

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (534)
травень-червень
2017

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №7 від 25.05.2017 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2817
Підписано до друку 30.06.2017 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.

Виступ академіка **В.А.Смолія** на Міжнародній науковій конференції «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 1 червня 2017 р.) 4

Верстюк В.Ф. Від «Великої Октябрьської соціалістическої революції и громадянської війни на Україні (1917–1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми 8

Пиріг Р.Я. Фельдмаршал Герман Айхгорн: служба та смерть в Україні (квітень – липень 1918 р.) 24

Ковальчук М.А. Українські військові частини в Одесі за Центральної Ради: формування, організація, бойовий шлях 46

Михайловський В.М. Формування території історичного Поділля у другій половині XIV ст. 67

Вергун С.І. Транспортна жандармерія залізниць України у системі окремого корпусу жандармів Російської імперії: етапи розвитку та організаційно-правові засади діяльності 83

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Верменич Я.В. Кризи українських регіональних самоідентифікацій: рефлексії та рецепції в координатах 1917–2017 рр. 104

Бездрабко В.В. Архівна освіта в Україні: традиції й тенденції 129

ПУБЛІКАЦІЇ

Із листування духівництва 1660-х рр. (*вступна стаття й публікація Ю.А.Мицика*) 148

Фрагмент «Денних записок генерального підскарб'я Якова Марковича» за копією В.Модзалевського (*вступна стаття й публікація Н.Ю.Матяш*) 157

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Антонович В.Б. Три національні типи народні (*вступна стаття О.В.Яся*) 171

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

В'ячеслав Липинський та його доба (*Я.С.Калакура*) 191

Сайпанова А. Історик-болгарист С.І.Сидельников: наукова й педагогічна діяльність (<i>Н.І.Самойленко, Полтава</i>)	197
Маньковська Р. Музеї України у суспільно-історичних викликах ХХ – початку ХХІ століть (<i>О.О.Ковалевська</i>)	202

ХРОНІКА

Гончар О.Т. Міжнародна наукова конференція «Микола Костомаров і Україна»	206
Басара-Тилишак Г.Б., Скальський В.В. Міжнародна наукова конференція «Револуція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)»	208
Юсов С.Л., Булгакова О.В. Круглий стіл «Голод 1946–1947 рр. в Україні: нові погляди та джерела (до 70-річчя трагедії)»	214
Верменич Я.В., Добко Т.В. Круглий стіл «Дослідження Півдня і Сходу України: здобутки академічної науки (2014–2017)»	217
Пастушенко Т.В. Круглий стіл «Декомунізаційні процеси у країнах євро регіону Нижній Дунай: засоби, досвід, наслідки»	221
Ставицька В.В. Х Міжнародний науково-теоретичний семінар «Термінологія документознавства та суміжних галузей знань»	226

ЮВІЛЕЇ

Реєнт О.П. До 60-річчя доктора історичних наук, професора О.А.Удода	228
--	-----

IN MEMORIAM

Машкін Олександр Миколайович	233
Шевченко Леся Антонівна	235

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 237

“

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Редакція «Українського історичного журналу» повідомляє про зміни умов оформлення публікацій.

Докладно ознайомитися з ними можна на веб-сайті Інституту історії України НАНУ:

<http://www.history.org.ua/>

”

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр.

**ВИСТУП АКАДЕМІКА В.А.СМОЛІЯ
НА МІЖНАРОДНІЙ НАУКОВІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ
«РЕВОЛЮЦІЯ, ДЕРЖАВНІСТЬ, НАЦІЯ:
УКРАЇНА НА ШЛЯХУ САМОСТВЕРДЖЕННЯ (1917–1921 рр.)»
(Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, 1 червня 2017 р.)**

Шановні колеги!

Насамперед дозвольте від імені Президії Національної академії наук України привітати учасників Міжнародної наукової конференції «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)», яка, без перебільшення, зібрала у цій історичній залі Шевченкового університету цвіт українського й зарубіжного загалу дослідників революційної доби.

Зрозуміло, що всі ювілейні дати позначені певним символізмом та умовністю. Проте відзначення 100-ліття Української революції – видатного суспільного явища в новітній вітчизняній історії ХХ ст., має виразні особливості. По-перше, заходам із відзначення цих подій низкою найвищих розпорядчих актів надано особливої державної ваги й суспільного значення. 2017-й рік оголошено роком Української революції. По-друге, передбачені заходи не носять, як раніше, одномоментного характеру, а розраховані на тривалу перспективу, а відтак – і на більш потужний інформаційний вплив. По-третє, є підстави сподіватися на поглиблення наукових досліджень проблеми, урізноманітнення тематичного спектру, появу нових напрямів вивчення цієї складної доби буття українського народу. І нарешті, немає сумнівів, що Кремль використає століття «Великої російської революції 1917 года» у власних пропагандистських цілях. І це вимагатиме адекватної реакції українських науковців, засобів масової інформації, громадськості.

За роки незалежності України проведено велетенську роботу з історичної реконструкції революційних подій 1917–1921 рр., утілення державотворчих проєктів, персоніфікації тогочасного історичного процесу. Видано десятки томів документів, сотні публікацій мемуарів, творчу спадщину визначних діячів, величезний масив дослідницьких праць – монографій, дисертацій, статей,

матеріалів наукових конференцій тощо. Головним їх здобутком стало майже повне звільнення української історіографії від ідеологічних нашарувань, кліше й міфів радянських часів, зокрема глобальної лжепарадигми «Великого Жовтня і громадянської війни».

Водночас дістав переконаливе обґрунтування феномен Української революції як історичного явища, котре, розвинувшись у надрах російської Лютневої революції, набуло самодостатніх рис, реалізувало власну політичну програму й після Жовтневого перевороту перетворилося на антипода російської революції, яка за експресивним, але точним висловом Михайла Грушевського, «потягнула нас через кров, через руїну, через огонь».

За ці роки проведено комплексний аналіз причин незавершеності національних державотворчих проектів, невдач визвольної боротьби загалом. Адже вони обумовлені не лише зовнішніми геополітичними чинниками, небажанням держав-переможниць у світовій війні бачити Україну самостійною, але й проблемами внутрішнього характеру, які В.Винниченко назвав «недорослістю нації». Це недостатня консолідація суспільних верств, неконсенсусність політичної еліти, неподоланність соціалістичних та федералістських ілюзій, недооцінка ролі збройних сил, квалітет мобілізаційних зусиль урядів та прорахунки у виборі стратегічних союзників.

Видані нещодавно нашим інститутом синтетичні академічні «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» у двох томах підтверджують думку визначного українського мислителя Івана Лисяка-Рудницького, що Українська революція «не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрішньо переродила суспільство України, вона створила Україну як модерну політичну націю».

Важливим і позитивним фактором виступає зміна поколінь дослідників історії України й, зокрема, подій революційної доби. Над новою генерацією істориків уже не тяжіє стара історіографічна традиція поділу на прихильників «уенерівських» і «гетьманських» візій Української революції, пошуку призвідців її невдач. Іде процес становлення когорти молодих, креативних науковців, мобільних у добуванні джерельної інформації, здатних критично оцінювати концептуальні позиції не тільки віддалених попередників, але й власних учителів. Це створює обнадійливі перспективи подальшого дослідження проблематики Української революції початку ХХ ст.

Дозвольте з цього приводу висловити деякі міркування. Адже в історіографічному плані тематика Української революції далеко не вичерпана, залишається важливим напрямом досліджень модерної вітчизняної історії, окремі аспекти якої виразно актуалізуються у сучасній складній для нашої країни суспільній і геополітичній ситуації.

Насамперед має йтися про нові теоретичні, методологічні підходи до висвітлення цієї актуальної, складної й не до кінця деміфологізованої теми. Стало очевидним, що жорстка прив'язка подій революційної доби в Україні тільки до тогочасного російського контексту є не просто малопродуктивною, а фактичною консервацією старих бачень українського революційного процесу. Спроби розглядати його виокремлено, в автаркічному ключі також неприйнятні.

Останніми роками вітчизняна історіографія виявляє стійку тенденцію розгляду Української революції в контексті європейської історії, наслідків Першої світової війни, державної неволі України у планах повоєнного облаштування Європи. Поза сумнівом, це актуальний і перспективний напрям дослідження.

Адже не тільки українці, а й інші, так звані «бездержавні» народи, виступали за право на власний самостійний статус у ході розпаду Російської, Німецької, Австро-Угорської, Оттоманської імперій. На карті Європи з'явилися нові держави: Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, Чехословаччина. Або ж Ірландія, якій удалося виокремитися з Британської корони. На жаль, Україні не пощастило відстояти свою незалежність і вберегти українські етнічні землі від розшматування...

Очевидно, ці процеси, інспіровані Великою війною, мали як свою специфіку, так і загальні закономірності, спільні типологічні риси. І їх вивчення дозволить більш рельєфно побачити комплекс взаємопереплених подій, збіг обставин, нереалізовані можливості, роздвоєність українського чинника як суб'єкта міжнародного права. Усе це в кінцевому підсумку не дозволило українцям утвердити власну державність.

Наступне міркування стосується проблем, від яких залежить подальший успішний розвиток досліджень з історії Української революції. Ідеться про джерельну базу теми. Вітчизняна архівно-документна інформація вищого інституційного рівня з історії державних утворень часів Центральної Ради, гетьманату й Директорії виявлена та актуалізована в масштабних археографічних проектах. Саме на цій базі підготовлено низку фундаментальних праць з історії Української революції 1917–1921 рр. Однак, слід визнати, що евристичний потенціал архівного сегменту джерел в основному вичерпано, насамперед це стосується центральних архівосховищ.

Раніше наші тематичні дослідження значною мірою спиралися на потужну джерельну базу російських федеральних документосховищ, зокрема Державного архіву Російської Федерації й Російського державного архіву соціально-політичної історії. Є окремі аспекти революції, зокрема військові, які без інформації російських архівів вивчати майже неможливо. Цілком очевидно, що найближчим часом доступ до цих історичних джерел буде ускладненим.

Як позитивне явище слід відзначити освоєння нашими науковцями польського історико-джерельного середовища, важливого для висвітлення історії як ЗУНР, так й УНР, складних українсько-польських відносин тієї доби. Існує величезний масив німецькомовних історичних джерел, який лише частково введено в науковий обіг українськими вченими. Оволодіння їх інформацією істотно стримують мовний і фінансовий бар'єри. Молода генерація істориків в основному англомова, а джерела з історії УНР, ЗУНР, гетьманату зосереджено в архівосховищах Німеччини, Австрії, Угорщини. Очевидно, слід активізувати наукову кооперацію з ученими, дослідницькими установами, фондами цих країн.

Скларося так, що сучасна історія Української революції має дещо киево-центричний ухил. З одного боку, це природно – у Києві відбувалися головні події, зосереджувалися проводи політичних партій та організацій, уряди,

міністерства й відомства, тут формувалася державна політика. А з іншого – сучасна вітчизняна джерельна база дозволяє переносити центр наукових досліджень на регіональні, соціальні, етнопонаціональні аспекти революційних подій, повсякденне життя та побут провінції, деградацію органів місцевої влади, розгул отаманщини тощо. Ідеться не тільки про документи обласних архівів, а й інформативний потенціал тогочасної місцевої преси.

Слід подбати про урізноманітнення репрезентації результатів дослідження історії Української революції. Адже наші усталені форми – монографії, наукові статті, матеріали конференцій – розраховано в основному на фахову аудиторію. Багаторічні та плідні напрацювання істориків мають усі підстави матеріалізуватися у форматі новітніх хронік революційних подій чи ґрунтовного тематичного енциклопедичного довідника, серійних матеріалів у ЗМІ, включаючи й електронні.

Шановні колеги! Насамкінець дозвольте побажати учасникам конференції плідної роботи, а також від імені оргкомітету запевнити, що матеріали цього важливого наукового форуму будуть обов'язково опубліковані та стануть гідним внеском в історіографію Української революції початку ХХ ст.

В.Ф.ВЕРСТЮК*

ВІД «ВЕЛИКОЇ ОКТЯБРЬСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧЕСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І ГРАЖДАНСЬКОЇ ВОЙНИ НА УКРАЇНІ (1917–1920)» ДО «НАРИСІВ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» Й ДАЛІ: ТРАНСФОРМАЦІЇ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ ПАРАДИГМИ

Розглядається процес змін дослідницької парадигми історії революції. Показано, як під впливом зрушень («перебудова» у СРСР, його розпад, проголошення незалежності України) трансформувалася картина минулого. Заідеологізована радянською наукою історія революції втрачала свій сакральний зміст початку «нового соціально-економічного ладу», натомість з'явилася розповідь про українську революцію, яка докорінно відрізнялася від російської. Адже завданням Української революції 1917–1921 рр. було не знищення всього, що набуло людство за тисячі років, а побудова на фундаменті старої культури нової демократичної держави. Перехід до нового бачення минулого був тривалим, вимагав не лише відповідних методологій, але й свідомісних суспільних зрушень, зміни покоління істориків.

Ключові слова: Українська революція, Центральна Рада, російсько-українські війни, історіографія, «перебудова», незалежність.

Столітній ювілей яскраво висвітлив історичне значення Української революції, її роль у творенні держави та нації, наголосив на уроках, які необхідно засвоїти. Про це говорилося у спеціальному указі Президента України, його виступі 17 березня цього року в Національному історичному музеї. Про це ж ішлося на врочистому засіданні Верховної Ради України, яке відбулося того ж дня. Для дослідників, що професійно займаються вивченням революційної доби, столітня дата – це добра нагода підбити проміжні підсумки власної роботи, обговорити проблеми, котрі ще не знайшли остаточного вирішення, чітко визначити здобуті результати, а водночас подумати над імовірними дослідницькими перспективами. За останню чверть століття українські історики провели велику й копітку роботу з відновлення історії революції, створення її оригінальної концепції, звільнення її з-під нашарувань, міфів «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Сьогодні це твердження здається доконаним і навіть тривіальним фактом, який не викликає особливих заперечень та дискусій, проте, що б це сталося, довелося пройти складний шлях, який вимагав від істориків насамперед світоглядних змін, пошуку принципово інших від комуністичних дослідницьких парадигм, нагромадження величезного нового нарративного матеріалу, джерелознавчих, археографічних здобутків. Нижче робиться спроба бодай спрощено, «телеграфним методом» означити цей процес. Автор відразу просить вибачення за можливі прояви суб'єктивізму, адже це одночасно і його розділене на дві частини життя, перша з яких пройшла

* Верстюк Владислав Федорович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ
E-mail: vverst@ukr.net

в тоталітарному минулому, яке не толерувало власного бачення історичного процесу, не дозволяло відхилитися від «лінії партії» та «класового підходу», а друга – значно складніша, проте й оптимістичніша, відкрита до світової науки, сповнена творчої наснаги, здорової конкуренції, рефлексій, інтелектуально насичена та, сподіваюсь, продуктивна, результативна.

Почну здалека. За декілька місяців до «перебудови», восени 1984 р., у видавництві АН УРСР «Наукова думка» побачив світ 6-й том 10-томної «Истории Украинской ССР», присвячений подіям 1917–1920 рр. Він мав промовистий підзаголовок: «Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920)». Це було останнє за часів СРСР узагальнююче видання в республіці, присвячене революції. Воно ввібрало у себе всі досягнення радянської історіографії й на кілька років стало еталоном, за яким історики звіряли напрями своїх досліджень та посиланнями на яке зміцнювали «правильність» своїх думок. Характер книги добре передає заключний абзац передмови, в якому йшлося про завдання, вирішувані авторським колективом:

«[...] глибоко проаналізувати дію на Україні загальних закономірностей соціалістичної революції, показати, що встановлення радянської влади стало закономірним результатом історично умовленого соціально-економічного й політичного розвитку України; широко висвітлити самовіддану боротьбу трудящих республіки під керівництвом Комуністичної партії за встановлення та зміцнення радянської влади; повніше розкрити всебічну допомогу великого російського та інших братніх народів у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції й іноземної інтервенції; аргументовано викрити вигадки буржуазних фальсифікаторів історії Великого Жовтня та боротьби на захист його завоювань, які намагаються дезорієнтувати народи, що змагаються за своє звільнення, і приховати злочини міжнародного імперіалізму проти трудящих країни Рад»¹.

Відповідно до завдань було сформовано структуру книжки, у сімнадцяти розділах якої розгорталась епічна картина «класової боротьби» під керівництвом більшовицької партії, яка встигала всюди: у 1917 р. керувала «масовим робітничим і селянським рухом», «революціонізувала солдатські маси», більшовизувала ради та профспілки, кинула виклик Тимчасовому уряду, виступила проти «корніловщини», реалізувала «ленінський план переходу до соціалістичної революції», узяла курс на збройне повстання, захопила владу в Петрограді, а також боролася проти «українського буржуазного націоналізму» за «інтернаціональну єдність трудящих». Події в Україні неймовірно тісно наближені до процесів у столицях колишньої імперії, вони їх фактично повторювали. Відповідно у книзі практично не було «національних особливостей» революції, національні процеси лише позначено в кількох «ліхтариках» і в такий спосіб, що «буржуазні націоналісти», мовляв, «плутаються в ногах у трудящих

¹ История Украинской ССР в 10 томах. – Т.6. – К., 1984. – С.10.

мас», постійно їх «зраджують», за нагоди або «служать окупантам», або самі запроваджують «терористичні режими». Натомість «трудящі» наполегливо з ними борються. Результатом цієї боротьби стає «крах націоналізму», створення української радянської держави, «соціалістичне будівництво», війна проти німецько-австрійських «окупантів», розгром іноземної інтервенції та «внутрішньої контрреволюції», а в кінцевому результаті – створення військово-політичного союзу радянських республік і переможне завершення «громадянської війни». Характерною особливістю видання було знеособлення матеріалу – відрізнити один параграф від іншого за авторською манерою письма неможливо, тексти обговорювалися та правилися колективно. У передмові так і зазначалося, що том підготовлено «авторським колективом у складі...». Іншою особливістю стало безупинне цитування праць В.Леніна та партійних більшовицьких документів. Сьогодні ця книга сприймається не як дослідження, а як комуністичний витвір «класової пам'яті».

Навесні 1985 р. у СРСР розпочалася «перебудова», метою якої було виведення країни із «застою». Нова політика мала охопити всі сфери життя й, звісно, не могла не зачепити історичну науку. Проте зрушення тут відбувалися дуже повільно та несистемно. Натомість публіцисти та літератори активно використовували історію, але радше як ресурс, що повинен був визначити ті явища і проблеми, котрі начебто гальмували «прогрес соціалізму» й мали допомогти повернути йому (соціалізові) «людське обличчя». Насамперед на історичне полотно почали повертатися репресовані сталінським режимом «старі більшовики», «соратники Леніна».

1987 р. у СРСР гучно відзначили 70-ліття революції. На спільному врочистому засіданні ЦК КПРС і Верховної Ради СРСР велику доповідь «Жовтень і перебудова: революція триває» зробив М.Горбачов, котрий говорив про соціалізм як «реальну альтернативу капіталізму», а також хвалив Й.Сталіна за «розгром троцькізму», що супроводжувалося аплодисментами залу². Чим могли відповісти історики на такі «меседжі» влади?

Директор Інституту історії АН УРСР акад. Ю.Кондуфор 1988 р. опублікував статтю «Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС», в якій констатував ряд негативних проблем в історичній науці, накреслив шляхи їх подолання. Один із них, очевидно магістральний, полягав у підготовці багатотомної «Історії класів і соціальних верст Української РСР». «Робітничому класу» відводилося три томи, селянству й інтелігенції – по два. Автор інформував, що робота над 7-томником мала сприяти «засвоєнню вчення основоположників марксизму-ленінізму про безкласове соціалістичне суспільство»³ Тобто старий спосіб думання,

² Див.: *Горбачёв М.С.* Октябрь и перестройка: революция продолжается. – Москва, 1987. – С.5.

«[...] руководящее ядро партии, которое возглавлял И.В.Сталин, отстаивало ленинизм в идейной борьбе, сформулировало стратегию и тактику на начальном этапе социалистического строительства, получило одобрение политического курса со стороны большинства членов партии и трудящихся. Важную роль в идейном разгроме троцкизма сыграли Н.И.Бухарин, Ф.Э.Дзержинский, С.М.Киров, Г.К.Орджоникидзе Я.Э.Рудзутак и другие. (Аплодисменты)».

³ *Кондуфор Ю.* Завдання дальшого розвитку історичних досліджень в Українській РСР у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС // Український історичний журнал. – 1988. – №4. – С.9.

а відповідно й написання зберігався. У цій же статті автор говорив, що 1987 р. вийшли у світ праці, створені співробітниками інституту в умовах «перебудови»: «Слід сказати, що в окремих з них, і насамперед у дослідженнях, присвячених історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні, відчувається свіжий подих часу, що поступово охоплює історичну науку»⁴. Які ж це були праці?

В УРСР до 70-річного ювілею революції побачили світ декілька помітних видань: «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник», «Великий Жовтень і Україна», «Триумфальное шествие советской власти на Украине» (Ю.Гамрецький, Ж.Тимченко, О.Щусь). Їх автори рухалися давно накатаним шляхом згаданого вище 6-го тому «Истории Украинской ССР». У схвальній рецензії на «Триумфальное шествие...», опублікованій 1989 р. в «Українському історичному журналі», відомий тоді історик партії Б.Корольов відзначав: актуальність дослідження «посилюється ще й тим, що буремні події тих місяців на Україні найбільш старанно перекручуються в численних працях зарубіжних буржуазних істориків»⁵. Гортаючи річний комплект часопису за 1989 р., відчуваєш, як складно було фаховим історикам щось корегувати у своєму письмі, не змінюючи парадигму дослідження, залишаючись вірними «марксистсько-ленінській теорії». Швидше за все це було схоже на імітацію «свіжого подиху», на інкрустацію старих схем і текстів фактами національного дискурсу, аніж на якісні зміни. Для прикладу, пошлюся на статтю А.Гриценко. Це – класичний зразок радянської схеми висвітлення революції. Однак тут уже згадувалося про створення Української Центральної Ради та робилося неспівмірне застереження «проти намагань деяких авторів характеризувати її (тобто УЦР – В.В.) з самого виникнення як орган влади української буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Інша справа – подальший шлях Центральної Ради, який привів її у листопаді – грудні 1917 р. до збройної боротьби проти влади Рад»⁶. Наприкінці 1989 р. «УІЖ» опублікував статтю Ю.Кондуфора. Національні сюжети теми автор подав дуже стисло й доволі односторонньо: «В період найрізкішого зіткнення протиборствующих сил, коли народ встановлював свою радянську владу, Центральна Рада, Директорія, партії та їхні лідери, що входили в ці державні органи, здійснювали контрреволюційну політику, фактично ведучи війну проти власного народу»⁷.

Наступного року на шпальтах «Українського історичного журналу» побачив світ матеріал авторства Ю.Гамрецького. Судячи з назви, можна було б сподіватися, що побачимо тут спробу бодай побіжно, пунктирно, відтворити розвиток національно-визвольного руху. Утім цього не сталося. Фактично автор продовжив давню схоластичну суперечку, яку вів відділ історії Жовтневої революції Інституту історії АН УРСР зі співробітниками Інституту історії партії при ЦК КПУ довкола факту вступу київських більшовиків до Центральної Ради.

⁴ Там само. – С.7.

⁵ Див.: Там само. – 1989. – №8. – С.153.

⁶ Гриценко А. Корінні проблеми історії Великого Жовтня і боротьби проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції на Україні в роки громадянської війни (1917–1920 рр.) // Там само. – №7. – С.74.

⁷ Кондуфор Ю. Великий Жовтень і доля інтелігенції // Там само. – №12. – С.9.

Якщо провідний історик партії П.Варгатюк засуджував цей, на його думку, «помилковий крок», то Ю.Гамрецький уважав його виправданим, спрямованим на «рішуче викриття великодержавної урядової політики та буржуазних націоналістів, а також сприяння інтернаціональному згуртуванню трудящих». Завершальне речення статті заклиало до «правдивого» відтворення минулого, що «дасть можливість глибше розкрити успіхи і труднощі боротьби за владу Рад на Україні»⁸. Ю.Кондуфор і Ю.Гамрецький на той час були чільними істориками революційної тематики⁹. Якщо відстежувати стан історіографії лише за їхніми текстами, то доходиш однозначного висновку, що дослідницька парадигма «соціалістичної революції» залишалась єдиною й незламною. Проте це і так, і не так.

«Перебудова» показала, наскільки радянський історичний дискурс був відірваним від реального життя та змусила коли не всіх, то значну частину істориків переосмислювати здобуте й шукати нові теми та способи їх вивчення. Саме 1989–1990 рр. запам'ятались як час початку змін. Це були ключові роки «перебудови», вона змінила свій вектор, зазвучали гасла демократії, відбулося позбавлення партії права на монополію влади, художня література, публіцистика й багато інших факторів на очах змінювали суспільну свідомість, а заразом почалися поступові зміни в історіографічному процесі.

Ще навесні 1988 р. рада молодих учених Інституту історії АН УРСР ініціювала створення молодіжного історичного дискусійного центру. Дискусія на тему «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» відбулася в інституті напередодні нового 1989-го року. Вона була більше запальною, аніж змістовною: молодь намагалася внести якісь оціночні зміни, але їй явно бракувало нових знань і підходів, а старше покоління дотримувалося усталених поглядів. У пам'яті залишили слід громадсько-політичні читання «Молодь і актуальні проблеми історичної науки», які пройшли у Чернівцях улітку 1989 р. На пленарному засіданні авторів цих рядків довелося робити доповідь «Нові підходи до вивчення історії України», а згодом керувати секцією «Історія СРСР

⁸ Гамрецький Ю. До вивчення національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. // Український історичний журнал. – 1990. – №12. – С.72.

⁹ До цих двох людей я маю особливе ставлення. Обидва відіграли в моєму житті помітну роль. Юрій Юрійович Кондуфор був моїм викладачем і деканом на історичному факультеті, згодом директором інституту та формальним завідувачем відділу після смерті М.Супруненка. З Юрієм Марковичем Гамрецьким довелося працювати в одному відділі практично 17 років. Він був інтелектуальним стимулятором колективу. В аспірантські роки, читаючи його праці, я дивувався вмінню формулювати думку, вибудовувати нарративний матеріал, добувати нову інформацію. В Юрія Марковича треба було вчитися налагоджувати людські контакти. Парадоксально, але в нього були вороги, недоброзичливці, через що на затвердження докторської дисертації він чекав 7 років. Ю.Кондуфорові та Ю.Гамрецькому я завдячую швидким захистом докторської дисертації. Вони всіляко підтримували мене в перебудовні роки в пошуках нового, але самі зупинилися на певному рубежі. Обидва залишили науку й пішли з інституту не в похилому віці. Чомусь мені здається, що це була свідомо, осмислена позиція, пов'язана з їх радянською ідентичністю. Саме ідентичність, а не брак знання, не дозволили переступити через те, на що було витрачено декілька десятків років, а може й усе життя. В одній зі статей часів «перебудови» Ю.Кондуфор зізнався: «Скажу відверто: все, що ми писали, досліджували йшло від чистого серця, від душі. Ми широ вважали, що писати слід так, а не інакше. Все диктувалося свідомістю того часу. І нині ми з болем це усвідомлюємо. Ми, історики, виявилися нездатними вчасно попередити партію про певні негативні процеси, які відбувалися в суспільстві» // Там само. – 1988. – №4. – С.5.

з 1917 р. до наших днів». Таке ось цікаве поєднання, що промовисто демонструвало ознаки перехідного часу. Як одну з них згадаємо республіканську «Програму розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР»¹⁰. Це був останній проект спроби модернізації історичної науки, який вийшов зі стін ЦК КПУ. Головну частину його складав перелік випуску видань на майбутнє десятиріччя, в якому механічно поєднали «лошака та їжака». Якщо дореволюційний період було представлено великою кількістю джерел (козацькі літописи, хроніки, мемуари, актові матеріали), то в радянському, який хронологічно починався з 1917 р., із подачі Інституту історії партії при ЦК КПУ домінувала історико-партійна література («Нариси історії Комуністичної партії України», «Нариси історії КПЗУ», «В.І.Ленін і Компартия України в період громадянської війни (1918–1920)», «Більшовицькі організації України: організаційно-партійна діяльність (лютий 1917 – липень 1918 рр.)», «Протоколи з'їздів і конференцій Компартії України»). Інститут історії АН УРСР своєю чергою пропонував «З'їзди рад України (1917–1937)», збірники документів про 12-ту, 13-ту, 14-ту радянські армії у громадянській війні на Україні, «Трагедія і подвиг трудового народу: громадянська війна та іноземна інтервенція 1918–1920 рр. на Україні», популярний нарис «Історія Української РСР», а також декілька інших видань, серед яких значилося й таке: «Ради, Центральна Рада і Директорія в революції і громадянській війні». Утім переломний час вніс суттєві корективи в розвиток історичної науки й дуже швидко про виконання програми забули.

Одним із нових струмочків в історіографії, який виник 1988 р. на потребу моменту, стало видання молоддю Інституту історії АН УРСР під патронатом заступника директора І.Хворостяного (згодом С.Кульчицького) препринтів на інноваційну тематику, яка на той час ще не потрапляла на шпальти «УІЖ», а згодом трансформувалася у серію «Історичні зошити». Ці невеличкі брошурки мали публічний успіх. Їх не лише перечитували, але й передруковували в газетах, журналах, адже читацька аудиторія відчувала справжній дефіцит на оновлену історію України. Першим став матеріал «Центральна Рада: сторінки історії», авторами якого стали тоді молоді кандидати історичних наук Д.Яневський (О.Павловський) та В.Устименко. Фактично це була перша спроба відтворити, хоч і стисло, але загальну картину діяльності УЦР від її виникнення й до проголошення самостійності УНР. У цій праці історія Центральної Ради не виглядала маргінальним фрагментом на тлі більшовицької візії революції, а була самостійним предметом дослідження. Автори розповідали, як після свого створення УЦР набирала сили, формувала програму дій, провела Всеукраїнський національний конгрес, почала перемовини з Тимчасовим урядом із приводу автономії України, проголосила універсали. Однак не можна було назвати цю статтю вдалою, за нею тягнувся шлейф старих уявлень, характеристик, оцінок. Зокрема Центральна Рада зображувалася як «буржуазна організація», «антинародна» сутність якої «виявилась під час боротьби за

¹⁰ Див.: Там само. – 1990. – №11/12.

встановлення радянської влади в республіці»¹¹. Не певен, що видання принесло авторам велике задоволення... Минув рік, і Д.Яневський вирішив повернутись до цієї теми. Він підготував новий препринт, який вийшов друком на початку 1990 р. Це була не лише більша, але й значно якісніша розвідка, звільнена від кліше радянської історіографії (тут уже не лунали звинувачення УЦР в «буржуазності» та «антинародності»). Текст починався так:

«Центральна Рада... На цю назву натрапляємо в монографіях і статтях, археографічних виданнях та мемуарах, в яких йдеться про розвиток революційного процесу на Україні у 1917 р. Що це за організація? Як і коли вона виникла? Виразником чітких класових, соціальних, політичних інтересів виступала? Які її роль та місце в революційних подіях на Україні? На ці, як і чимало інших запитань, навіть фахівці-історики відповісти вичерпно сьогодні, на жаль, ще не можуть»¹².

А далі автор, використовуючи наявні й не дуже численні на той час джерела, давав загалом об'єктивний портрет Центральної Ради. Один із препринтів К.Гломозда і Д.Яневський (О.Павловський) присвятили українській національній символіці, В.Верстюк розкрив історію першого союзу махновців із радянською владою¹³.

Розпад СРСР, проголошення незалежності України супроводжувалися серйозними трансформаційними змінами у суспільній свідомості. У тих умовах питання культурної, особливо мовної та історичної політики набули першочергової значущості, а ідеологія й реалії незалежності мали стати об'єктом не лише політологічних вимірів, але предметом активного формування з боку представників гуманітарних наук, письменників, журналістів, широкого кола інтелектуалів. У розбудженому й розкутому суспільстві відчувався справжній голод на історичні праці, особливої актуальності набула альтернативна радянській історія ХХ ст., у тому числі подій 1917–1921 рр.

Наприкінці 1991 р. у видавництві «Наукова думка» вийшла монографія В.Верстюка, присвячена селянському повстанському рухові 1918–1921 рр. Книга суттєво підважувала радянську парадигму висвітлення громадянської війни. «Махновщина» не розглядалась як негативне «контрреволюційне» явище, а головним чином як масовий збройний протест проти більшовицької політики «воєнного комунізму». Одночасно розвінчувалося твердження, нібито цю політику була зумовлено громадянською війною, яку розв'язали «сили контрреволюції». Навпаки, доводилося, що громадянську війну розв'язали самі більшовики у відповідності до ленінської теорії соціалістичної революції, а «воєнний комунізм» став безпосередньою спробою переходу до комуністичного ладу¹⁴.

¹¹ До питання про розстановку політичних сил на Україні в 1917–1920 рр. [Препринт №1]. – К., 1988. – С.8.

¹² Яневський Д.Б. Українська Центральна Рада: перші кроки до новітньої національної державності (березень – листопад 1917 р.). – К., 1990. – С.3.

¹³ Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. – К., 1989; Верстюк В.Ф. Комбриг Нестор Махно: З історії першого союзу махновців з радянською владою. – К., 1990.

¹⁴ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991.

Молода державність потребувала історичної легітимації. Курс історії України почали викладати не лише у середній школі, але й у вищій, а історія партії фактично перестала існувати. Суспільне замовлення підштовхувало гуманітаріїв до опанування нової тематики. Період революції в бездержавній історії України був невеличким острівцем, який можна було вдало використати для цієї мети. У 1990 р. видавництво товариства «Знання» випустило брошуру О.Романчука «Ультиматум», в якій ішлося про механізм розв'язування Раднаркомом війни проти УНР наприкінці 1917 р. Те саме видавництво наступного року видало добірку публіцистичних праць М.Грушевського, написаних переважно 1917 р.

Із проголошенням незалежності України кольорова гама подій 1917–1921 рр. поступово почала втрачати суцільне червоне забарвлення, спочатку розбавляючи, а трохи пізніше й замінюючи його синьо-жовтими тонами. Сказати, що процес націоналізації історії у царині революційної проблематики в першій половині 1990-х рр. був складним – це нічого не сказати. Адже ще вчора у центрі революційного історієписання стояла більшовицька партія з гаслами «диктатури пролетаріату», його союзу з «трудящим селянством», а сьогодні комуністи втратили монополію на владу й голосували за державний суверенітет України. Тож підважено «пролетарський інтернаціоналізм», а «націоналізм» втратив ознаку одіозності. Відмова від старої, перехід до нової дослідницької парадигми породжували масу проблем. Усі розуміли, що писати так, як учора, уже не можна, але ніхто не знав, як треба писати. Демонтаж парадигми «Жовтневої революції на Україні» гальмувався нерозробленістю національної концепції революції, її структури, тематики окремих хронологічних блоків. Історикам бракувало знання фактичного матеріалу, понятійного апарату та методології. Характерною особливістю текстів початку 1990-х рр. (як і кінця 1980-х) було механічне поєднання старого й нового. Завчений до автоматизму понятійний апарат, відпрацьовані схеми опису минулого спонукали до традиційного мислення. Позбутися їх було надзвичайно важко, особливо для представників старшої генерації. Як на приклад, зішлюся на дві «Історії України», видані 1991 й 1992 рр. Перша, авторства М.Ковалюка, С.Кульчицького, Ю.Курносова та В.Сарбея, була підручником для 10–11 класів. Тираж книги, надрукованої українською й російською мовами, сягнув 800 тис. примірників. Тут ішлося про чимало речей, які не могли потрапити в попередні підручники, скажімо голод (проте ще не Голодомор) 1932–1933 рр., сталінські репресії, УПА. Але за духом це ще було радянське видання. Період революції фактично подавався за старою схемою: керовані більшовиками «маси» боролися з Центральною Радою, іншими «буржуазно-націоналістичними» інституціями. Друга «Історія України» – курс лекцій для студентів, підготовлений авторським колективом на чолі з Л.Мельником. Книжка не мала вступу, жодних методологічних пояснень, лише в анотації говорилося, що це – перша спроба видання такого типу, і що лекції друкуються в авторській редакції, з «урахуванням сучасних наукових поглядів автори уточнюють ряд концептуальних положень, оцінок історичних подій та осіб»¹⁵. Лекція 7, автором якої був Ю.Кондуфор,

¹⁵ Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн.2: XX століття. – К., 1992. – С.4.

називалася «Революція на Україні (лютий 1917 – січень 1918 р.)». Бачимо, що з назви зникла «Велика» й «соціалістична», підзаголовки структурних «ліхтариків» теж деідеологізовано. Назагал лекція традиційно відтворювала історію 1917 р.: на першому плані розташувалися більшовики, ради, робітники та солдати, які рухали країну до соціалістичної революції і зрештою встановили радянську владу в Україні. Однак у тексті з'явилися фрагменти національної історії революції: створення Центральної Ради, проведення Всеукраїнського національного конгресу, поїздка української делегації до Петрограда, проголошення універсалів. Тут уже не було голосливих звинувачень УЦР у «буржуазному націоналізмі» – вона характеризувалася радше як «дрібнобуржуазна організація», що проводила політику національного відродження, проте в інших сферах «відзначалась половинчастістю і крайньою непослідовністю, що привело в майбутньому до краху»¹⁶. У списку рекомендованої літератури до лекції поряд із радянськими виданнями з'явилася публіцистика М.Грушевського та В.Винниченка. Це теж була характерна особливість моменту. Якщо ще вчора радянські історики дружно «критикували» «буржуазних фальсифікаторів», практично не читаючи їхніх праць, то сьогодні довелося йти до них «по науку». Насамперед перечитувалася й використовувалася спадщина української політичної еміграції та діаспорна література. Відкрилися спецховища, з'явилися перевидання. Великий резонанс у дослідницькому середовищі мала публікація у журналі «Київ» спогадів М.Грушевського, які стосувалися історії Української Центральної Ради¹⁷, а також перевидання скорочених, а згодом і повного тексту споминів П.Скоропадського. «Політвидав» 1990 р. випустив у світ репринт «Відродження нації» В.Винниченка, а наступного року – мемуари Н.Махна. «УІЖ» передруковував спогади Д.Дорошенка. Починаючи з 1991 р. масовими тиражами виходив курс історії України О.Субтельного.

Величезне значення мало налагодження прямих контактів із зарубіжними колегами, проведення спільних наукових конференцій, конгресів українців, перший з яких відбувся у серпні 1990 р. На автора цих рядків величезне враження справив міжнародний колоквиум «Анатомія революції: 1917 рік у Росії: маси, партії, влада», який зібрав провідних істориків світу, що займалися революцією – Л.Гімсона, В.Розенберга, О.Рабиновича, М.Ферро, М.Мелансона, З.Галілі, Р.Суні. Одне із засідань присвячувалося національному питанню¹⁸. Доповідь Р.Суні «Націоналізм і демократизація в російській революції» була неймовірно змістовною, насиченою оригінальними думками, які просто не могли прийти в голову гіпотетичного радянського історика, котрий зі студентської партії твердо засвоїв і сформував для себе негативне ставлення до «націоналізму». Із доповіді Р.Суні стало зрозуміло, чому у СРСР так боялися цієї ідеології, так послідовно й запекло воювали з нею. Доповідач стверджував, що націоналізм – лютий ворог імперій, рано чи пізно він призводить до їх розпаду,

¹⁶ Історія України: Курс лекцій. – Кн.2. – С.124–125.

¹⁷ Наважившись на друк, редколегія журналу «про всяк випадок» прикрилася коротенькою передмовою члена-кореспондента АН УРСР Ф.Шевченка під назвою «Шлях, що звів на манівці» (див.: Київ. – 1988. – №8–11).

¹⁸ Анатомія революції: 1917 год в России: Массы, партии, власть. – Санкт-Петербург, 1994. – С.278–355.

як і демократія¹⁹. Ці думки авторитетного фахівця стали серйозним поштовхом до переосмислення революційних подій в Україні. Дискусія, яка виникла після доповіді, теж дала величезний матеріал для роздумів.

Поворотне значення для формування нового образу революції мала також стаття І.-П.Химки «Національне й соціальне в Українській революції 1917–1920 рр.», в якій автор не лише вживав назву «Українська революція», але й доводив, що характерною її рисою було тісне поєднання національного та соціального факторів²⁰. Широке поле для формування нової концепції революції створив двотомник історичних есе І.Лисяка-Рудницького²¹.

Кількість поступово переростала в якість. Для того, щоб створити нову картину революції, необхідно було нагромадити й вивчити фактичний матеріал. На початку 1990-х рр. розпочалася робота над збірником документів «Українська Центральна Рада», що призвело до доволі значних змін у способі думання фахівців. Відділ історії Великої Жовтневої соціалістичної революції академічного Інституту історії України з такою назвою проіснував до весни 1991 р. і був перейменований у відділ революції та громадянської війни на Україні²². До якогось часу революція залишалася безіменною, але вже 1992 р. співробітники цього інститутського підрозділу підготували декілька брошур у серії «Історичні зошити», які давали підстави говорити про серйозні зрушення у способі бачення подій, накопиченні критичної маси емпіричного матеріалу²³. У першій половині 1990-х рр. почали з'являтися авангардні монографічні дослідження, які підривали стару дослідницьку парадигму та створювали ґрунт для появи нової²⁴. Почалася непроста робота над новим поколінням шкільних підручників²⁵.

До певної міри рубіжним виявився 1996-й рік²⁶. Вийшла підготовлена колективом львівських авторів праця, яка мала гриф Міністерства освіти України²⁷. Вона охоплювала українську минувшину від прадавніх часів до проголошення незалежності. Написаний М.Литвином розділ 6 «Визвольні

¹⁹ Там же. – С.279–280.

²⁰ *Himka J.-P.* The National and the Social in the Ukrainian Revolution of 1917–1920 // *Archiv für Sozialgeschichte.* – Vol.34 (1994). – S.95–110.

²¹ *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. – К., 1994.

²² У 1993 р. назву скорегували на відділ історії Української революції та громадянської війни. І наразті з 1996 р. це – відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

²³ *Хміль І.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) // *Історичні зошити.* – 1992. – №4; *Гриценко А.* Українські робітники на шляху творення національної держави (І-й Всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14 (24–27) липня 1917 р.) // Там само. – №5; *Галенко О., Яневський Д.* Перший уряд демократичної України // Там само. – №6; *Шуць О.* Всеукраїнські військові з'їзди // Там само. – №7.

²⁴ *Литвин М., Науменко В.* Історія галицького стрілецтва. – Л., 1990; Конституційні акти України: 1917–1920: Невідомі конституції України. – К., 1992; *Гунчак Т.* Україна: Перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993.

²⁵ *Турченко Ф.* Україна – повернення історії: Генеза сучасного підручника. – К., 2016.

²⁶ Тоді з'явився друком перший том збірника документів «Українська Центральна Рада». На його підготовку пішло декілька років роботи авторів над документами та над собою. У результаті УЦР постала не «буржуазно-націоналістичною» інституцією, а лідером українського національно-визвольного руху, а згодом – вищим законодавчим органом УНР. Видання збірника вможливило написання великої кількості статей, книжок, дисертацій, стало поворотним в інтерпретації історії революції.

²⁷ *Історія України.* – Л., 1996.

змагання 1914–1920 рр.» викладав події «Української національно-демократичної революції». Тут цілком стисло, але позитивно розповідалося про Центральну Раду, проголошення Української Народної Республіки, гетьманську Українську Державу, Західноукраїнську Народну Республіку. Радянська агресія та влада самостійного місця у книзі не отримали. Наступний розділ, в якому розглядався міжвоєнний період, починався параграфом про радянську Україну в 1920-х рр., яка невідомо звідки взялася.

Доволі успішним конкурентом львівському виданню став підготовлений академічним Інститутом історії України двотомник із промовистою назвою²⁸. Третину 2-го тому було відведено опису подій 1917–1921 рр., котрі визначалися як «Українська революція», що займала ключове місце в українському двадцятому столітті. Хронологічні рамки розширювалися до 1921 р. включно. Цікавим у книзі було тісне поєднання національної й соціальної складових революції. Те, що раніше історики відтворювали як «громадянську війну», відтепер подавалося як російська червона або біла воєнна експансія та збройна боротьба з нею. Видання мало успіх, студенти певний час користувалися ним як підручником.

Але значно помітнішою виявилася інша книжка, котра теж вийшла 1996 р. Це був «Нарис історії України» Я.Грицака з підзаголовком: «Формування модерної української нації XIX–XX ст.». Особливістю праці стало використання великого масиву західної історичної літератури. Таке методологічне підґрунтя дозволило авторові дійти висновку, що українці мають «нормальну» історію, «без брому». Історія революції не була головним завданням дослідника, але вона посіла ключове місце у книзі, об'єднавши два різних століття в одне ціле завдяки наголосу на принциповій важливості для українського націєтворення. Інновацією виглядало тематичне об'єднання революції з Першою світовою війною. У підсумковому параграфі, намагаючись відповісти на питання: «Чому зазнала поразки Українська революція?», автор наводив чимало вагомих аргументів, які підводили до висновку про невідворотність краху. Однак це була та поразка, яка «може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління»²⁹.

Можна стверджувати, що до середини 1990-х рр. парадигму «пролетарської соціалістичної революції» було остаточно деконструйовано, а на зміну їй прийшла парадигма національної революції. Не останню роль у прискоренні цього процесу відіграла проблемна стаття М. фон Гагена «Чи має Україна історію?», опублікована у журналі «Slavic Review» 1995 р. Вона активно обговорювалася у професійному середовищі, стимулювала до рішучих змін у науці.

Із другої половини 1990-х рр. концепція національної революції стала домінуючою серед українських істориків. Безумовно, вона ще не була детально прописаною, але головні конструкції схеми проглядали чітко. Існував деякий різнобій щодо назви. Поряд з «Українською революцією» якийсь час уживалося визначення «національно-демократична революція». Популярністю

²⁸ Історія України: Нове бачення: У 2 т. – К., 1996.

²⁹ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. – С.165.

користувалася запозичена з діаспори назва «визвольні змагання». Історики по-різному визначали своє ставлення до періодів революції й, особливо, ключових дійових осіб, але, повторюся, парадигмально вона отримала національний вимір, звільнившись від міфів «Великої Жовтневої соціалістичної». Із кожним роком цей вимір посилювався та розширювався завдяки новим працям, появи генерації дослідників, не вражених хворобами радянської історичної науки, які не були «бійцями ідеологічного фронту». Не маючи змоги перерахувати всіх, хто доклав інтелектуальних зусиль до студіювання революційної тематики, назву лише найповажніших. Це – І.Гирич, Я.Грицак, С.Кульчицький, М.Литвин, Т.Осташко, Р.Піріг, О.Павлишин, О.Реєнт, О.Рубльов, В.Сергійчук, В.Солдатенко, Ф.Турченко. Я б не сказав, що всі вони однодумці. У цьому можна не раз пересвідчитися з опублікованих праць. Кожен має власну позицію, свої пріоритети й уподобання, критичне ставлення до одних сюжетів і більш лояльне – до інших. Але завдяки цьому сучасне знання про революцію плюралістичне та дискусійне. Це добрий інтелектуальний майданчик для зростання молодих фахівців. Певний час були намагання вести облік дисертацій, захищених із тематики революції, але коли їх число перевалило за декілька сотень, цю ідею облишили.

Сьогодні Україна має нову історіографію революції, солідний корпус опублікованих документів. Скажу лише, що саме завдяки цій археографічній основі порівняно невеликому колективу авторів удалося декілька років тому створити узагальнюючі «Нариси історії Української революції». Зрозуміло, що вони не писалися як нормативна праця, але мали завданням показати певну концептуальну цілісність сьогоденного знання про революцію. Стисло озвучу основні її риси.

Породжена розпадом російського імперського організму, Українська революція у процесі свого розвитку набула виразних самодостатніх, насамперед національних, форм, перетворилась у феноменальне явище ХХ ст., яке залишило глибокий слід у свідомості українського народу та стало джерелом державницьких прагнень кількох прийдешніх поколінь українців.

Революцію було спричинено рядом факторів, передусім прагненням народу реалізувати своє природне право на національну й державну самостійність. Ідеологія революції сформувалася на базі європейських демократичних цінностей. Проголошення та побудова демократичної держави були стрижнем Української революції. В її перебігу випробовувалося декілька моделей національної державності: демократична (Українська Народна Республіка), консервативна (Українська Держава), ліводемократична (Українська Народна Республіка періоду Директорії), ліберально-демократична (Західноукраїнська Народна Республіка).

Утвердження у сучасній історичній літературі терміна «Українська революція» спирається насамперед на самоназву, на визначення лідерів і перших її істориків: М.Грушевського, В.Винниченка, П.Христюка, Д.Дорошенка. Сучасні ж дослідники наголошують на принципових відмінностях української революції від російської. Якщо для останньої головним завданням була боротьба за монополію на владу, то для першої – державотворення й демократичні

цінності. Це – завдання різної складності. Одна справа – захопити владу та з допомогою терору використовувати старі державні інститути, їх кадри. І зовсім інша – із чистого аркуша творити нову загальнонародну державу.

У радянській та сучасній російській літературі поняття «революція» і «громадянська війна» розглядаються в тісному взаємозв'язку. Новітня вітчизняна історіографія фактично відмовилася використовувати термін «громадянська війна» в контексті подій Української революції³⁰. Умотивовується це тим, що в Україні не було масштабної внутрішньої збройного протистояння на ідеологічному ґрунті. УНР на своїй території доводилося вести оборонні дії проти наступу армій неукраїнського походження.

Відмітною рисою революції було протистояння з Росією. Українцям довелося виборювати свої права у змаганні з російськими політичними силами різного соціального спрямування, які, проте, одностайно мислили категоріями «єдиної й неподільної». У ході революції відбулося декілька російсько-українських воєн – як із «червоною», так і з «білою» Росіями. Зрештою Україну окупували червоні війська. Війна з більшовиками тривала не один рік і була надзвичайно схожою на ту, яку ми сьогодні називаємо «гібридною». Комуністи на словах визнавали право націй на самовизначення, але вимагали перевиборів Центральної Ради за власним сценарієм. Створювали кишенькові «радянські уряди України», на допомогу яким посилали збройні сили, а у тилу організували повстання, вели підривну роботу серед українського політикуму з допомогою лівих елементів. На загарбаних територіях панував жорстокий окупаційний режим «диктатури пролетаріату», закамouflьований під Українську Соціалістичну Радянську Республіку, чий «уряд» керувався з Москви. В основі політики був «червоний терор» і «воєнний комунізм». Відверту характеристику українському радянському урядові дав на початку 1919 р. новопризначений Московією його очільник Х.Раковський:

«1. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України створено за постановою ЦК РКП, він є його органом і проводить усі розпорядження й накази ЦК РКП безумовно. 2. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, не будучи, по суті, самостійним, не створював і не збирається створювати своє незалежне командування, назвавши Реввійськграду групи Курського напрямку “Реввійськградою Української радянської армії” винятково для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ, тобто продовжувати ту політику, яку було розпочато утворенням Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Це перейменування аж ніяк не означало й не означає жодних змін по суті, тим більше, що особовий склад цієї Реввійськгради визначено не нами, а центральною установою РСФРР, і негласно вона є тією самою Реввійськградою групи військ Курського напрямку, яка лише одержала іншу вивіску для України»³¹.

³⁰ Здається, є тільки одна сучасна праця, автор котрої відстоює концепцію громадянської війни як внутрішньої української проблеми, при цьому намагається тісно прив'язати її до відповідних подій у Росії – тож Україна розглядається як один з основних плацдармів громадянської війни (див.: *Солдатенко В.Ф. Гражданская война в Украине: 1917–1920 гг. – Москва, 2012*).

³¹ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – Т.2. – К., 2003. – С.328.

Поразка революції підштовхує до пошуків її слабких місць. Вони не є таємницею. До такого результату спричинилися зовнішні обставини, а також брак довіди державної роботи в політичних лідерів, домінування в їхньому світогляді крайніх ідей, як і недостатність єдності, відсутність необхідної кількості управлінських кадрів, у тому числі й військових вищої кваліфікації, фінансова криза.

Розглядаючи причини поразки Української революції, важливо згадати про ключову роль міст у житті модерного суспільства. На початку ХХ ст. відповідна політика, фактична заборона вільного розвитку української культури зробили міста України зросійщеними, національне життя тут мало латентні, або маргінальні форми. За роки революції українська влада не змогла закріпитися на тривалий час у жодному з великих чи середніх промислових центрів України: війська УНР неодноразово змушені були залишати Київ, Харків, Катеринослав, Одесу, Полтаву, Вінницю, Житомир. Отже міста виявилися нейтральними або упередженими щодо українського руху. Це змушувало його тісніше прив'язуватися до села, а одночасно – шукати політичну та військову підтримку за кордоном.

Однак хочеться застерегти від надмірної критики й нігілістичного трактування результатів революції. Треба завжди пам'ятати, що маємо справу з першопрохідцями, які відважилися на неймовірно складне завдання, намагалися вирішити його не у власних інтересах, а на благо народу. Негативний досвід – це теж досвід, який дорогого коштує. Без подій 1917–1921 рр. не було б проголошення незалежності України.

Незважаючи на втрату в 1920-х рр. державності, революційний потенціал українського народу не було вичерпано. Він виявився в масовому антикомуністичному повстанському русі, який став однією з парадигматичних особливостей революції, а згодом був запозичений іншими революціями ХХ ст. Було б невірно розглядати революцію як велике, але локальне явище, обмежене хронологічними рамками 1917–1921 рр. Цілком очевидно, що верхня межа – 1921-й рік – умовна. Затухання революції було повільним, а багато процесів – незворотними, передусім це стосується змін у масовій свідомості. Так, у середині 1920-х рр. співробітники органів держбезпеки фіксували серед населення численні спалахи «пропетлюрівських настроїв». У 1930 р. Україну охопила хвиля протестів та відкритих повстань, спровокованих колективізацією³². Їх зв'язок із революцією не вимагає особливих пояснень, тому ідея А.Граціозі про об'єднання цих подій в один хронологічний вузол може бути успішною. Її можна підкріпити не лише селянською тематикою. Політика Кремля щодо Польщі в 1920-х рр. спиралася на побоювання ймовірного повторного українсько-польського союзу. Не випадково С.Петлюра був знищений через два тижні після повернення до влади в Польщі Ю.Пілсудського. У середині 1920-х рр. в радянській Україні розгорнулася масштабна дискусія про напрями розвитку вітчизняної культури. Її суть яскраво виражало сформульоване М.Хвильовим гасло «Геть від Москви!». Це був прямий наслідок подій революції. Отже й організоване радянською владою вбивство С.Петлюри, і Голодомор 1932–1933 рр., і розправи над українською інтелігенцією 1930-х рр. стали розплатою за революційну непокору.

³² Тилищак В. 1930. УСРР. Повстання. – К., 2016.

Незважаючи на солідний сучасний історіографічний доробок було б неправильним стверджувати про наукову вичерпаність проблеми – радше це перше наближення до можливого повноформатного результату. Які перспективні напрями вивчення революції вбачаються сьогодні? Насамперед розширення контексту революційних подій – як хронологічне, так і тематичне. Не викликає сумніву, що падіння самодержавства в Росії було тісно прив'язане до подій Першої світової війни. Саме багатомільйонне військо стало пружиною для розгортання революції. Для Української революції особливе значення мав рух за українізацію частин російської армії. Це була важлива опора діяльності Центральної Ради. Майбутні дослідження мають покласти край розмовам про нерозуміння українськими лідерами значення збройної сили. Історія національного війська відкриває великі можливості. Згадаю бій під Крутами, який став символом жертвності в боротьбі за молоду державу. Треба сказати, що впродовж революційних років українці провели багато переможних боїв з агресором, але не всі вони належним чином зафіксовані в історичній пам'яті. Наприклад, у лютому 1918 р. Звенигородський кіш вільного козацтва завдав нищівної поразки більшовицьким військам М.Муравйова. Нагадаю й знаменитий бій із денікінцями Української повстанської армії (махновців) у вересні 1919 р. біля села Перегонівки під Уманню, в якому повстанці вщент розбили декілька білогвардійських офіцерських полків.

Перша світова війна, яка втягнула у свою орбіту десятки країн та народів, створила в Європі специфічний революційний контекст, призвівши по завершенню до появи нових європейських держав. Для розуміння причин поразки Української революції доцільно провести компаративний аналіз розвитку тогочасних подій в Угорщині, Польщі, Чехословаччині, Румунії, як і прибалтійських країнах. Недостатньо вивченим виглядає й німецький фактор в українській історії. Також не маємо розгорнутої відповіді на питання про негативне ставлення країн Антанти до української державності.

Вимагають ретельного вивчення місцеві особливості революції. Сьогодні ми маємо лише перші піонерські праці з революційної регіоналістики. Деколи можна зустріти інтерпретації Української революції як етнічного явища, причетними до якого були лише українці. Це докорінно невірний погляд. Ще в перші місяці становлення Центральної Ради її лідер М.Грушевський стверджував, що українці борються за владу не для того, аби поневолити інші народи, які проживали в Україні, а щоб забезпечити їм вільний розвиток. Закон про національно-персональну автономію вказував шлях, яким українська влада намагалася зняти суперечності між демократією, унітарною формою держави та її багатонаціональністю. Ми маємо дуже мало досліджень на цю тему, а вона не втратила своєї актуальності й сьогодні.

Окремим напрямом студіювань і комеморативних практик може стати історична пам'ять про революційні події, які запам'яталися великою кількістю яскравих епізодів. Зверну увагу лише на декілька з них. Усе почалося зі створення Центральної Ради, яка в короткому часі перетворилася на представницький парламент, проголосила Українську Народну Республіку, ухвалила її Конституцію, національну символіку та десятки законів. Окремо слід

згадати Акт злуки УНР та ЗУНР в єдину соборну державу. Створення академії наук і мистецтв, Усенародної бібліотеки України, двох державних університетів, сотень середніх шкіл, національної преси – це все здобутки революції. Вони непогано вивчені істориками, але далеко не повним чином вкарбовані в історичну пам'ять. При цьому вона має величезний потенціал формування національної ідентичності, який практично не використовується. Це стосується й місць пам'яті та персоналій революційного часу.

Сучасна концепція історії Української революції включає у себе і процес окупації України більшовиками під вівіскою УСРР. Цей сегмент досліджується надзвичайно слабо, в основному як історія радянської влади. Між тим перед українським суспільством постала проблема ставлення до окупантів. Точніше, це була дилема: або прийняти загарбника, піти на співпрацю з ним, або ж чинити опір, як це робив селянський антикомуністичний повстанський рух. І нарешті, тема поступового затухання революції, перевтома суспільства й накопичення сили новою владою, роль голоду 1921–1922 рр. у цьому процесі.

Отже за останні три десятиліття відбулися кардинальні зміни у вітчизняній історіографії революції, вона повністю декомунізувалася, набула виразно національного виміру, який дозволяє не лише академічно розповісти історію створення Центральної Ради, появи Української Народної Республіки, інших національних державних утворень, вивчати створені ними державні інститути, насамперед армію, яка мужньо боролася з російськими червоними й білими окупантами, простежити динамічний процес творення української нації та багато інших революційних процесів. Сучасна історія революції – це вузлова проблема української історії ХХ ст., а тому невичерпне джерело для інтелектуальних рефлексій, розлогий полігон для випробування нових методологій, з'ясування регіональних особливостей, історичної оцінки еліти, пошуків відповіді на одвічне питання: «Хто такі українці і чого вони прагнуть?». До того ж викладена академічно чи популярно, у шкільних або вишівських підручниках, відтворена в літературі, кіно, а особливо в медійному просторі – це величезний ресурс мобілізації нації, формування української ідентичності.

In this article researches the process of changes in the research paradigm of the revolution history. It is shown how the picture of the past transformed under the influence of the changes ("perestroika" in the USSR, its disintegration, the independence of Ukraine proclamation). Ideologized by Soviet science, revolution history became lost its sacred content to the beginning of the "new socio-economic system". Instead of this, was appeared the story of the Ukrainian revolution radically differed from Russian. The main task of Ukrainian Revolution of 1917–1921 was not to ruin everything that humanity built for a thousand years, but to create onto the old culture foundation the new democratic state. The crossing process to the new understanding of the past was long-term and required not only relevant methodologies, but also conscious social improvement, changes in the generation of historians.

Keywords: *Ukrainian Revolution, Central Rada (Central Council), Russian-Ukrainian ars, historiography, perestroika, independence.*

Р.Я.Пиріг*

**ФЕЛЬДМАРШАЛ ГЕРМАН АЙХГОРН:
СЛУЖБА ТА СМЕРТЬ В УКРАЇНІ (квітень – липень 1918 р.)**

Досліджується діяльність Г.Айхгорна на чолі німецьких окупаційних військ в Україні. Показано вплив його наказів на внутрішньополітичну ситуацію, заходи штабу оберкомандо щодо зміни державної влади. Висвітлено його відносини зі П.Скоропадським та гетьманським урядом, дії з придушення селянських повстань. Розкрито причини й обставини вбивства фельдмаршала.

Ключові слова: Айхгорн, окупаційні війська, оберкомандо, Українська Центральна Рада, гетьманат, військово-польові суди.

Німецькими військами, які на запрошення уряду УНР 18 лютого 1918 р. почали звільнення України від більшовиків, командував генерал-полковник Александр Лінзінген. Після приєднання до воєнної операції збройних сил Австро-Угорщини імператор Німеччини Вільгельм II виношував план створення спільного командування на чолі з представником вермахту. Керівництво Австро-Угорщини противилося цьому, побоюючись, що командувачем стане непопулярний серед австрійської військової верхівки генерал А.Лінзінген. Пізніше, аналізуючи невдачу створення спільного військового командування на початку Східної кампанії, посол Альфонс Мумм писав до МЗС: «Свого часу німецьким властям не вдалося домогтися, щоб верховне командування всіма діючими в Україні союзними військами було передано німецькому штабові. Не вдалося, вірогідно, головним чином тому, що ми висували на пост головнокомандуючого Лінзінгена, абсолютно небажаного для наших союзників кандидата»¹.

Начальник штабу армійської групи «Лінзінген» генерал-лейтенант Вільгельм Гренер, який у середині березня 1918 р. отримав широкі повноваження військового й політичного характеру щодо ведення Східної кампанії, був невисокої думки про свого шефа. Таку ж позицію зайняв і начальник штабу Східного фронту Максиміліан Гофман. 31 березня 1918 р. А.Лінзінгена було звільнено з посади командувача німецькими військами в Україні, а на його місце призначено генерал-фельдмаршала Германа Айхгорна (Ейхгорна).

Герман Готфрід Еміль фон Айхгорн (Hermann Gotfried Emil von Eichhorn; 13 лютого 1848 – 30 липня 1918 рр.) – німецький воєначальник, генерал-фельдмаршал. По материнській лінії доводився внуком філософу Фрідріху Шеллінгу, по батьківській – був онуком прусського міністра релігій, освіти й охорони здоров'я Йоганна Айхгорна. Після закінчення гімназії юнак обрав військовий фах, розпочавши службу поручиком піхотного полку. Брав участь в австро-пруській (1866 р.) та франко-пруській (1870–1871 рр.) війнах. Тривалий час служив у генеральному штабі, командував дивізією, корпусом.

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

¹ Крах германской оккупации на Украине. – Москва, 1936. – С.157.

Під час Першої світової війни – командувач 10-ї армії, потім групи армій, які брали участь у стратегічних операціях у Східній Пруссії проти російських військ. У серпні 1915 р. Г.Айхгорн був удостоєний вищої військової нагороди Німеччини – ордена «За заслуги» («Pour Le Mérite»), а у вересні отримав до нього відзнаку – дубове листя. Із кінця 1917 – на початку 1918 рр. армійська група «Айхгорн» діяла у Прибалтиці й Білорусії, зайнявши в лютому Псков, Гомель та інші міста².

На початку квітня 1918 р. фельдмаршал прибув до Києва. Представник вищого німецького командування в місті полковник Фрідріх Штольценберґ запропонував військовому міністрові УНР Олександрові Жуковському прибути на вокзал для зустрічі нового головнокомандувача, але той дав ухильну відповідь, побоюючись втрати власного авторитету в очах громадськості. Однак під тиском Ф.Штольценберґа всі вищі чини міністерства зустрічали Г.Айхгорна³. Поселився він у розкішному особняку Уварових по вул. Катерининській, 16 (нині – Липська). На початку 1917 р. споруду у графській родині придбав відомий власник прибуткових будинків Микола Попов, а в березні 1918 р. палац реквізувало німецьке військово командування.

На час прибуття Г.Айхгорна до Києва кайзерівські війська успішно просувалися у східному й південному напрямках. Начальник штабу Східного фронту генерал М.Гофман так описував бойові дії проти більшовиків узимку – навесні 1918 р.: «Це найдивовижніша війна, яку я коли-небудь бачив – майже винятково на залізницях й на машинах. Сідає жменька піхотинців із кулеметами й однією гарматою на потяг і їде до наступної станції, бере її, арештує більшовиків, чекає на поповнення, що прибуває залізницею, і їде далі. У кожному разі цікавий метод своєю новизною»⁴.

Наспих сформовані, напіврегулярні радянські «армії» під командуванням Володимира Антонова-Овсієнка не могли стримати просування німецьких військ. 29 березня 1918 р. вони оволоділи Полтавою, 3 квітня – Катеринославом, а за чотири дні зайняли Харків. Один із керівників оборони міста Микола Руднев телеграфував у штаб В.Антонова-Овсієнка: «Обороняти Харків було неможливо, німці глибоко обійшли з лівого флангу, цінні вантажі встигли вивезти»⁵.

Очевидно, Ф.Штольценберґ відповідним чином інформував фельдмаршала про постать міністра О.Жуковського, адже відразу після приїзду до Києва Г.Айхгорн з офіційним візитом відвідав не військово міністерство, а начальника Генерального штабу УНР підполковника Олександра Сливинського. Він висловив задоволення взаємодією зі штабом оберкомандо, очолюваним генералом В.Гренером. Оскільки на той час межі просування німецьких військ остаточно не було визначено, то він цікавився майбутніми кордонами України⁶.

² Айхгорн Герман фон // Енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 2005; *Залесский К.* Кто был кто в Первой мировой войне: Биографический энциклопедический словарь. – Москва, 2003 [Електронний ресурс]: http://www.gpedia.com/uk/gpedia/Герман_фон_Айхгорн

³ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. – Москва, 1942. – С.65.

⁴ Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 рр. – К., 2015. – С.195.

⁵ *Пиріг Р.* Донбас у складі Української гетьманської держави (травень – листопад 1918 р.). – К., 2014. – С.13.

⁶ Народня воля. – 1918. – 9 квітня.

7 квітня 1918 р. Г.Айхгорн вирушив до щойно звільненого від більшовиків Харкова. Очевидець тих подій князь Олександр Голіцин у споминах писав: «Начальник експедиційного корпусу генерал Айхгорн в'їхав до Харкова у колясці у супроводі свого штабу та пошту, і проїхавши так по всій Катерининській вулиці, під'їхав до "Гранд-Отелю" на Павловській площі, обравши цей кращий готель місцем своєї резиденції»⁷. Потім він прийняв парад німецьких та українських військ. Князь відзначав, що перші викликали «якесь змішане почуття», а другі – «ані захоплення, ані особливого схвалення». Слід зауважити, що це – рефлексії російського патріота, великого землевласника, а за доби гетьманату – голови найпотужнішого в Україні корпоративно-власницького об'єднання «Протофіс».

Г.Айхгорн належав до тих воєначальників, котрі підтримували незалежність України, хоча б в обмеженій формі. Він розглядав її як певну противагу Росії й Польщі, сподіваючись, що в умовах загального хаосу стабільна Україна стане молодію привабливою державою⁸. У меморандумі від 17 червня 1918 р., присвяченому в основному проблемам східної політики, німецький головнокомандувач писав: «Уважаю, для нас украй важливо, щоб Україна стала дійсно незалежною державою. Я говорю це не просто в очікуванні різних економічних вигод, які ми отримаємо від України, тісно пов'язаної з Німеччиною. І не тільки доказ на користь зростаючої безпеки від Росії примушує мене так думати». Далі фельдмаршал наголошував на значенні країни як мосту до Кавказу, Азії й, нарешті, Індії. Він стверджував, що існування стабільної української держави вигідне для Німеччини, а хаос у Росії, який тривав, сприятиме зміцненню України⁹.

Дмитро Дорошенко писав: «Головнокомандуючим німецькою військовою силою був фельдмаршал Айхгорн, людина сама по собі доволі симпатична, тип вояка відвертого і простолінійного. Але фактично "політику" проводив не сам Айхгорн, а шеф його штабу генерал Гренер»¹⁰. Цитований вище меморандум фельдмаршала, очевидно, був продуктом службовців оберкомандо.

В українській історіографії публічну діяльність Г.Айхгорна найчастіше пов'язують з його наказом від 6 квітня 1918 р. «Про засів полів», який він підписав відразу по прибутті до Києва. У документі висловлювалася серйозна тривога з приводу того, що весняна сівба в Україні відбувається з великою затримкою. Також ставилася під сумнів здатність засіяти всі землі тільки зусиллями селян, як і дієвість впливу на них земельних комітетів. Через це німецька військова влада у визначених для того межах повинна енергійно наполягати на тому, щоб усі угіддя було засіяно там, де це можливо, у згоді з земельними комітетами, а в іншому випадку – з її власної ініціативи. Наказ містив виклад основних вимог до селян, виконання яких домагатиметься німецьке військове командування в Україні:

⁷ Голіцин А. Воспоминания. – Москва, 2008. – С.427.

⁸ Україна між самовизначенням та окупацією... – С.117.

⁹ Федюшин О. Украинская революция 1917–1918. – Москва, 2007. – С.185.

¹⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1918–1920 рр.). – К., 2007. – С.265.

«1. Хто засіває землю, тому належить і зібраний хліб, той і одержує наличні гроші за зібраний хліб по відповідній ціні. 2. Селянин, який набере землі більш того, чим зможе обробити і не зможе обробити всієї землі, буде суворо покараний. 3. В тих місцях, де селяни не можуть обсіяти всієї землі і де ще сидять поміщики, ці останні повинні піклуватися про засів землі і в цих випадках земельні комітети не можуть забирати землю у поміщиків для справедливого розділу її між селянами. Селяни не повинні перешкоджати поміщикам в тому. До засіву землі та збору хліба земельні комітети повинні доставити поміщикам коней, інвентар, а також і зерно до посіву. В таких разі жнива будуть належать на рівні з селянами тим, хто засіяв землю. 4. Всякі захвати, грабунки і знищення засівів будуть суворо каратись»¹¹.

Поза сумнівом, проект наказу готувався ще до приїзду Г.Айхгорна. Оберкомандо, німецьке посольство, економічні радники цілком усвідомлювали, що зрив посівної кампанії неминуче обернеться недобором урожаю насамперед зернових, а отже ще більше ускладнить отримання з України обумовлених Брестською угодою обсягів зерна й сировини. Їх непокоїла заплутаність аграрних правовідносин в українському селі, породжена законом Центральної Ради про соціалізацію землі, діяльністю земельних комітетів, поверненням поміщиків. Нарешті, німці переконалися в управлінській безпорадності українського уряду й вирішили рятувати справу з посівною на власний розсуд.

Ще 21 березня 1918 р. німецькі економічні радники розробили проекти двох постанов уряду УНР. Перший стосувався земельних відносин на селі. Посилаючись на те, що втілення положень III і IV Універсалів не дало бажаних результатів, селяни захоплюють поміщицькі землі, розкрадають живий і мертвий інвентар, аграрна реформа за таких умов неможлива. Тому уряд має видати розпорядження, за яким кожен, хто присвоїв чужу землю та інвентар, зобов'язаний їх повернути колишньому власникові, відновити зруйноване. Селяни повинні отримати право купівлі поміщицьких земель. Піти на ухвалення такого закону лідери УНР відмовилися. Другий законопроект мав зобов'язати всіх власників землі забезпечити нормальну весняну сівбу¹².

Свої побоювання щодо зриву посівної кампанії в телеграмі до Берліна висловлював і посол А.Мумм. У відповідь на його звернення 26 березня 1918 р. помічник глави зовнішньополітичного відомства Німеччини Ганс Буше направив шифрограму, зміст якої істотно відрізнявся від попередніх ліберальних директив щодо невтручання у внутрішні справи УНР. У документі наголошувалося: головна мета окупації України – забезпечення експорту збіжжя до Центральних держав, і тут не може бути ніяких вагань. МЗС рекомендувало «стежити за тим, щоб обробіток полів проводився в повному обсязі, навіть якщо для цього й доведеться пожертвувати тими чи іншими принципами». Указувалося на необхідність роз'яснити українському уряду, що наближення весняної сівби вимагає негайних дій, і йому слід видати розпорядження,

¹¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – К., 2002. – С.15.

¹² Крах германской оккупации на Украине. – С.28–29.

яке спонукало б реальних власників до обробітку земельних наділів¹³. Під тиском німецької сторони міністр земельних справ УНР Микола Ковалевський видав наказ, за яким місцеві земельні комітети мали опікуватися проведенням засіву полів.

Однак німецькі військовики й дипломати вирішили не покладатися на малоавторитетний уряд УНР та аморфні структури земельних комітетів, узявши справу весняної сівби у свої руки. Наказ Г.Айхгорна було датовано 6 квітня 1918 р., але широковідомим він став тільки після публікації 12 квітня у газеті «Киевская мысль». Члени Центральної Ради дуже гостро відреагувала на втручання німецького командування у «свята святих» правлячої партії українських есерів – земельну сферу. Фракція УПСР зажадала від уряду негайних пояснень. М.Грушевський, В.Голубович та М.Ковалевський мали з цього приводу тривалу зустріч із послом А.Муммом. Очевидно, розмова була напруженою, оскільки наступного дня на засіданні Малої Ради М.Грушевський повідомив, що він «у дуже різких виразах осудив цей наказ»¹⁴.

Питання про наказ Г.Айхгорна гостро обговорювалося 13 квітня на вечірньому засіданні Малої Ради. Міністр земельних справ М.Ковалевський заявив про намір подати у відставку, оскільки «всякі втручання у мою працю гальмують її, роблять неможливою». Очільник закордонного відомства М.Любинський висловив сподівання, що розпорядження німецького командування – це непорозуміння і справу ще можна буде залагодити. В ухваленій резолюції відзначалося, що наказ є неприпустимим втручанням в українські справи німецького та австро-угорського командування. Центральна Рада не прийняла відставку М.Ковалевського й доручила йому «широко оповістити всю людність України», що наказ фельдмаршала Г.Айхгорна виконуватися не повинен. Голові уряду доручалося направити відповідні ноти протесту в Берлін і Відень¹⁵.

Видання наказу від 6 квітня 1918 р. обумовлювалося усвідомленням представниками оберкомандо того, що зрив весняної сівби обернеться серйозним недобором зерна, унеможливить його поставки до Центральних держав і взагалі поставить під сумнів саму доцільність східної кампанії. Однак, будучи впевненими в тому, що український уряд – «тільки лялька» («nur Puppe») в їхніх руках, вони не очікували такої різкої реакції Малої Ради, зокрема звернення В.Голубовича до німецького уряду. Позиція керівництва УНР додала представникам Німеччини аргументів на користь зміни влади в Україні. За підсумками бесіди з керівництвом республіки посол А.Мумм повідомив у Берлін: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе [...] тепер я все ж змушений буду спробувати поступово й в обережній формі ввійти в контакт із більш правими партіями»¹⁶. Насправді такі контакти саме у ці дні з генералом Павлом Скоропадським уже встановили підлеглі

¹³ Крах германской оккупации на Украине. – С.30–31.

¹⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – К., 1997. – С.272.

¹⁵ Там само. – С.273.

¹⁶ Крах германской оккупации на Украине. – С.42–43.

начальника штабу оберкомандо В.Ґренера – майори Ганс Гассе і Вальтер Ярош¹⁷.

Ніякої реакції з боку Г.Айхгорна на заходи Центральної Ради щодо підписаного ним наказу про засів полів виявити не вдалося. Фельдмаршал був змушений головну увагу приділяти діям підпорядкованих йому військ щодо завершення звільнення України від більшовицьких загонів. Він особисто не контактував із керівництвом УЦР та уряду УНР. Можливо, від цього його застеріг В.Ґренер, ображений на голову Центральної Ради М.Грушевського, котрий відмовив йому у прийомі. Загалом це була прерогатива начальника штабу оберкомандо. 17 квітня 1918 р. відомий український діяч Євген Чикаленко записав у щоденнику:

«Скрізь, скрізь гомонять, що от-от німці розженуть Ц. Раду і візьмуть владу в свої руки [...] а тим часом Ц. Рада твердо стоїть за соціалізацію землі і за всі здобутки революції, хоч німці цьому не співчують. Коли фельдмаршал Айхгорн видав наказ, щоб не заважали економіям сіяти, то Ц. Рада підняла ґвалт, який невідомо ще чим скінчиться. Певніше всього тим, що німці скажуть нашому урядові: “Пошли вон, дураки”»¹⁸.

Водночас лідери Центральної Ради були впевнені, що їхнє звернення до німецького уряду й депутатів райхстаґу щодо грубого втручання оберкомандо у внутрішні справи УНР знайде підтримку в Берліні. За декілька днів до гетьманського перевороту в розмові з близьким до німецьких кіл Олександром Скорописом-Йолтуховським М.Грушевський самовпевнено заявив, що завдяки вжитим заходам райхстаґу нібито вже «задав перцю тутешньому командуванню» і Г.Айхгорн, мовляв, «має цими днями полетіти за свої накази, що протирічать універсалам і розпорядженням Центральної Ради»¹⁹. Та надії керманічів УНР не справдилися, а загроза їхній владі ставала дедалі реальнішою.

Г.Айхгорн був цілковито посвячений у плани підготовки усунення Центральної Ради та приведення до влади П.Скоропадського, хоч головними реалізаторами цієї акції виступали генерал В.Ґренер і посол А.Мумм. У мемуарній літературі можна зустріти твердження, що «5 квітня (за ст. ст. – Р.П.) було укладено договір між фельдмаршалом Айхгорном і бароном Муммом – з одного боку, і генералом Скоропадським – з іншого, про спрямування майбутньої української політики»²⁰. Так писав російський генерал А.Денікін, спираючись на донесення Василя Шульгіна з Києва, хоч і усвідомлював справжню роль В.Ґренера в тогочасних подіях, називаючи його «вершителем долі України»²¹.

Насправді ж П.Скоропадський до перевороту ніяких контактів із фельдмаршалом не мав. Хоч у Києві й поширювалися чутки, нібито Г.Айхгорн і П.Скоропадський одружені з дочками колишнього царського міністра

¹⁷ *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.142.

¹⁸ *Чикаленко Є.* Щоденник. – Т.2. – К., 2004. – С.13.

¹⁹ Там само. – С.55.

²⁰ *Денікин А.* Очерки русской смуты: Белое движение и борьба Добровольческой армии: Май – октябрь 1918. – Минск, 2002. – С.51.

²¹ Там же. – С.53.

П.Дурново. Звичайно, В.Гренер постійно інформував головнокомандувача про хід підготовки перевороту, вибір кандидатури глави майбутньої української влади. Урешті саме Г.Айхгорнові 26 квітня 1918 р. імператор Вільгельм II адресував телеграму: «Передайте генералові Скоропадському, що я згоден на обрання гетьмана, якщо гетьман візьме зобов'язання неухильно виконувати наші поради»²².

Повалення Центральної Ради прискорила авантюрна акція міністра внутрішніх справ УНР Михайла Ткаченка з викрадення відомого банкіра, колишнього директора Київського відділення Російського банку для зовнішньої торгівлі Абрама Доброго, котрий виконував посередницьку місію в поставках продовольства до Німеччини. 25 квітня 1918 р. його схопили й вивезли до Харкова члени невідомого доти таємного Комітету порятунку України. Мета викрадення так і залишилася нез'ясованою, але сам цей факт викликав різку реакцію німецької сторони. Посол А.Мумм вимагав від В.Голубовича негайно знайти банкіра, хоч прем'єр запевняв у повному невіданні щодо цієї справи. Того ж дня за наполяганням генерала В.Гренера фельдмаршал Г.Айхгорн підписав наказ про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів. Юрисдикції військової юстиції підлягали:

«1. Всі вчинки проти громадського порядку, всі карні злочинства проти німецьких та союзних військ, як і проти всіх осіб, що до них належать, підлягають виключно особливому німецькому польовому суду. 2. Всяке порушення публічного спокою, особливо вуличними збіговищами – забороняється. 3. Забороняється також усяке намагання порушити спокій або публічну безпечність усною агітацією. В пресі або якими іншими способами. Часописси, винуваті в таких вчинках, будуть негайно закриті»²³.

Виконання наказу доручалося командуванню 27-го армійського корпусу. Він набував чинності відразу після оголошення, що проводилося шляхом розклеювання в багатолюдних місцях.

26 квітня 1918 р. наказ Г.Айхгорна було широко оповіщено, але лише наступного дня Рада Народних Міністрів почала обмірковувати форму реагування на грубе втручання німців у внутрішні справи України. Міністри Микола Любинський, Григорій Сидоренко пропонували вдатися до рішучих дій – вимагати відкликання головнокомандувача Г.Айхгорна, посла А.Мумма, або й виведення німецьких військ. Українські урядовці перебували в полоні ілюзій, що дії оберкомандо можуть бути засуджені райхстагом, що вони не відбивають позицію німецького уряду тощо. До того ж дебати з цього вкрай складного питання проходили в умовах урядової кризи. Члени Української партії соціалістів-федералістів Сергій Шелухін, Іван Фещенко-Чопівський і В'ячеслав Прокопович, мотивуючи свої дії нездатністю уряду до праці, залишили посади.

За таких обставин обговорення ситуації у зв'язку з наказом Г.Айхгорна довелося перенести до Центральної Ради. Майже весь день 27 квітня 1918 р.

²² Деникин А. Очерки русской смуты... – С.51.

²³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.25.

на фракціях тривали гострі дискусії щодо поточного політичного моменту. Пленарне засідання відкрилося о 21-й год. Спочатку йшлося про довібори в Установчі збори, про проект Конституції УНР, справи національних міністерств. Нарешті, слово для доповіді взяв прем'єр В.Голубович. Він згадав про вимушені умови запрошення військової допомоги проти більшовицької окупації, гарантії союзників щодо невтручання у внутрішні справи України. Коментуючи реакцію в Берліні на перший наказ Г.Айхгорна про засів полів, урядовець зачитав текст телеграми про обговорення цього питання 24 і 25 квітня у райхстагу та зробив висновок, що такі дії німецького командування засуджуються більшістю депутатів. В.Голубович завершив промову пропозицією надіслати німецькому урядові ноту з вимогою, «щоби цих людей, невідповідних ні нашим завданням, ні нашій роботі, невідповідних і тенденціям і завданням німецького уряду, звідси було відкликано»²⁴.

Дебати щодо наказу Г.Айхгорна, а фактично про політичну ситуацію, тривали в Малій Раді й у Вербну неділю 28 квітня 1918 р. під головуванням М.Грушевського. Промови учасників засідання були рішучими, вони засуджували німецьке командування, вимагали вжити таких дій, «щоб у пана Ейхгорна відпала охота розпоряджатись надалі нашим внутрішнім життям» (М.Порш); «нехай генерал Айхгорн знає, що йому прийдеться тут держати не 300 тис., а 3 млн війська» (Б.Мартос). Володимир Винниченко, котрий нещодавно повернувся до Києва, виступив із довгою промовою, сповненою національного пафосу й соціалістичної риторики на кшталт: «Тільки гармонізація соціальних інтересів із національними дасть ту непереможну силу, якої жодні німці не поборють»²⁵.

Аналіз змісту промов переконливо доводить, що лідери Центральної Ради не усвідомлювали всієї глибини конфлікту з німецьким командуванням, сподівалися, що загроза зриву щойно укладеної економічної угоди змусить керівництво Німеччини «приструнити» своїх військовиків в Україні, наївно покладалися на підтримку з боку німецьких соціал-демократів у райхстагу тощо. Лише зрідка лунали тверезі міркування. Так, М.Порш причиною втручання німців у внутрішні справи УНР уважав «той розвал і безсилля державної власті, які у нас запанували останніми часами». А російський есер О.Зарубін оцінював ситуацію ще більш реально: «Можна з упевненістю сказати, що наказ Г.Айхгорна було обмірковано й затверджено попередньо в політичному відділі генерального штабу в Берліні. До кого ж тепер звертатись нам?». Зрозуміло, що про згоду самого кайзера на зміну влади в Україні члени Центральної Ради не знали.

Завершити цю безплідну полеміку депутатам «допомогли» німецькі воїни, раптово з'явившись у залі засідань, де розігралася хрестоматійно відома сцена з командою «Генде гох!» і принизливим обшуком та арештом кількох урядовців. Поза сумнівом, ця демонстрація сили також була одним з елементів Гренероного плану підготовки перевороту. Вона ставила за мету

²⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.2. – С.315–317.

²⁵ Там само. – С.318–322.

деморалізувати членів Ради, а затримання міністра військових справ і чиновників МВС – позбавити керівництва силові відомства.

У зв'язку з арештами у Центральній Раді прем'єр В.Голубович намагався з'ясувати у А.Мумма причини інциденту й навіть заявив про готовність розділити долю заарештованих колег. Посол пояснив, що такі дії пов'язані з розслідуванням викрадення банкіра А.Доброго та вчинені слідчим із санкції німецького судді. Дорогою від німецького посла В.Голубовича «випадково» затримав німецький патруль – нібито через відсутність документів, йому не дозволили зателефонувати Г.Айхгорнові, В.Ґренерові чи А.Мумму. Після того, як його за певний час звільнили, прем'єр попрямував до педагогічного музею й, очевидно, за згоди М.Грушевського о 23:40 відправив представникові УНР у Берліні Олександрові Севрюку телеграму з детальним викладом дій німецьких військових у Центральній Раді, про обшуки та арешти українських діячів, протест послові А.Мумму тощо.

Дізнавшись про наміри В.Голубовича апелювати до німецького уряду з приводу арешту урядовців УНР, Г.Айхгорн доручив полковникові Ф.Штольценберґу терміново вимагати від прем'єра пояснень. Але через затримання В.Голубовича той розшукав його опівночі у приміщенні Центральної Ради разом зі М.Грушевським. Зміст розмови очільника уряду з німецьким офіцером невідомий, утім це вже не мало принципового значення, адже всі механізми здійснення державного перевороту почали діяти. Київський гарнізон кайзерівських військ отримав таємний наказ Г.Айхгорна про дії на випадок надзвичайної ситуації. Ним передбачалося надходження до військових підрозділів закодованих сигналів: «Готувати», «Здійснювати», «Перешкоди звісткам». За першим слід було зайняти стратегічні пункти міста, за другим – розпочати роззброєння українських частин, за третім – заблокувати поширення звісток про події в Києві, а також зв'язок уряду з місцевими органами. Ще одна директива Г.Айхгорна стосувалася заходів з недопущення страйку залізничників²⁶. Усе це свідчило, що керівництво оберкомандо не виключало можливого збройного опору з боку урядових сил.

Напруженість подій навколо Центральної Ради, наступне її повалення обговорювалися ввечері 28 квітня 1918 р. на нараді у фельдмаршала Г.Айхгорна за участю В.Ґренера, послів А.Мумма та Й.Форґача, командувача 27-го корпусу генерала Ґустава Ватцдорфа, полковника Ф.Штольценберґа та майора Моріца Фляйшмана. До цього такі наради проводив начальник штабу В.Ґренер. Це свідчило, що німецькі очільники в Києві не виключали силового розв'язання ситуації з Центральною Радою. Їх непокоїла можлива реакція депутатів райхстаґу, відомства канцлера та МЗС Німеччини на арешти українських урядовців. Тим більше, що посол А.Мумм посилено підкреслював незгоду зі способом дій військових. Г.Айхгорн і В.Ґренер виходили з того, що сталося, і пропонували «прикрити» дії німецького судді, який санкціонував вторгнення у будівлю Центральної Ради та арешти українських посадовців.

²⁶ *Дмитришин В.* Повалення німцями Центральної Ради у квітні 1918 р.: нові дані з німецьких архівів // Політологічні читання. – 1994. – №1. – С.107.

Насамкінець домовилися про можливість подальшого виступу проти самої Ради за умови, що вона заявить протест проти наказу Г.Айхгорна, ухвалить розпорядження про його невиконання та порушить у Берліні питання про відставку фельдмаршала²⁷.

А.Мумм, намагаючись запобігти можливій несхвальній позиції уряду Німеччини щодо дій київського оберкомандо, 29 квітня 1918 р. відправив канцлерові Георгію фон Гертлінгу розлогу доповідну з приводу вимушеності радикальних заходів, ужитих Г.Айхгорном. Посол наголошував, що фельдмаршал не міг допустити діяльності таємного Комітету порятунку України, оскільки через слабкість місцевого уряду він несе відповідальність за спокій і лад у місті. А коли агентурним шляхом підтвердилася участь міністрів УНР в афері з А.Добрим, Г.Айхгорн підписав наказ, згідно з яким «усі злочини проти громадського порядку караються тільки особливими німецькими польовими судами». Арешти деяких українських урядовців посол пояснював власною ініціативою командувача армійського корпусу генерала Г.Ватцдорфа. Очевидно, А.Мумм побоювався негативної реакції на дії оберкомандо в Києві з боку уряду Німеччини й депутатів райхстагу, тому так детально пояснював канцлерові необхідність арешту урядовців, затримання та обшуку прем'єра В.Голубовича (щодо останнього деталізувалися такі обставини: «Коли він нервовими рухами руки схопився за кишеню, йому було наказано підняти руки вгору, потім його обшукали»). Доповідна записка також мала підготувати райхсканцлера до неминучості зміни влади в Україні²⁸.

А тим часом Київ заповнили декілька тисяч делегатів Усеукраїнського хліборобського конгресу, який із дозволу німецької влади мав розпочати роботу 29 квітня 1918 р. Передбачалося, що його учасники, спираючись на давню національну традицію, оберуть гетьманом усієї України Павла Скоропадського. Напередодні відбулася його зустріч із генералом В.Гренером, за підсумками якої майбутній очільник Української Держави взяв на себе фактично продиктовані німцями зобов'язання, насамперед щодо виконання договірних умов про поставки зерна й сировини.

29 квітня 1918 р. члени Центральної Ради зібралися на своє засідання, не підозрюючи, що воно виявиться останнім. Більше того, зранку Рада Народних Міністрів додатково виділила 25 млн крб на утримання УЦР. Мала Рада вирішила направити до посла А.Мумма делегацію на чолі з В.Голубовичем, давши повноваження за необхідності заявити про готовність нинішнього уряду піти у відставку, а новому – Центральна Рада доручить переглянути земельний закон із метою пристосування його до потреб життя²⁹.

В очікуванні повернення делегатів М.Грушевський доповів, що опівночі у будівлі Центральної Ради його відвідав полковник Ф.Штольценберг, якому він висловив рішучий протест. Вторгнення німецьких військових у Раду той пояснив пошуком організаторів викрадення банкіра А.Доброго. М.Грушевський також повідомив, що вже повернуто деякі документи, вивезені німцями. Хронікер газети «Киевская мысль» у звіті написав: «Заяву М.С.Грушевського члени Ради

²⁷ Крах германской оккупации на Украине. – С.57.

²⁸ Там же. – С.53–54.

²⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.2. – С.330.

вислухали мовчки»³⁰. Німецький дослідник В.Баумгарт зазначає, що 29 квітня 1918 р. Г.Айхгорн у листі до голови Центральної Ради вибачився за «вчорашній інцидент» і повідомив про зняття з посади німецького військового коменданта Києва генерала Гаспара Ебергардта – саме його підрозділи заарештовували українських урядовців³¹. Ані під час останнього засідання Ради, ані у споминах М.Грушевський не згадував про цей епізод. Хоч дійсно Г.Айхгорн провів кадрову ротацію, помінявши місцем служби німецьких комендантів у Києві й Полтаві. Принесені вибачення за вторгнення німецьких військовиків до будівлі Центральної Ради, звільнення заарештованих посадовців і видалення з Києва німецького коменданта було здійснено не для керівництва УНР, а на випадок небажаної реакції відомства канцлера та лівих партій у райхстау Німеччини.

Члени Центральної Ради поспішно, відразу у трьох читаннях, ухвалили Конституцію УНР – «Статут про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки» – як типової парламентської республіки. А тим часом від А.Мумма повернулися посланці Ради. В.Голубович доповів, що на всі їхні заяви та пропозиції барон відповів сакраментальною фразою: «Пізно!» («Zu spät!»)³². Це й була остання крапка у стосунках Центральної Ради, а формально – незалежної УНР, із німецькою стороною. Тримісячний альянс молодій українській демократичній республіці із застарілими центральноєвропейськими монархіями завершився крахом першої.

Інспірований штабом армійської групи «Айхгорн-Київ» і погоджений із найвищою владою Німеччини державний переворот в Україні було реалізовано з німецькою пунктуальністю. Як і планувалося, хліборобський конгрес «обрав» гетьманом генерала П.Скоропадського. Члени Центральної Ради ніякого опору не вчинили й тихо розійшлися. Після погодження з німцями новий очільник оприлюднив перші державні акти – грамоту до всього українського народу, в якій дякував Центральним державам за «спасіння України», і закони про тимчасовий державний устрій. 30 квітня і 1 травня 1918 р. у штабі оберкомандо тривало узгодження кандидатур майбутнього уряду. Сформувавши ввечері 2 травня кістяк Ради Міністрів, П.Скоропадський офіційним листом повідомив про це «його вельможність фельдмаршала германських військ Айхгорна»³³.

На вимогу лівих фракцій райхстау зміна влади в Києві стала предметом обговорення на засіданні 4 травня 1918 р. Із доповіддю про події в Україні виступив віце-канцлер Фрідріх Паер. Природно, що користувався він інформацією посла А.Мумма, тому його оцінки ситуації були цілком у руслі інтерпретацій подій посольством та оберкомандо. Отже наказ Г.Айхгорна про примусовий засів полів було спричинено невиконанням українським урядом обіцянок організувати посівну кампанію. До того ж наказ був звернений не до населення, а до німецьких установ в Україні. Арешт окремих членів Центральної Ради став відповіддю на дії Комітету порятунку України з викрадення банкіра

³⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.2. – С.227.

³¹ Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. – Vienna; Munich, 1966. – S.130.

³² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали... – Т.2. – С.329–330.

³³ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали: У 2 т. – Т.2. – К., 2015. – С.42–43.

А.Доброго, а також заклики «до певного роду сицилійської вечери, а саме знищення всіх німецьких офіцерів». У відповідь фельдмаршал Г.Айхгорн був змушений видати наказ про запровадження військово-польових судів для розгляду порушень громадського спокою. Віце-канцлер запевнив депутатів, що створення нового уряду «є суто внутрішньоукраїнською справою, в якій німці жодної участі не беруть». Утім визнав, що арешт членів Ради був помилкою місцевого коменданта, якого Г.Айхгорн уже усунув із посади. Із критикою уряду виступили депутати Філіпп Шейдеман (соціал-демократ) і Маттіас Ерцбергер (центрист), однак їхні закиди спростовували представники відомства канцлера та МЗС. Газетний звіт засвідчує, що депутати не володіли достатньою інформацією про київські події, а урядовці не гребували перекрученнями³⁴.

Новий український уряд, кандидатуру кожного з членів якого було узгоджено з генералом В.Гренером, мав реагувати на накази Г.Айхгорна, які свого часу викликали конфлікти з Центральною Радою. На засіданні кабінету 9 травня 1918 р. розглядався відомий наказ фельдмаршала про засів полів. В ухваленій постанові наголошувалося, що положення про належність урожаю тим, хто засіяв весною, може призвести до вкрай важких наслідків, оскільки є порушенням принципу власності, покладеного в основу грамоти гетьмана, погодженої з вищим німецьким командуванням. Уряд доручив прем'єрові Федорові Лизогубу вступити в переговори з послом і начальником штабу оберкомандо про внесення коректив у відповідну частину наказу, щоб за власниками залишалося право на землю й на відшкодування орендної плати грошима чи натурою³⁵.

Інший наказ Г.Айхгорна, про який голову уряду Ф.Лизогуба було повідомлено 17 травня 1918 р., стосувався визнання німецькими трофеями зброї, спорядження та майна військових складів в Україні. 24 травня кабінет розглянув це питання і погодився з тим, що вже захоплене німцями на складах у Дарниці, Гомелі, Конотопі, Білій Церкві належить їм і може бути вивезене. Щодо інших складів, то справа передається до Комісії по здобичі³⁶. Слід зауважити, що більше у протоколах Ради Міністрів цей орган не згадується.

28 травня 1918 р. на засіданні уряду міністр судових справ Михайло Чубинський доповів, що квітневий наказ Г.Айхгорна про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів доволі вільно трактує підлеглість українських громадян німецькій юрисдикції. Про вчинені проти них арешти та суди українську сторону не повідомляли. Це ж стосувалося й австро-угорських військ. Рада Міністрів постановила ввійти щодо цих питань у зносини з німецьким та австрійським командуванням для вироблення єдиного й узгодженого способу дій, участі української прокуратури в нагляді за справами тощо. Міністрам М.Чубинському, Д.Дорошенку доручалося підготувати ноту з викладом побажань до німецького й австрійського командування³⁷.

На час призначення Г.Айхгорна на посаду Німеччина й Австро-Угорщина розподілили територію України на зони своєї військової присутності. Однак,

³⁴ Berliner Lokal Anzeiger. – 1918. – 5 травня.

³⁵ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)... – Т.1. – С.27.

³⁶ Там само. – С.30–31.

³⁷ Там само. – С.42–43.

попри наполягання імператора Вільгельма II, спільного військового командування створено так і не було. Штаб Г.Айхгорна в Києві, маючи необмежений вплив на гетьманський уряд, пильно стежив за тим, щоб австро-угорські союзники не отримали якихось преференцій у справі продовольчих поставок. Тим більше, що окупувавши південні зернові райони України, вони вдалися до практики широких ревізій збіжжя й сировини. У кінці травня 1918 р. Рада Міністрів запровадила посаду вповноваженого українського уряду при командуванні імператорської і королівської Східної армії, призначивши на неї відомого адміністратора царських часів Сергія Гербеля³⁸. Він отримав широкі повноваження аж до підпорядкування йому місцевих адміністрацій та право у виняткових випадках призупиняти їхні рішення³⁹.

1 червня 1918 р. посол А.Мумм у шифрограмі до МЗС повідомляв про вимоги С.Гербеля надзвичайно широких повноважень і повної самостійності у його діях у Херсонській, Катеринославській, Таврійській губерніях, убачаючи у цьому можливість посилення австро-угорського впливу в регіоні. Далі йшлося про намір генерала В.Гренера висловити протест українському уряду, тим більше, що повіти колишньої Таврійської губернії входили до німецької окупаційної зони⁴⁰.

Такого листа підписав фельдмаршал Г.Айхгорн і уряд був змушений внести зміни до раніше затвердженої інструкції, обмеживши повноваження С.Гербеля дозволами голови Ради Міністрів⁴¹. Створилася досить неприємна ситуація, адже первісна інструкція затверджувалася за присутності австро-угорського губернатора Одеси фельдмаршала Едуарда Бельца. Міністри народного здоров'я й опікування Всеволодові Любинському, який мав відрядження до Одеси, доручили пояснити С.Гербелеві й австрійському командуванню причини змін у раніше затвердженій інструкції. Повернувшись, він зробив доповідь про переговори з австро-угорським командуванням щодо змін в інструкції, яку було взято до відома. Ніяких подробиць із цього питання журнал засідань уряду не містить⁴².

Колізія з призначенням уповноваженого уряду при австро-угорському командуванні залишила слід й у спогадах П.Скоропадського:

«Після довгих пошуків зупинилися на Гербелі. Він погодився, але через деякий час попросив, щоб йому збільшили повноваження. Рада Міністрів майже погодилася з цим, але перш ніж це питання було розв'язане в позитивному сенсі, генерал Гренер у розмові з одним із міністрів дізнався про це і рішуче став проти подібного вирішення питання, вважаючи, що надання таких прав Гербелю, при його перебуванні в австрійському "Оберкомандо", є надзвичайно небезпечним. Гербелю не дали прав, які він просив, і він через деякий час пішов»⁴³.

³⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.9.

³⁹ Там само. – Арк.33, 37 зв.

⁴⁰ Крах германской оккупации на Украине. – С.156–157.

⁴¹ Вернадский В. Дневники 1917–1921. – К., 1994. – С.89.

⁴² ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.42, 46.

⁴³ Скоропадський П. Спогади. – С.240.

Тут П.Скоропадський припустився неточності. Насправді, такі права надали, але потім обмежили. С.Гербель не залишав посади і працював в Одесі аж до призначення міністром продовольчих справ у серпні 1918 р.

Німецьке командування надавало великого значення організованому збиранню врожаю. Г.Айхгорн надіслав Ф.Лизогубові листа, в якому вказав на зволіканні «у здійсненні урядом необхідних заходів по забезпеченню своєчасного збирання хліба та проведенні інших сільськогосподарських робіт» і наполягав на швидшій реалізації відповідних зусиль. 4 липня 1918 р. лист було розглянуто на засіданні уряду. Міністри визнали, що таке звернення обумовлене недостатньою обізнаністю німецького командування у цій справі. Рада Міністрів 21 червня вже розглянула відповідні законопроекти, які незабаром будуть затверджені. Про це прем'єр-міністр мав проінформувати фельдмаршала⁴⁴.

Керівництво оберкомандо підтримувало урядовий курс на українізацію, побоюючись посилення проросійських впливів. Однак ставлення до запровадження української мови було загалом негативним. Значною мірою це обумовлювалося тим, що чимало офіцерів штабу армійської групи «Айхгорн-Київ» володіли російською. Спостережливий кадетський лідер Павло Мілюков, який на певний час змінив свою орієнтацію на Антанту та прибув до Києва в пошуках контактів з оберкомандо, писав: «Німці з оточення Ейхгорна ставляться до “державної мови” несхвально. Ейхгорн, в останніх прокламаціях, звертається до населення німецькою чи російською»⁴⁵. Генерал В.Гренер узагалі вважав українську мову одним із діалектів російської.

На початку червня 1918 р. лідери демократично-хліборобської партії вмовляли колег із соціалістичних партій організувати делегацію до Г.Айхгорна та довести, що нинішній кадетсько-октябристський уряд веде політику російщення, є шкідливим як українським, так і німецьким інтересам. Намагання отримати аудієнцію саме у фельдмаршала було викликане безрезультатними попередніми відвідинами начальника штабу оберкомандо В.Гренера. Але Г.Айхгорн ухилився від зустрічі з посланцями українських партій та адресував їх до того ж таки В.Гренера. Намагання переконати генерала, що нинішній уряд тягне до «єдиної й неділимої» не увінчались успіхом. Той відповів, що делегати помиляються, а уряд свідомо обстоює українську державність. За свідченнями Є.Чикаленка, один із лідерів Української демократично-хліборобської партії (УДХП) С.Шемет виніс із зустрічі з В.Гренером враження, що німці дбають про створення самостійної української держави, але не національної, а територіальної⁴⁶.

У спогадах П.Скоропадський наголошував, що від самого початку для нього особливою турботою було встановлення певних відносин як із німецьким оберкомандо, так і з послом А.Муммом та австрійським посланником В.Принцигом. Із цією метою гетьман відвідав їх. Потім улаштував офіційний прийом Г.Айхгорна у своїй резиденції. За декілька днів німецький штаб дав обід на честь П.Скоропадського. Про фельдмаршала останній писав у спогадах:

⁴⁴ Там само. – С.123.

⁴⁵ Дневник П.Н.Мілюкова 1918–1924. – Москва, 2005. – С.25.

⁴⁶ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.59.

«Ейхгорн був поважний старик у повному розумінні цього слова, розумний, дуже освічений, з широким кругозором, доброзичливий, не даром він був онуком філософа Шеллінга. У ньому зовсім не було тієї пихатості і зарозумілості, які спостерігалися, інколи, серед німецького офіцерства»⁴⁷.

Посол Болгарії в Українській Державі Іван Шишманов після відвідин Г.Айхгорна залишив у щоденнику такий запис за 20 травня 1918 р.: «Високий, досить повний, веселий 70-річний дідуган, але без зморшок на добре голеному обличчі. Гарні очі вояки. Посивілі, підстрижені вуса. Живе в будинку якогось Попова. Розкішна, але важка приймальня зала. Усе, як має бути. Тут живе справжній господар». Коли зайшлося про Україну, Г.Айхгорн наголосив, якщо вона втримається, а анархія в Росії триватиме, то російська буржуазія пристосується до нових умов задля свого інтересу. Він запевнив, що хоче, аби Україна збереглася й погодився з І.Шишмановим, що німці зацікавлені зберегти цю країну як житницю та шлях до Персії й Індії⁴⁸.

Безперечно, головні турботи Г.Айхгорна як командувача армійської групи були пов'язані з завершенням воєнних дій проти більшовиків на східних кордонах України. На початку травня 1918 р. частини корпусу генерала Карла Кнерцера оволоділи Донбасом, зайняли Таганрог і Ростов, вийшли до Азовського моря, а також вступили у землі Війська Донського. Г.Айхгорнові довелося долучитися до встановлення взаємовідносин з отаманом генералом Петром Красновим. Відразу після вступу на посаду 5 травня той відправив листа імператорові Вільгельму, яким сповіщав про своє обрання та просив призупинити просування німецьких військ на територію Донської області, а також допомогти зброєю. Копію цього листа було вручено Г.Айхгорнові.

8 травня 1918 р. кайзер наказав групі «Айхгорн-Київ» припинити воєнні дії. Навряд чи визначальним при цьому став лист П.Краснова, адже завдання зі звільнення України від більшовиків було виконано. Подальше просування німецьких військ могло спричинити зіткнення з Добровольчою армією. За вказівкою Г.Айхгорна ввечері того ж дня до П.Краснова прибули представники німецького командування. Вони запевнили отамана, що подальшого просування не буде, а Ростов і Таганрог зайняті за наполяганням українського керівництва.

На початку червня 1918 р. Г.Айхгорн направив до П.Краснова майора Стефані, який повідомив про визнання його німецькою владою. У зв'язку з цим 14 червня до Новочеркаська прибув генерал Густав Арнім і представився отаманові. А з 27 червня німецьке командування при Війську Донському представляв майор генерального штабу Кокенгаузен⁴⁹. Він виконував ці функції аж до виведення німецьких військ, зокрема був присутнім на зустрічі П.Краснова зі П.Скоропадським 3 листопада на станції Скороходове під Полтавою.

Завершення бойових дій, організація німецької військової адміністрації на місцях дещо знизили напружену оперативну діяльність командувача оберкомандо. Наприкінці травня 1918 р. Г.Айхгорн на царській яхті здійснив

⁴⁷ *Скоропадський П.* Спогади. – С.171.

⁴⁸ *Шишманов І.* Щоденник [Електронний ресурс]: [www.hai-nyzhnyk.in.ua/.../1918\(05-06\).shyshmanov.php](http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/.../1918(05-06).shyshmanov.php)

⁴⁹ *Краснов П.* На внутреннем фронте. – Москва, 2003. – С.34–35, 259.

інспекційну поїздку Дніпром до Мозиря, відвідав німецькі гарнізони, вручив військовослужбовцям залізні хрести. На початку червня він мав намір поїхати до Одеси, але через активізацію повстанського руху вздовж залізниці поїздки відклав. І тільки у середині липня разом із послом А.Муммом побував на Кримському півострові, зокрема у Севастополі.

На початку червня 1918 р. серйозного клопоту командувачеві групи «Айхгорн-Київ» завдав спалах бойових дій у районі Таганрогу. Після зайняття німцями цього міста, а також Ростова й Керчі в порту Єйська зосередилася значна кількість червоних військ. Більшовицьке командування сформувало з них 8-тисячне угруповання для висадки з моря на півострів між Таганрогом і Міуським лиманом. На той час командувача корпусу генерала К.Кернера на місці не було і штаб спочатку навіть хотів залишити Ростов. Однак добре поставлена аеророзвідка дозволила генералові Г.Арніму прийняти рішення про відбиття наступу «червоного десанту». Керувати операцією було доручено полковникові Артурові Боппу – командирові 52-ї Вюртемберзької дивізії ландверу, поповненої частинами 7-ї Баварської кавалерійської бригади. У результаті триденних боїв, за потужної артилерійської підтримки німці скинули червоних у море, які втратили до 6 тис. вояків. Натомість вюртембержці недорахувалися 39 вояків. Відразу ж штаб Г.Айхгорна, очевидно, із метою залякування більшовиків і пропаганди німецької сили поширив прокламацію про сумні для червоних військ наслідки таганрозької операції.

Однак справа ускладнилася тим, що полковник А.Бопп віддав письмовий наказ розстріляти всіх полонених, із жінками включно. Ситуація набула суспільного розголосу й навіть стала предметом обговорення в райхстагу. З огляду на це Г.Айхгорн зажадав термінових пояснень від генерала К.Кернера. Той повідомив, що йдеться про страту лише «банди цивільних без уніформи, серед яких могли бути жінки й підлітки». Очевидно, Г.Айхгорн і пішов із життя переконаним у правомірності дій А.Боппа. Цією справою вже після його смерті зайнялося головне командування сухопутних військ і у серпні 1918 р. полковник давав докладні пояснення, мотивуючи свої дії «звірствами» більшовиків проти німецьких солдатів, апелюючи також до вбивства ними в Таганрозі російського генерала Павла Рененкампа. Ніяких санкцій щодо А.Боппа вжито не було, пізніше він отримав звання генерал-майора. Тільки К.Кернер нарікав, що таганрозький інцидент позбавив його ордена за бойові заслуги у Східній кампанії⁵⁰. Сучасні дослідники тих подій В.Дорнік (Німеччина) і П.Ліб (Австрія) вважають, що це «масове винищення більшовиків, безсумнівно, було воєнним злочином неймовірних масштабів, проте так і не зрозуміло, чи не скоїли німецькі війська ще одного злочину: чи були серед розстріляних жінки й діти з прилеглих сіл?»⁵¹.

Не дивлячись на те, що вищі німецькі військові та дипломати розглядали гетьманат як «фікцію дружньої держави» (В.Гренер), а український уряд – як «тільки ляльку» («nur Puppe») (А.Мумм), вони намагалися в публічній сфері

⁵⁰ Україна між самовизначенням та окупацією... – С.210–214.

⁵¹ Там само. – С.211.

підтримувати образ України як союзної країни, виявляти ознаки поваги та співчуття. Унаслідок вибуху 6 червня 1918 р. військових арсеналів у Києві на Звіринці, окрім місцевих жителів загинули й зазнали поранень німецькі вояки. З ініціативи П.Скоропадського їхнім сім'ям було надано матеріальну допомогу. На початку липня Г.Айхгорн у листі на ім'я гетьмана висловив за це вдячність.

11 червня 1918 р. в Києві пройшов урочистий похорон загиблих під час вибухів військових складів. У церкві при Олександрівській лікарні відбулася панахида, на якій були присутні П.Скоропадський, члени уряду, іноземні дипломати. Фельдмаршал Г.Айхгорн, генерал В.Гренер, посол А.Мумм поклали живі квіти⁵².

16 червня 1918 р. посол А.Мумм відвідав гетьмана й офіційно від імені імператора Вільгельма висловив співчуття українському народові «з приводу нещастя від вибуху, при якому знищилася частина міста й загинуло стільки київських громадян»⁵³. Коли в липні у сім'ї Скоропадських сталося горе, помер найменший син – дворічний Павло, Г.Айхгорн, В.Гренер, А.Мумм висловили співчуття гетьманові, а до могили дитини від імені імператора Вільгельма було покладено вінок.

Від самого початку червня 1918 р. Г.Айхгорн змушений був предметно займатися придушенням масових селянських виступів. Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене П.Скоропадським, у сфері земельних відносин вилилося у силове повернення поміщицької власності з практикуванням так званих «відшкодувальних акцій» із боку місцевих землевласників. Упродовж травня – червня вони набули широкого розмаху й викликали зворотню реакцію українського селянства у вигляді масового спротиву, широкого повстанського руху, спрямованого не тільки проти поміщиків, але й державної влади, підтримуваної німецько-австрійськими військами. Саме їх участь у захисті землевласників стала суттєвим фактором інспірації селянських виступів. Поширення на українських громадян юрисдикції німецьких військово-польових судів відкрило шлях до застосування проти місцевого населення страт, відправки на каторгу, тривалого ув'язнення, екзекуцій. Звичною практикою стало накладання командирами каральних загонів контрибуцій на бунтівні села (грошима, зерном, фуражем, худобою, одягом тощо). Нерідко для «наведення ладу» застосовувалася артилерія, яка обстрілювала села.

Наймасовішим проявом антигетьманських, антиокупантських настроїв селянства стало Звенигородсько-Таращанське повстання у червні – липні 1918 р. Майже два місяці 30-тисячна армія повсталих вела бої з трьома дивізіями німців і підрозділами гетьманської державної варти⁵⁴. Німецьке окупаційне командування було неабияк стурбоване. Посол А.Мумм доповідав у МЗС Німеччини, що «події у Звенигородці більш серйозні, ніж офіційно повідомлялося». Його заступник Ганс фон Берхем змушений був пізніше визнати:

⁵² Нова рада. – 1918. – 12 червня.

⁵³ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.85.

⁵⁴ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – С.79.

«Незважаючи на жорстокі репресивні заходи наших військ, заворушення серед сільського населення в окремих районах усе ще триває»⁵⁵.

Фельдмаршал Г.Айхгорн наприкінці червня 1918 р. видав наказ військам, в якому, зокрема, зазначалося: «За всіма даними тероризують країну тільки 10–12% селян. До них за всіма повідомленнями благочесних кіл населення приєднуються як агітатори євреї, котрі підбурюють селян до знищення озимих посівів. Ці нездорові, незадоволені й небезпечні елементи за будь-якого руху повинні знешкоджуватися та видалятися з сіл в інтересах країни й німецького авторитету»⁵⁶. Далі в наказі наголошувалося, що за відсутності підстав застосувати до заарештованих вироки німецького військово-польового суду, їх треба передавати у відання військових комендантів для відправки по етапу. Департамент державної варти у своєму циркулярі губернським старостам та міським отаманам цитував ці місця з наказу Г.Айхгорна й рекомендував за відсутності прямих доказів антиурядової діяльності «злочинних елементів» передавати їх німецькому командуванню для вислання за межі України⁵⁷.

Питання чисельності учасників повстанського руху влітку 1918 р. надзвичайно складне. До того ж Г.Айхгорн своєю оцінкою щодо 10–12% селян-повстанців ще більше його заплутав. Намагання радянських істориків перебільшувати ці дані пояснювалися «великою» організаційно-політичною роботою більшовиків. Однак не зовсім виправдані й спроби сучасних дослідників розв'язати це завдання, користуючись не досить репрезентативною методикою обрахунків. Зокрема П.Захарченко, посилаючись на дані генерала Г.Айхгорна, механічно виводить цифру 2,5–3 млн повстанців⁵⁸, очевидно, зараховуючи до їх лав не тільки дорослих чоловіків, а все населення українського села. Ці дані повторює й інше видання⁵⁹, хоч і констатується, що у серпні 1918 р. загальна чисельність повстанців та партизанів досягла лише 80 тис.⁶⁰ Тож звідки візьмуться мільйони, коли в наступні місяці повстанська активність суттєво знизилася? Немає й остаточної цифри втрат німецьких військ і державної варти при придушенні селянських повстань. В.Савченко, не посилаючись на джерела, стверджує, що до осені 1918 р. вони становили, відповідно, 22 і понад 30 тис. осіб⁶¹. Якщо прийняти на віру останню цифру, то це означає, що державна варта втратила в боях проти повстанців понад половину особового складу. Загалом ці дані потребують аргументованої верифікації.

Г.Айхгорн віддав наказ про запровадження німецьких військово-польових судів ще напередодні повалення Центральної Ради, але особливо широкого застосовування вони набули в районах масових селянських виступів. Постійного складу суддів не було. Вони призначалися в кожному випадку командиром військової частини й мали керуватися німецьким кримінальним законодавством.

⁵⁵ Крах германської окупації на Україні. – С.169–170.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.114. – Арк.162.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Захарченко П. Селянська війна в Україні... – С.81.

⁵⁹ Політична історія України: ХХ століття. – Т.2. – К., 2002. – С.267.

⁶⁰ Там само. – С.269.

⁶¹ Савченко В. Павло Скоропадський – останній гетьман України. – Х., 2009. – С.223.

Утім масове винесення смертних вироків не завжди узгоджувалося зі статтями кримінального кодексу Німеччини.

Звенигородський повітовий староста у середині липня 1918 р. доповідав у Київ, що після придушення повстання німці почали розсилати в усі села повіту каральні експедиції, які супроводжувалися масовими розстрілами, хоч і за судом, але у спішному порядку. Проводилися нещадні реквізиції, накладалися контрибуції в десятки, сотні тисяч карбованців. У доповіді наголошувалося: «Реквізиції підлягали худоба, зерно, птиця і все це забиралося безкоштовно»⁶².

Наприкінці липня 1918 р. німецький військовий трибунал під головуванням підполковника Фюстера розглядав справу заарештованих у зв'язку з викраденням банкіра А.Доброго військового міністра УНР О.Жуковського та службовців МВС Ю.Гаєвського, П.Богацького, М.Осипова, І.Красовського. У ході слідства з'ясувалася причетність до події колишнього голови уряду В.Голубовича, який був заарештований і зі свідка став підсудним. Німецьке командування не могло пробачити йому звернення до Берліна з вимогою відкликати Г.Айхгорна з України. Є.Чикаленко так подає поведінку В.Голубовича на процесі: «Замість того, щоб з достоїнством заявить, що він не признає над собою німецького суду [...] Голубович, боячись кари, почав принижено, як школяр, чи як дрібний злодіячка, просити “снисхождения”, чим опозорив себе і есерівський кабінет навіки-вічні»⁶³. Суд завершився напередодні замаху на Г.Айхгорна в кінці липня 1918 р. О.Жуковському й В.Голубовичу було визначене покарання у вигляді двох із половиною та двох років відповідно. Інші колишні урядовці отримали менші терміни. Відбували свої терміни в німецькому блоці Лук'янівської тюрми й були звільнені після падіння гетьманату у середині грудня 1918 р. Екс-глава МВС М.Ткаченко – організатор викрадення А.Доброго – уникнув суду, переховуючись у Харкові аж до кінця 1918 р.⁶⁴

А тим часом до Києва прибула група бойовиків на чолі з Іриною Каховською, яка, за рішенням ЦК російської партії лівих есерів, мала здійснити терористичні акти проти фельдмаршала Г.Айхгорна та гетьмана П.Скоропадського. До неї входили Борис Донський, Григорій Смілянський, Євген Терлецький та ін. Упродовж кількох тижнів вони відстежували розпорядок життя та маршрути пересування фельдмаршала. 30 липня 1918 р. в обідню пору під час повернення Г.Айхгорна до палацу Уварових на розі вулиці Катерининської й Липського провулку Б.Донський кинув у нього бомбу. Фельдмаршал і його ад'ютант Вальтер Дреслер зазнали важких поранень. Терориста відразу схопили німецькі вояки.

Напад стався неподалік від гетьманської резиденції, тож П.Скоропадський поспішив на місце трагедії. У спогадах він писав: «Я і мій ад'ютант побігли туди. Ми застали дійсно важку картину, фельдмаршала перев'язували і укладали на носилки. Рядом з ним лежав на інших носилках його ад'ютант Дреслер,

⁶² ЦДАВО України. – Ф.216. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.277–278.

⁶³ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.87.

⁶⁴ Гай-Нижник П. Викрадення банкіра А.Доброго в квітні 1918 року (реконструкція та аналіз подій) // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – Вип.120. – К., 2014. – С.224–226.

з відірваними ногами. Останній, не було сумніву, помирав. Я підійшов до фельдмаршала, він мене впізнав, я потиснув йому руку, мені було надзвичайно жаль цього поважного старика»⁶⁵. Г.Айхгорна відвезли до клініки професора Томашевського, де він і помер увечері того ж дня.

У зв'язку з терактом Ф.Лизогуб зібрав засідання уряду не о звичній 21-й, а о 15:40. Він повідомив міністрам про «злочинний замах» на життя головнокомандувача німецьких військ. Рада Міністрів доручила прем'єрові та главі МЗС відвідати посла А.Мумма, висловити «глибоке обурення» з приводу «злочинства» та побажання, щоб «високошанований Україною» фельдмаршал «скооро вичунав від страждань, котрі випали на його долю»⁶⁶.

Лідери соціалістичних партій і громадських організацій, об'єднаних в Український національний союз, з явним запізненням принесли свої співчуття німецькій стороні у зв'язку зі смертю Г.Айхгорна. Очевидно, вони деякий час вагалися з огляду на повалення Центральної Ради та нещодавні вироки німецького військового суду провідним діячам партії есерів. Посол А.Мумм перебував у Берліні, тому представники УНС відвідали генконсула Німеччини генерала Еріха Тіля. Висловивши співчуття, вони наголосили, що теракт здійснено «великоросом». На що дипломат зауважив про наявність у слідства відомостей щодо зв'язків московських есерів з одеськими. Очевидно, німецькій розвідці вже було відомо про те, що ЦК українських лівих есерів схвалив проведення теракту. Е.Тіль пообіцяв донести до німецького уряду й народу співчуття, висловлені УНС⁶⁷.

Природно, П.Скоропадський мав підстави побоюватися, що вбивство фельдмаршала істотно погіршить і без того складну ситуацію в Україні. Гетьман відразу телеграфом повідомив імператора Вільгельма про теракт. У телеграмі-відповіді кайзер висловив сподівання, що «Всевишньому благоугодно буде залишити у живих жертви мерзенного замаху». У зв'язку з трагічними подіями гетьман звернувся з грамотою до українського народу:

«Сьогодні, 30 липня о 10 годині вечора, спочив навіки командуючий групою німецьких військ в Україні генерал-фельдмаршал Ейхгорн, загинувши від злочинної руки заклятих ворогів України та її союзників. Тим, хто знав покійного генерал-фельдмаршала, важко оцінити, яка це велика і гірка втрата для України. Генерал-фельдмаршал Ейхгорн був щирим і переконаним нашим прихильником і другом українського народу, і метою його було створення самостійної Української Держави... Єдина втіха в тяжкому горі, яке нас вразило, це те, що ганебний злочин учинений не сином України, а чужинцем, ворожим Українській Державі і її союзникам»⁶⁸.

Повертаючись до оцінки Г.Айхгорна, П.Скоропадський у спогадах писав: «Це була безумовно чесна, невідкупна людина. Він явився на Україну з

⁶⁵ Скоропадський П. Спогади. – С.244.

⁶⁶ Українська Держава (квітень – грудень 1918 року)... – Т.1. – С.190–191.

⁶⁷ Чикаленко Є. Щоденник. – Т.2. – С.95.

⁶⁸ Последние новости. – 1918. – 31 июля.

армією і по суті міг значно збільшити вимоги, які німці нам пред'являли, це багато хто на його місці зробив би, оскільки ми були абсолютно безсилі, у нього ж, навпаки, я знаходив завжди повне співчуття». При цьому гетьман пригадував, як за декілька днів до замаху «запросто» зайшов до фельдмаршала в гості. Той частував його власноруч звареною кавою й обіцяв ужити заходів щодо своїх підлеглих, які чинили беззаконня⁶⁹.

П.Скоропадський не пов'язував теракт проти Г.Айхгорна зі здійсненням також бойовиками російської партії лівих есерів на початку липня 1918 р. убивством німецького посла в Москві Вільгельма Мірбаха. Слід відзначити, що у доволі деталізованих споминах гетьмана цей факт навіть не зафіксовано. Хоча, за свідченнями Д.Дорошенка, П.Скоропадський надіслав телеграму співчуття імператорові Вільгельмові II у зв'язку із загибеллю посла⁷⁰. Узагалі він зі вдячністю згадував В.Мірбаха лише один раз за сприяння організації так званих «державних поїздів» між Україною та РСФРР. Першим таким поїздом із Петрограда повернулися дружина та діти гетьмана, про долю яких він тривалий час не мав відомостей⁷¹.

Коли в Берліні стало відомо про замах на Г.Айхгорна, до українського посла барона Федора Штейнгеля щодо подробиць теракту звернулися місцеві журналісти. Не маючи достовірних відомостей, той висловив припущення, що це – справа рук українських демократичних партій, які вороже налаштовані проти німців. У результаті деякі видання подали антиукраїнські статті. Цю версію підхопила й польська преса, наголошуючи на анархізмі українського народу та вимагаючи приєднати Правобережну Україну до Австрії, а Лівобережну – віддати Росії. І все ж посол частково мав рацію, оскільки керівний центр УПЛСР схвалив теракт, а окремі члени партії були задіяні в його організації⁷².

1 серпня 1918 р. в київській лютеранській кірсі Св. Катерини було відслужено панахиду за Г.Айхгорном. Есерівські бойовики, які залишалися на волі, саме у церкві планували здійснити вбивство гетьмана П.Скоропадського, але задум не вдався. Через два дні у супроводі траурної процесії, яка пройшла від вул. Катерининської Хрещатиком і Бібіковським бульваром до залізничного вокзалу, тіла Г.Айхгорна і його ад'ютанта В.Дреслера відправили в Німеччину. За дорученням гетьмана до Берліна їх супроводжував генерал Костянтин Середин, щойно призначений військовим аташе в Румунії. 6 серпня Г.Айхгорна поховали з почесними вищого розряду на берлінському військово-меморіальному кладовищі Інваліденфрідгоф. Українську Державу на церемонії представляли посол у Німеччині барон Ф.Штейнгель та генерал К.Середин. У міжвоєнну добу неподалік від могили Г.Айхгорна вічний спочинок знайшли начальник штабу Східного фронту, один із творців Брестського миру генерал Максиміліан Гофман, губернатор Бельгії генерал Людвіг Фалькенгаузен та інші знані військові діячі. Під час німецької окупації Києва в 1941–1943 рр. вул. Хрещатик було перейменовано на Айхгорнштрассе.

⁶⁹ Скоропадський П. Спогади. – С.244.

⁷⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.2. – С.253.

⁷¹ Скоропадський П. Спогади. – С.242.

⁷² Чикаленко С. Щоденник. – Т.2. – С.100–101.

Через десять днів після теракту за вироком німецького військового суду Б.Донського прилюдно стратили. Заарештовану пізніше І.Каховську у вересні 1918 р. також засудили до вищої міри покарання, але оскільки такий вирок жінкам мав затверджувати кайзер, справа затягнулася і з приходом до влади Директорії її звільнили з Лук'янівської в'язниці. І.Каховська намагалася також організувати замах на генерала А.Денікіна. Пізніше видала спогади про ці події⁷³. До речі, у 1919 р., зайнявши Київ, більшовики влаштували судовий процес над особами, причетними до суду над Б.Донським, а Липський провулок назвали його іменем.

Чотиримісячна служба в Україні стала останньою сторінкою в біографії генерал-фельдмаршала Германа фон Айхгорна. Під його командуванням німецькі війська завершили звільнення українських теренів від більшовиків. Як очільник військової адміністрації в Україні він убачав своїм головним завданням підтримання порядку на окупованих територіях і забезпечення поставок до Німеччини обумовлених договірними зобов'язаннями обсягів збіжжя й сировини. Тому селянські виступи приборкувалися з німецькою педантичністю та з нещадністю воєнного часу.

Не будучи ключовою постаттю в реалізації політики Німеччини щодо України, Г.Айхгорн уважав можливим її самостійний державний статус на противагу Росії, яка воювала на боці Антанти, а тепер переживала хаос більшовицького правління. За його підписом як вищого репрезентанта військової влади в Україні вийшли найбільш дражливі накази про засів полів, запровадження військово-польових судів, забезпечення умов повалення Центральної Ради, придушення селянських повстань. Проте в його ставленні до українських урядовців не відчувалося упередженості та зневаги, які латентно проявляли В.Гренер та його підлеглі зі штабу оберкомандо.

Нині у столітній ретроспективі Г.Айхгорн постає досвідченим воєначальником. Фельдмаршал до кінця залишався вірним обов'язку перед кайзером і державою, сумлінно реалізуючи основні завдання Брестського «хлібного» миру. Він був доволі лояльним до правлячої верхівки гетьманату й нещадним до бунтівливих українських селян. Г.Айхгорн став жертвою німецької політики інспірування російської революції, у ході якої реанімувався есерівський тероризм.

⁷³ Каховская И. Дело Эйхгорна и Деникина (Из воспоминаний) // Пути революции. – Берлин, 1923. – С.194–251.

Author in this work researches the activity of H.Eichhorn as a leader of the German occupation troops in Ukraine. In the article showed the influence of his orders to the internal political situation, the Oberkommando headquarters activities concerning the change of governmental authorities. In the article lightens up his relations with P.Skoropads'kyi and Hetman's government, actions of peasant uprisings suppress. Also, author revealed the causes and circumstances of the Field-Marshal's murder.

Keywords: *Eichhorn, occupation troops, Oberkommando, Ukrainian Central Rada (Ukrainian Central Council), hetmanate, courts-martial.*

М.А.КОВАЛЬЧУК *

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ЧАСТИНИ В ОДЕСІ ЗА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ФОРМУВАННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ, БОЙОВИЙ ШЛЯХ

На підставі широкого кола джерел, у тому числі й уперше введених у науковий обіг, досліджується історія українських національних військових формувань в Одесі в 1917 – на початку 1918 рр. Докладно відтворено основні етапи організації та бойової діяльності гайдамацьких частин, що були головною збройною силою уряду УНР на півдні України. Розглянуто широке коло питань, пов'язаних з впливом українських діячів і російських воєначальників на створення підрозділів національного війська в Одесі. Визначено основні засади організації військових формувань, зроблено висновок про їх відповідність вимогам часу.

Ключові слова: Центральна Рада, революція, Українська Народна Республіка, Армія УНР, український військовий рух.

Історія українських військових формувань в Одесі в 1917–1918 рр. досі не отримала належного висвітлення в науковій літературі. Наявні у працях з історії збройних сил Центральної Ради відомості про формування та бойовий шлях одеських гайдамаків надмірно узагальнені¹ або ж страждають на значні фактологічні неточності й перекручення². Навіть присвячена висвітленню цієї теми праця одеських дослідників, яка побачила світ 2010 р., змогла заповнити лише частину «білих плям»³. Імовірно, такий стан вивчення теми пояснюється тим, що переважна більшість документів Одеського військового округу періоду 1917–1918 рр. зберігається нині у фондах Російського державного військово-історичного архіву в Москві. Досі не введені в науковий обіг, ці матеріали містять надзвичайно цінні відомості про організаційну структуру й командний склад українських військових формувань на півдні України в 1917 – на початку 1918 рр. Свого часу нам удалося опрацювати ці документи (незважаючи на незадовільний фізичний стан деяких із них). Доповнивши отримані відомості знахідками з інших архівів нашої країни, а також Росії, залучивши спогади сучасників і матеріали преси, ми спробували висвітлити історію українських частин в Одесі впродовж 1917–1918 рр.

Зародження українського військового руху на теренах Причорномор'я навесні 1917 р. нерозривно пов'язане з ім'ям І.Луценка. Лікар за фахом, він майже

* Ковальчук Михайло Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, відділ джерел із новітньої історії України
E-mail: mitchel.kov.hist@gmail.com

¹ Стефанів З. Українські збройні сили. – Ч.І: Доба Центральної Ради й Гетьманату. – [Б.м.], 1947. – 120 с.; Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. – Л., 1997. – 288 с.; Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. – К., 2002. – 398 с.

² Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.: Л., 1996. – 372 с.; Його же. Українські збройні сили: Березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). – К., 2009. – 480 с.

³ Див.: Вінцковський Т., Джумиґа С., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Одеса, 2010. – 154 с.

чверть століття жив і працював в Одесі, де став організатором «Просвіти» й лідером місцевих українців. За свідченням сучасника, після Лютневої революції «всю справу об'єднання українців в Одесі взяв до своїх рук лікар Луценко»⁴. Один із молодших учасників національного руху згадував: «Цей сивий дідусь, дуже тихої поваги, був всюди. Ні одні сходини, ні одне засідання чи порада не відбулися без нього; і все він подавав різні резолюції, що їх ми, молоді, завжди з радістю підпирали»⁵. Палкий прихильник незалежності України, І.Луценко приділяв першорядну увагу створенню національних збройних сил.

На початку 1917 р. гарнізон Одеси налічував близько 100 тис. вояків⁶. Зокрема в місті дислокувалися 40-й, 45-й, 46-й, 48-й і 49-й запасні піхотні полки, 5-й гарматний запасний дивізіон, запасні кулеметні батальйони, 1-й авіапарк, авіаційна школа при заводі «Анатра», піхотне й гарматне юнкерські військові училища, школи прапорщиків, дружини державного ополчення. Крім того, на рейді Одеського порту стояли кораблі Чорноморського флоту. Місто було адміністративним центром військового округу, який охоплював Херсонщину, Катеринославщину, Таврію, Бессарабію й південну частину Поділля. Будучи тиловим районом Румунського фронту, цей регіон мав стратегічне значення для російської армії.

Оскільки серед вояків одеської залоги було чимало українців, після Лютневої революції в багатьох підрозділах з'явилися національні осередки. Але відсутність свідомих діячів серед командного складу призвела до того, що керівництво українським військовим рухом здійснювали молодші офіцери – прапорщики П.Вербецький і П.Голобородько, підпоручик М.Шевченко. Упродовж квітня 1917 р. чисельність організованих вояків-українців досягла декількох тисяч. «Ця група була молода і своєю організацією, і віком членів, – свідчив очевидець та учасник українського військового руху в Одесі прапорщик Г.Гришко. – Але кількістю вона була тоді найбільша, а характером праці й активністю найжвавіша; вона була найпередніша й, так би мовити, найбільш революційна»⁷.

Окрім українських військових гуртків, в Одесі за підтримки І.Луценка навесні 1917 р. виникла українська спортивна молодіжна організація «Січ», що приймала до своїх лав не зобов'язаних до служби в армії юнаків віком від 16 років. Наприкінці весни «Січ» налічувала близько сотні молодих людей, командиром яких став Т.Янів – ветеран легіону УСС, котрий опинився у «Великій Україні» як військовополонений⁸.

9 травня 1917 р. було створено Одеську українську військову раду, діяльність якої мала охоплювати Одеський військовий округ (ОВО), Румунський

⁴ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.5881. – Оп.1. – Д.583. – Л.58.

⁵ Гришко Г. 1917 рік в Одесі (Спомини з часів визвольних змагань) // Розбудова нації. – 1928. – Ч.9. – С.129.

⁶ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С.386.

⁷ Гришко Г. 1917 рік в Одесі... – С.129.

⁸ Липа Ю. Одеська «Січ» // Українське козацтво. – 1972. – Ч.3 (21). – С.13–14; Український національно-визвольний рух: Березень – листопад 1917 року: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.730.

фронт і Чорноморський флот. Головою організації обрали І.Луценка, його заступником став підпоручик М.Шевченко, секретарем – прапорщик П.Вербецький. Уже на першому своєму засіданні рада заслухала інформацію про створення в Києві Українського полку ім. Б.Хмельницького. Обговоривши перешкоди, які чинило цьому формуванню російське командування, члени ради вирішили поки що не домагатися організації українських полків в Одесі, але клопотатися про українізацію вже наявних частин⁹.

Однак ці вимоги не знайшли розуміння з боку головного начальника ОВО генерала М.Ебелова. Вірменин за національністю, він зайняв ворожу позицію щодо українського національного руху й, посилаючись на відсутність необхідних повноважень, відмовився розглядати можливість українізації військових частин. На початку червня 1917 р. відносини між командуванням округу та українською військовою радою загострилися до такої міри, що остання навіть ухвалила «припинити одправку маршових рот із Одеси до того часу, поки в Одесі не будуть зорганізовані українські військові частини з існуючих»¹⁰. 13 червня рада створила організаційно-мобілізаційну комісію для формування українських частин у складі військ ОВО й Румунського фронту. І хоча комісія мала працювати в контакт з штабом округу, було заявлено, що без її згоди «не повинні одправлятися на фронт ніякі маршові роти, ні окремі військові особи»¹¹.

Апогеєм українського військового руху в Одесі стало велелюдне солдатське віче, котре відбулося 6 липня 1917 р. під стінами штабу округу. За повідомленнями преси, його учасниками були 12 тис. вояків-українців, до яких долучилися також молдавани¹². На зборах лунали заклики приступити до українізації полків та створення молдавських військових підрозділів. Серед інших промовців перед зібранням виступили головний начальник ОВО генерал М.Ебелов та його начальник штабу генерал Н.Маркс, котрі намагалися відмовити учасників віча від їхніх намірів¹³. Під приводом того, що створення національних частин виходить поза компетенцію штабу округу, обидва генерали оголосили будь-які самочинні військові формування незаконними. Погодившись передати це питання на розгляд вищої військової влади, вояки-українці утрималися від організації національних частин явочним порядком. Усіляко намагаючись запобігти ескалації конфлікту, штаб округу почав відправляти українські маршові роти до складу українізованих частин Румунського фронту.

У розпал суперечок довкола питання про створення національного війська, Одесу відвідав ротмістр О.Сахно-Устимович. Уродженець Полтавщини, він був кадровим офіцером російської армії та справжнім романтиком козацької старовини. Будучи навесні 1917 р. ад'ютантом головного начальника Київського військового округу генерала М.Ходоровича, О.Сахно-Устимович став членом організаційного комітету зі створення 1-го Українського полку

⁹ Український національно-визвольний рух... – С.259–260. Див. також: *Гришко Г.* 1917 рік в Одесі... – С.133.

¹⁰ Український національно-визвольний рух... – С.344.

¹¹ Там само. – С.356.

¹² Совецание по украинскому вопросу // Одесские новости. – 1917. – 24 июня. – №10450. – С.3.

¹³ Украинцы и молдаване // Там же; Совецание по украинскому вопросу. – С.3.

ім. Б.Хмельницького¹⁴. Невдовзі він відбув на Румунський фронт, де взяв активну участь в українському національному русі. У червні 1917 р. О.Сахна-Устимовича було обрано головою українського з'їзду 4-ї армії¹⁵.

Ознайомившись з організаційними проектами військової ради, О.Сахно-Устимович зі згоди І.Луценка взявся за формування в Одесі українських частин¹⁶. Аби обійти штаб Одеського округу, він звернувся по дозвіл до командувача 4-ї армії генерала О.Рогози. Останній, як українець за національністю, погодився на створення в Одесі українського партизанського загону, який після завершення формування мав відбутися до складу 4-ї армії. Командувач Румунського фронту генерал Д.Щербачов не заперечував проти цього проекту. Готуючись розпочати наприкінці липня 1917 р. наступ, він прагнув отримати у своє розпорядження всі можливі військові сили.

У російській армії «партизанськими загонами» називалися мобільні підрозділи, що діяли у ворожому тилу або ж на флангах із метою знищення комунікацій, завдання противникові матеріальних втрат, здійснення розвідувальної діяльності. Зазвичай їх формували з добровольців і складалися вони з кінноти та легкої артилерії. Упродовж 1914–1917 рр. завдяки своїм діям стали відомими партизанські загони капітана Леонтєва, поручика Л.Пуніна, та найбільше – кубанці полковника А.Шкурá. На початку 1917 р. останні знаходилися на Румунському фронті, але невдовзі були передислоковані на Кавказ. Оскільки 4-та російська армія під час запланованого наступу мала діяти в карпатських передгір'ях, генерал О.Рогоза справді міг відчувати потребу в маневреному партизанському відділові, здатному використати умови місцевості для завдання максимальної шкоди австро-німецьким військам.

9 липня 1917 р. штаб 4-ї армії видав розпорядження про формування 1-го Українського партизанського загону, командиром якого було призначено О.Сахна-Устимовича¹⁷. Він не приховував намірів щодо відродження українського війська та навіть в офіційних документах називав свій підрозділ «Гайдамацьким куренем запорізького козацтва»¹⁸. Замість звання ротмістра О.Сахно-Устимович на козацький манер іменував себе підосавулом.

Хоча загін мав формуватися в Одесі, перший набір добровольців було вирішено здійснити в Києві. У липні 1917 р. тут склалася вибухонебезпечна ситуація: близько 5 тис. вояків-українців відмовлялися вирушати на фронт і всупереч заборонам російської влади створили 2-й Український полк ім. П.Полуботка¹⁹. З острахом очікуючи збройних заворушень у місті, військово-командування шукало шляхів бодай частково «розвантажити» Київ від полуботківців. Упродовж кількох днів О.Сахно-Устимович зібрав на етапно-розподільчих пунктах міста близько 1 тис. добровольців, котрі зголосилися на

¹⁴ ГАРФ. – Ф.6978. – Оп.1. – Д.512. – Л.1.

¹⁵ Український національно-визвольний рух... – С.376.

¹⁶ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.1. – Д.583. – Л.58, 180.

¹⁷ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.1837. – Оп.1. – Д.454. – Л.5, 7, 62.

¹⁸ Там же. – Л.20, 62.

¹⁹ Там же. – Ф.2067. – Оп.2. – Д.446. – Л.153.

формування одеського загону²⁰. Швидше всього, серед них було чимало полу-ботківців, які вважали за краще перенести організаційну роботу зі створення українських частин до Одеси. Адже якщо формування полку ім. П.Полуботка було заборонено командуванням під загрозою переслідувань, то створення одеського загону відбувалося цілком легально, за офіційним дозволом російської влади.

13 липня 1917 р. командувач Румунського фронту генерал Д.Щербачов наказав перекинути Український партизанський загін із Києва до Одеси з тим, щоб після одержання зброї та завершення формування відправити цей підрозділ до складу 4-ї армії. Уже наступного дня загін О.Сахна-Устимовича вирушив до Одеси, куди й прибув 18 липня²¹.

За початковим планом, 1-й Український партизанський загін мав бути кінним підрозділом. Та оскільки в Одесі не знайшлося потрібної кількості коней, верховний головнокомандувач наказав переформувати його за зразком 2-батальйонного Латиського полку з деякими змінами штату²². Відповідно до розпорядження, Український партизанський загін мав налічувати 2500 вояків, 70 офіцерів, 3 чиновників²³. До складу кожного батальйону входили 4 піхотних роти, кулеметна, розвідувальна, зв'язкова, кінно-підбивна й господарська команди.

Оскільки О.Сахно-Устимович мав дозвіл від командування Румунського фронту, штаб Одеського військового округу не чинив перешкод формуванню українського загону²⁴. Гайдамакам відвели місце в казармах у південному передмісті. Розташований поблизу пустир був зручним місцем для вишколу. Сучасник так описував табір гайдамаків під Одесою:

«Між деревами густо порозкидалися кущі, під якими стомлені козаки поклялися спати. Там на пеньку, в холодочку, сидить козак, похилившись; над ним свійський голяр із “оселедцем” голить, залишаючи і йому “оселедця”. Тут компанія, як видно, новоприбулих, підстеливши шинелю, закує, чим Бог послав, озирається на всі боки, ділячись враженнями. Тут же недалеко розкинуті шатра звичайного російського таборового зразку вперемішку з маленькими походними, до котрих туляться імпровізовані намети з плахт, із килимів та кавалків хатнього полотна. Між шатрами в порядку, в “козлах” стоять рушниці, шаблі, кулемети; біля них походжає суворо варта... Чути пісню “Ми гайдамаки, всі ми однакі”, – це повертається сотня з навчання... Обличчя освітлені внутрішнім сяйвом твердості, рішучості та гордості від свідомості, що вони – піонери великого діла – відбудови України. Всі вони – і старшина, й козак – добровольці; прийшли сюди, маючи на думці тільки боронити свій край, якого вже починає охоплювати пожежа анархії»²⁵.

²⁰ РГВИА. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.454. – Л.27.

²¹ Там же. – Л.1, 5, 20, 27.

²² Там же. – Л.65.

²³ Там же. – Л.79.

²⁴ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.1. – Д.583. – Л.180.

²⁵ *Янчевський М.* Зі споминів // За державність. – Зб.2. – Каліш, 1930. – С.142.

1-й Український партизанський загін створювався на засадах суворої військової дисципліни. У підрозділі не допускалося жодної політики, заборонялася діяльність виборних організацій²⁶. «Ізоляція в таборах під Одесою, фільтрування особового складу, вишкіл і облаштування цих частин були добре відомі», – свідчив знаний діяч українського військового руху М.Удовиченко²⁷. Член Одеської української військової ради Г.Гришко у спогадах так змалював засади організації гайдамацького підрозділу:

«Себто, кожний вояк, підписавши відповідний лист-декларацію, тим корився всім вимогам статуту. А вони були такі: коритися начальникові, ніяких комітетів у частинах, ніякої участі в політичному житті, поки вояк перебуває на службі, не допускати в частинах ніякої агітації, а тим самим агітаторів. Всякі спроби агітаторів прослизнути в частину, хоч би під виглядом культурно-освітнього робітника, розбивалися о цензуру. Коли хтось хотів зробити доклад, прочитати лекцію, то він мусів був подати це на письмі до команди куреня. Призначений цензор-старшина перечитував це і щойно тоді команда куреня давала дозвіл або відхиляла пропозицію. Причин заборони докладчикові ніколи не подавали. Воякам рішуче заборонялося виходити до міста без відповідного дозволу команди»²⁸.

Одностроям для гайдамаків стали черкески, які О.Сахно-Устимович спеціально замовив на Кубані²⁹. Імовірно, він намагався у зовнішньому вигляді своїх бійців наслідувати відомий кубанський загін А.Шкурá. У будь-якому разі, така уніформа імпонувала багатьом гайдамакам, які цінували символи козацької традиції. Іншою характерною відзнакою українських партизанів стали червоні шлики³⁰. Невипадково член президії ради робітничих депутатів Г.Ачканов згадував про подібний до давніх запорожців одяг одеських гайдамаків³¹. Проте однастайності зовнішнього вигляду вояків удалося досягти не відразу. Описуючи свої перші враження від відвідин гайдамацького табору, сучасник відзначав: «Повноту картини доповнюють козаки і старшина в старовинних козацьких строях, у черкесках, вишиваних сорочках. Але ще не всі змогли привести себе до такого вигляду. Більшість одягнута в російські “гімнастборки” та захисного кольору шаровари»³².

Чисельність українського загону стрімко зростала. Уже наприкінці липня 1917 р. до лав гайдамаків перейшли 6 офіцерів і значна група солдатів 46-го і 48-го запасних полків, а згодом і музична команда 40-го запасного полку³³. Ледь не щодня зголошувалися вояки, які нелегально залишали свої частини. Як свідчив Г.Гришко, гайдамаки «почали поступнево приймати перебіжчиків

²⁶ РГВИА. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.454. – Л.22.

²⁷ Див.: ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.1. – Д.583. – Л.180.

²⁸ Гришко Г. 1917 рік в Одесі... // Розбудова нації. – 1930. – Ч.9/10 (33/34). – С.240.

²⁹ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.1. – Д.583. – Л.180.

³⁰ Див.: Янчевський М. Зі споминів. – С.144.

³¹ Ачканов Г. Очерки Февральской и Октябрьской революции в Одессе. – Одесса, 1927. – С.21.

³² Янчевський М. Зі споминів. – С.142.

³³ РГВИА. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.454. – Л.11–12, 16.

із інших частин»³⁴. Станом на 31 серпня 1-й Український партизанський загін мав 8 пластунських сотень по 160 чол., 2 кінні сотні (утім без коней) по 160 чол., кулеметну команду (16 кулеметів) і відділ зв'язку. Таким чином, загін налічував 38 офіцерів і понад 1600 вояків³⁵. 7 вересня 1917 р. перший батальйон, який отримав назву 1-го Гайдамацького куреня запорізького козацтва, завершив своє формування³⁶. Начальник штабу Одеського військового округу генерал Н.Маркс у донесенні командуванню надзвичайно високо оцінював стан гайдамаків: «Названі вісім сотень партизанського загону згуртовані, організовані, пов'язані дружньо і спаяні залізною дисципліною»³⁷.

Хоча російському командуванню довелося з різних причин відмовитися від запланованого наступу на Румунському фронті, гостра нестача військ на позиціях змусила генерала О.Рогозу вже 24 серпня 1917 р. клопотатися про відправку 1-го Українського партизанського загону до складу 4-ї армії. За наказом Д.Щербачова, підрозділ мав вирушити на фронт у неповному складі, залишивши кінні сотні в Одесі. Для поповнення загону при 34-й запасній бригаді створювався батальйон (у складі 4 рот), куди належало приймати винятково добровольців³⁸.

Непоінформованість армійського командування про стан організації 1-го Українського партизанського загону швидко з'ясувалася, коли О.Сахно-Устимович сповістив про відсутність у його команді другого батальйону та кінних підрозділів. 12 вересня 1917 р. Д.Щербачов дозволив затримати загін в Одесі ще на два тижні. Процедура формування партизанів було дещо змінено: тепер новобранці мали пройти вишкіл у складі запасного батальйону (створеного 18 вересня), перш ніж поповнити лави вже існуючих підрозділів³⁹.

На тлі стрімкого занепаду військової дисципліни в частинах одеського гарнізону гайдамаки зберігали майже взірцевий порядок. За свідченням М.Удовиченка, «військова влада в Одесі була в захваті від здорового духу і дисципліни серед українців»⁴⁰. Новопризначений головний начальник Одеського військового округу генерал П.Феліцин не приховував, що вважає український загін єдиною надійною збройною силою в місті. Ідучи назустріч побажанням національних організацій, він уживав в офіційних документах назву «1-й Гайдамацький курінь запорізьких козаків». Крім того, дав дозвіл на українізацію запасного кулеметного батальйону. Коли ж наприкінці вересня 1917 р. з'явилося розпорядження командування про відправку українських партизанів до Баку, П.Феліцин попрохав дозволу «тимчасово затримати відправку названого загону хоча б на два тижні, оскільки це єдина надійна військова частина, якою я розпоряджаюсь в Одесі»⁴¹. До генерала дослухались і гайдамаків було остаточно залишено охороняти лад в Одесі.

³⁴ Гришко Г. 1917 рік в Одесі... // Розбудова нації. – 1930. – Ч.9/10 (33/34). – С.239.

³⁵ РГВИА. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.454. – Л.66.

³⁶ Там же. – Л.62; Д.459. – Л.33.

³⁷ Див.: Там же. – Д.454. – Л.70.

³⁸ Там же. – Л.36, 65.

³⁹ Там же. – Л.71, 95 об.

⁴⁰ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.1. – Д.583. – Л.58.

⁴¹ РГВИА. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.454. – Л.107.

За свідченням представників російської влади, саме український загін восени 1917 р. ніс вартову службу на одеських вулицях⁴². Гайдамацькі підрозділи також забезпечували правопорядок в околицях міста. Так, у середині жовтня 400 українських вояків із 4 кулеметами взяли участь у приборканні солдатських бешкетів у Тирасполі⁴³. 11 жовтня головний начальник ОВО наказав підготувати в Катеринославі приміщення для чотирьох сотень гайдамацького загону і стількох же навчальних команд⁴⁴. «Штаб округи, що досі встромляв нам палки в колеса, тепер став сам звертатися до нас про допомогу, щоб установити порядок не тільки в самій Одесі, але й в цілій окрузі, – згадував Г.Гришко. – І ось почали посилати наші курені всюди, де тільки треба було встановити спокій та лад: до Катеринославу, Бахмачу, Херсону, Знаменки й т.д.»⁴⁵.

На початку жовтня 1917 р. Український військовий генеральний комітет (УВГК) при Центральній Раді делегував для керівництва військовим рухом в Одесі свого представника – підполковника В.Поплавка⁴⁶. А вже 11 жовтня генерал П.Феліцин видав наказ, яким окреслив організацію гайдамацьких підрозділів:

«Для об'єднання і командування українськими частинами округу, аж до затвердження штатів української запасної бригади, покладаю на підполковника залізничних військ Поплавка обов'язки командира бригади по відношенню до гайдамацького запасного куреня, запасного кулеметного батальйону й гайдамацького Запорізького куреня. Підполковникові Поплавку приступити до виконання покладених на нього обов'язків із цього числа та приступити до формування тимчасового штату бригади»⁴⁷.

Окрім того, у середині жовтня 1917 р. зі ставки верховного головнокомандувача надійшов дозвіл на організацію у складі Українського партизанського загону двох кінних сотень⁴⁸. Станом на 14 жовтня гайдамацький загін за списком налічував 3565 вояків при 94 офіцерах і 3 чиновниках. Натомість у наявності було 76 офіцерів, 3 чиновника й 3324 вояка⁴⁹. Фактично штат 1-го Українського партизанського загону було перевищено. 18 жовтня з вояків, які залишили лави запасного куреня, розпочалося формування 2-го Гайдамацького куреня запорізького козацтва у складі чотирьох пластунських і однієї кінної сотень. Понад 800 осіб залишилися в лавах 1-го запасного гайдамацького куреня⁵⁰. За повідомленням військового комісара при штабі ОВО М.Харита, на початку листопада 1917 р. гайдамацький загін в Одесі мав уже близько 5 тис. чол.⁵¹

⁴² Український національно-визвольний рух... – С.879.

⁴³ РГВИА. – Ф.366. – Оп.1. – Д.100. – Л.200, 207.

⁴⁴ Там же. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.431. – Л.43.

⁴⁵ Гришко Г. 1917 рік в Одесі... // Розбудова нації. – 1930. – Ч.9/10 (33/34). – С.240.

⁴⁶ РГВИА. – Ф.366. – Оп.2. – Д.233. – Л.104.

⁴⁷ Там же. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.459. – Л.64.

⁴⁸ Там же. – Д.454. – Л.80.

⁴⁹ Там же. – Л.79.

⁵⁰ Там же. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.431. – Л.185; Д.459. – Л.118.

⁵¹ Український національно-визвольний рух... – С.879.

Зважаючи можливість відправки гайдамаків на Румунський фронт, Одеська українська військова рада клопоталася, аби загін був направлений до лав 9-ї армії, де були українізовані військові з'єднання⁵². Водночас І.Луценко запропонував командуванню округу використати досвід гайдамацького формування для створення українських частин в інших містах Причорномор'я. 29 жовтня 1917 р. військова рада представила генералові Н.Марксу, який змінив П.Феліцина на посаді головного начальника ОВО, проект організації п'яти куренів 2-батальйонного складу в Бірзулі, Херсоні, Єлисаветграді, Олександрівську, Кривому Розі й ще двох куренів – кожен у складі трьох батальйонів – у Катеринославі та Сімферополі⁵³. І хоча цей проект не було реалізовано, а створення національних частин на півдні України пішло власним шляхом, успішна організація гайдамацького загону в Одесі мала величезне значення для розгортання українського військового руху в регіоні.

1 листопада 1917 р. Н.Маркс доповідав вищому командуванню: «Український рух в окрузі сильно розвивається»⁵⁴. Невідрадна картина цілковитого розвалу російських частин одеського гарнізону підштовхувала генерала Н.Маркса до співпраці з українськими військовими організаціями. 4 листопада він наказав підпорядкувати 1-й Український партизанський загін і 1-й Український запасний батальйон членові УВГК підполковникові В.Поплавку, поклавши на нього права командира бригади й обов'язки щодо подальшого формування частин⁵⁵. Тим самим Н.Маркс фактично підтвердив розпорядження свого попередника та забезпечив організаційно-правові передумови для створення в Одесі нових українських частин.

Глибока суспільна криза, що охопила країну восени 1917 р., наклала свій відбиток на політичну ситуацію у Причорномор'ї. Серед багатонаціонального населення Одеси поширювалися чутки про наміри української військової ради захопити владу в місті⁵⁶. На вулицях Одеси почастишали сутички гайдамаків із робітничою червоною гвардією. Звичним явищем стали провокації на ґрунті між-національної ворожнечі. Ось як описувала одеська преса один із таких інцидентів:

«Школі прапорщиків провокаційним шляхом дали знати, ніби на них йдуть кінні гайдамаки. Водночас у гайдамацький курінь повідомили, що проти них виступають зі школи прапорщиків. Негайно біля школи вишикувалась сторожова охорона з вихованців школи, а назустріч юнкерам вийшли кінні гайдамаки. О 10 год. вечора, коли ця зустріч відбулася, ледь не сталося справжнє зіткнення. Обидві сторони обмінялись кількома пострілами – на щастя, без наслідків для тих чи інших жертв провокації. І незважаючи на те, що якийсь автомобіль у той же час обстріляв гайдамацькі казарми, офіцерам з обох сторін вдалося приступити до перемовин і з'ясувати непорозуміння»⁵⁷.

⁵² РГВИА. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.454. – Л.81.

⁵³ Там же. – Д.459. – Л.121–123.

⁵⁴ Там же. – Ф.366. – Оп.1. – Д.100. – Л.1.

⁵⁵ Там же. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.459. – Л.96.

⁵⁶ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1705. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.213–213 зв.; РГВИА. – Ф.366. – Оп.1. – Д.100. – Л.101.

⁵⁷ *Партизан*. Вино, провокація, погроми // Одесские новости. – 1917. – 12 октября. – №10540. – С.4.

Аби запобігти подібним провокаціям, на вулицях міста було запроваджено спільне патрулювання гайдамаків, міліціонерів та військовиків.

Відлунням петроградського перевороту стала спроба одеських більшовиків проголосити в місті радянську владу. Але подібні намагання зустріли спротив із боку різних політичних сил, у тому числі й українських організацій. При цьому І.Луценко та інші керівники Одеської української військової ради вважали, що падіння Тимчасового уряду відкриває можливості для створення національного війська й утвердження української державності. 8 листопада 1917 р. на українському з'їзді в Одесі представник гайдамацьких частин промовисто заявив: «Маю шаблю в руці – ще не вмерла Україна!»⁵⁸. А в ніч з 14 на 15 листопада підполковник В.Поплавко оголосив зібраним у штабі ОВО воякам про перехід усієї повноти влади в Україні до Центральної Ради. Тимчасовим головним начальником округу В.Поплавко призначив генерала Ю.Єлчанинова – начальника розквартированої поблизу Одеси 12-ї кавалерійської дивізії, який погодився виконувати накази української влади. Генерал Н.Маркс не зважився чинити опір. 15 листопада Ю.Єлчанинов уже приймав урочистий парад українських частин одеського гарнізону, а наступного дня генеральний комісар військових справ України С.Петлюра підтвердив його призначення на посаду головного начальника ОВО⁵⁹. Фактичним керівником Одеського військового округу став колишній член УВІК підполковник В.Поплавко, призначений комісаром при штабі ОВО.

Більшовицька загроза спонукала революційні організації в Одесі до розуміння з урядом Української Народної Республіки. Тимчасовий обласний революційний комітет, створений на паритетних засадах із представників рад, виконкому Румунського фронту, Чорноморського флоту й Одеської області (Румчерод) та українських організацій, підпорядкувався урядові УНР⁶⁰. Зі свого боку, представники української влади намагались забезпечити співпрацю з органами «революційної демократії». Зокрема генерал Ю.Єлчанинов не заперечував, щоб посаду коменданта міста обійняв член президії ради солдатських депутатів більшовик Гур'єв⁶¹. І хоча пристрасті довкола політичних питань не вщухали, до збройних зіткнень між опонентами все ж не дійшло.

Правопорядок в Одесі підтримували українські частини. Підосавул О.Сахно-Устимович у цей час залишив гайдамацький загін, а підполковник В.Поплавко був призначений комісаром при штабі ОВО. Відтак командиром української бригади в листопаді 1917 р. став полковник М.Мазуренко. Колишній командир запасного полку, він спершу ставився неприхильно до української влади, але після листопадової зміни влади перейшов на українську службу⁶².

⁵⁸ *Ив. Г.* Украинский съезд // Там же. – 26 октября. – №10552. – С.3.

⁵⁹ Розпорядження С.В.Петлюри // Робітничая газета. – 1917. – 4 листопада. – №176. – С.2. Див. також: Приказ украинским войскам Одесского гарнизона // Одесские новости. – 1917. – 2 ноябрь. – №10558. – С.3; Ар. Украинизация Одессы и округа // Там же. – 3 ноября. – №10559. – С.2.

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.4195. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – Т.1. – К., 1996. – С.410.

⁶¹ *Ачканов Г.* З спогадів про Лютневу і Жовтневую революції в Одесі // У дні Жовтня: Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. – К., 1987. – С.405.

⁶² *Гришко Г.* 1917 рік в Одесі... // Розбудова нації. – 1930. – Ч.7/8 (31/32). – С.180–181, 186.

Користуючись зняттям адміністративних перепон, вояки-українці одеського гарнізону організовано переходили до лав гайдамацького загону. Наприклад, саме так учинили українці з 40-го запасного полку на чолі з підосавулом Ю.Мацаком. Для поповнення одеських гайдамаків командування округу залучало й військові частини з інших міст Причорномор'я. 24 листопада 1917 р. генерал Ю.Єлчанинов розпорядився начальникові 168-ї команди виходців в Єлисаветграді та командирові 48-го запасного полку в Оріховому «приступити до формування гайдамацьких пластунських сотень для запасного гайдамацького куреня, що знаходиться в Одесі»⁶³. Командирові 277-го запасного полку (Акерман) також було наказано направити вояків-українців до національних частин⁶⁴.

На початку грудня 1917 р. військовий секретар УНР С.Петлюра розробив план щодо організації українського війська на півдні України. Відповідно до його вказівок, генерал Ю.Єлчанинов 7 грудня видав наказ про реорганізацію українських підрозділів в Одесі. Зокрема на базі 1-го Гайдамацького куреня створювався 1-й Гайдамацький пластунський полк, а запасний гайдамацький курінь належало переформувати у 2-й Гайдамацький пластунський полк. Кожен полк мав складатися з трьох батальйонів. Крім того, зі складу 1-го Гайдамацького куреня планувалося виділити кінний дивізіон, який згодом мали розгорнути в Гайдамацький кінний полк у складі чотирьох сотень. Розпочалося й формування 1-ї Української легкої батареї⁶⁵. 12 грудня Ю.Єлчанинов призначив командиром 1-го Гайдамацького кінного полку підполковника В.Продьма, а командиром 1-ї Української легкої батареї – штабскапітана С.Комірного⁶⁶.

Аби укомплектувати гайдамацькі полки, полковник М.Мазуренко скасував ретельний відбір добровольців і дозволив приймати до частин усіх бажуючих. Проте серед поповнень, які надійшли до бригади впродовж листопада 1917 р., виявилось чимало прихильників «демократизації» війська. Один з українських офіцерів згадував: «І що ж ми почали помічати? Почалися серед козаків балачки, що так не має бути, що по всіх частинах є ради, а в нас їх нема. Старшини тут, мовляв, що хочуть, те й роблять, а козаки не мають ніякого голосу. Далі почали мріяти про те, що треба завести в себе ради, як це було на старому Запоріжжі, старшин, мовляв, треба вибирати. Почалася ось так сварка поміж самими козаками»⁶⁷. На початку грудня 1917 р. в гайдамацьких частинах уже з'явилися виборні ради.

Окрім гайдамацької бригади, в Одесі урядові УНР підпорядковувалися також 1-ша школа прапорщиків й авіаційна школа. Українізувалися 1-й Одеський український авіазагін, 44-та окрема телеграфна рота, сформовані з 460-ї й 479-ї ополченських дружин караульні батальйони⁶⁸. На прохання

⁶³ РГВИА. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.431. – Л.116.

⁶⁴ Там же. – Л.161.

⁶⁵ Там же. – Д.466. – Л.19, 76.

⁶⁶ Там же. – Л.83.

⁶⁷ Гришко Г. 1917 рік в Одесі... // Розбудова нації. – 1930. – Ч.9/10 (33/34). – С.241.

⁶⁸ В Одесі // Козацька думка. – 1917. – 1 грудня. – Ч.4. – С.4; РГВИА. – Ф.2085. – Оп.2. – Д.128. – Л.10; Ф.1837. – Оп.1. – Д.466. – Л.141, 328.

В. Поплавка, командувач Румунського фронту Д. Щербачов наказав передислокувати до Одеси 270-й запасний полк, який стояв у Вапнярці та значною мірою складався з українців⁶⁹. Але внаслідок суперечливих наказів командування ця військова одиниця ще тривалий час залишалася на Поділлі. Та поки 270-й запасний полк нарешті прибув до Одеси в місті спалахнуло збройне зіткнення з прихильниками радянської влади.

Приводом до конфлікту стала заборона українською владою у середині грудня 1917 р. організації військової експедиції на Дон проти козацьких частин О. Каледіна. Послідовно засуджуючи розпалювання громадянської війни, українська військова рада роз'яснила, що бажаючи воювати з каледінцями можуть вирушити на Дон у приватному порядку, але не організованими загонами. Це викликало гостре невдоволення одеських прихильників радянської влади, які створили військово-революційний штаб і почали готувати повстання. Хоча переважна більшість гарнізону дотримувалася нейтралітету, борців за «пролетарську революцію» підтримували загони червоної гвардії, створені на заводі Російського товариства пароплавства й торгівлі, інших підприємствах. На світанку 13 грудня червоногвардійці почали займати центральні квартали та проходи в порт. До вечора кількості озброєних робітників зосередилися біля Воронцовського палацу на Миколаївському бульварі, де знаходився виконком ради робітничих депутатів⁷⁰.

Приборкання заколотників стало першим бойовим хрещенням гайдамацької бригади. Уранці 14 грудня 1917 р. за наказом генерала Ю. Єлчанинова у центр міста ввійшов 2-й Гайдамацький пластунський полк. Розігнавши червоногвардійську варту, гайдамаки зайняли вокзал, телефонну станцію та почали просуватися в бік оперного театру. Невдовзі на вулицях залунали постріли. У сутичці біля будинку колишнього одеського градоначальства смертельного поранення зазнав начальник штабу червоної гвардії М. Кангун. Після цього перестрілки між гайдамаками й червоногвардійцями спалахнули на вул. Пушкінській, у районі Миколаївського бульвару, біля міського театру. Вокзал, телефонна станція й інші пункти у центрі міста по декілька разів переходили з рук у руки⁷¹. Зрештою підрозділи 2-го Гайдамацького пластунського полку закріпилися в районі вокзалу, Куликового поля, Пушкінської, Канатної й Малої Фонтанної вулиць. Розосередившись у центрі міста, гайдамаки однак втратили чисельну перевагу на окремих бойових ділянках. Скориставшись цим, червоногвардійці перейшли в наступ у районі Великої й Малої Арнаутських вулиць. Українські вояки змушені були відійти на Куликове поле, коли на допомогу їм прибув підрозділ 1-го Гайдамацького пластунського полку. Після цього розпочалася контратака. Підполковник М. Янчевський згадував: «Наступ був івалтовний. Гайдамаки до полону червоногвардійців майже не брали. До рук гайдамаків дісталася багато мушкетів і

⁶⁹ РГВИА. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.466. – Л.7, 14.

⁷⁰ Див.: Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з радянською Росією: 1917–1918 рр. – Т.1. – К., 2015. – С.136–137.

⁷¹ Там само. – С.138–140.

до десятка кулеметів»⁷². До вечора гайдамаки витіснили червоногвардійців у портовий район. «Рештки червоної гвардії, що відступали під прикриттям ночі до свого штабу, відступили до Ропіта, – згадував член загальнономіського штабу червоної гвардії А.Броневи́й. – Відступати далі було нікуди. У штабі червоної гвардії було залишено кількох надійних товаришів, яким було дано завдання висадити його в повітря в разі, якщо його буде зайнято гайдамаками»⁷³.

Успішні дії гайдамацьких частин дозволили представникам української влади розпочати переговори з керівниками військово-революційного штабу про припинення вуличних боїв. Окрім того, очільників повстання зробило поступливішими прибуття до Одеси п'яти українських ескадронів стрілецького полку 8-ї кавалерійської дивізії (10 офіцерів, 1650 вояків)⁷⁴. Цей підрозділ без дозволу командування вирушив із Румунського фронту на допомогу одеським гайдамакам. 15 грудня 1917 р. ворогуючі сторони уклали домовленість, згідно з якою влада в місті переходила до колегіального органу, створеного з представників рад, Румчероду, української військової ради й червоної гвардії. Увечері того ж дня бойові дії припинилися. За наказом Ю.Єлчанинова, гайдамацькі підрозділи поступово відійшли на південну околицю міста. За даними української влади, у боях загинули 4 військовослужбовців⁷⁵.

Невдовзі після одеських подій гайдамацькі частини ліквідували спробу більшовицького перевороту в Миколаєві. Зокрема 22 грудня 1917 р. на допомогу місцевій українській раді довелося відправити підрозділи 2-го Гайдамацького пластунського полку. Спільно з частинами миколаївського гарнізону гайдамаки взяли під контроль становище в місті. У сутичці з українськими вояками загинув начальник місцевої червоної гвардії А.Золотухін⁷⁶. Уранці 29 грудня гайдамакам довелося витримати справжній бій на вулицях міста, але прибуття до Миколаєва решти підрозділів 2-го Гайдамацького пластунського полку змусило червоногвардійців припинити збройну боротьбу⁷⁷. Заявивши про готовність до порозуміння, більшовики делегували своїх представників до військово-революційного комітету, що мав стати найвищим органом влади в Миколаєві. Після того, як збройні сутички на вулицях міста вщухли, 2-й Гайдамацький пластунський полк повернувся до Одеси.

Формальне примирення між прихильниками й противниками українського уряду не могло приховати зростання політичної напруги в містах Причорномор'я. Соціальна й економічна нестабільність супроводжувалися поширенням анархії, безробіттям, продовольчою кризою. Загроза нових заворушень в Одесі стримувала Ю.Єлчанинова та В.Поплавка від відправки гайдамацьких частин проти радянських загонів В.Антонова-Овсієнка, які саме у

⁷² Янчевський М. Зі споминів. – С.147.

⁷³ Броневи́й Ал. Октябрьские дни в Одессе (воспоминания бывшего красногвардейца штаба одесской рабочей красной гвардии) // Летопись революции. – 1927. – №5/6 (26/27). – С.256.

⁷⁴ РГВИА. – Ф.2126. – Оп.1. – Д.663. – Л.12; Ф.2003. – Оп.1. – Д.683. – Л.206.

⁷⁵ Ковальчук М. Битва двох революцій. – Т.1. – С.143.

⁷⁶ Державний архів Миколаївської області. – Ф.П-4074. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.4; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.59. – Оп.1. – Спр.789. – Арк.10; Спр.1533. – Арк.34, 36; Спр.1170. – Арк.63.

⁷⁷ Ковальчук М. Битва двох революцій. – Т.1. – С.350–351.

цей час розпочали наступ проти військ УНР на Катеринославщині. Крім того, українське командування не ризикувало ослабити одеський гарнізон перед загрозою ворожих дій із боку Чорноморського флоту, який підтримував радянський уряд.

Намагаючись позбутися збільшовичених елементів у військових частинах, генерал Ю.Єлчанинов 23 грудня 1917 р. наказав звільнити у відпустку всіх вояків неукраїнської національності на теренах ОВО. Це розпорядження призвело до масової демобілізації одеського гарнізону⁷⁸. Після того, як чисельність деяких частин зменшилася втричі, ці формування вже не являли з себе жодної військової сили. Здійснювати ж агітаційну роботу серед гайдамаків одеські більшовики не мали змоги, оскільки, за красномовним свідченням одного з них, «серед більш-менш відповідальних працівників нашої партії в тогочасній Одесі жоден товариш не володів українською мовою»⁷⁹.

Демобілізація не торкнулася гайдамацьких частин, чисельність яких стрімко зростала. Станом на 29 грудня 1917 р. 1-й і 2-й Гайдамацькі пластунські полки налічували 7633 вояки при 334 офіцерах (із них 1918 числилися хворими, перебували у відпустках тощо). Бригада мала на озброєнні 10 771 рушницю і 83 кулемети⁸⁰. Полками у цей час командували, відповідно, штабс-капітани Осмоловський та Орлов⁸¹. Коли ж до Одеси прибув 270-й запасний полк, його було реорганізовано у 3-й Гайдамацький пластунський. Прагнучи зосередити в місті якомога більшу кількість українських військ, командування ОВО навіть прохало генерала Д.Щербачова надіслати до Одеси 4-й Запорізький полк зі складу 9-ї армії Румунського фронту⁸².

Наприкінці грудня 1917 р. розпочалося формування 1-ї Одеської української дивізії. Майже всі частини цього військового з'єднання дислокувалися в Одесі – за винятком 4-го Гайдамацького пластунського полку, сформованого в Акермані на базі 277-го запасного полку. Окрім уже наявних трьох пластунських й одного кінного гайдамацьких полків, в Одесі створювалися дивізійна артилерія та кулеметна частина. Для формування гарматної бригади було використано 132-гу, 133-тю, 134-ту, 135-ту, 136-ту й 137-му позиційні легкі батареї, призначені в російській армії для ведення вогню по аеропланах⁸³. Командиром гарматної бригади став колишній командувач 5-го запасного гарматного дивізіону полковник Р.Столбовський, який 4 січня 1918 р. приступив до виконання своїх обов'язків. 1-й гарматний дивізіон очолив капітан Гунченко, 2-й – капітан Каменський⁸⁴. Український кулеметний полк (командир – штабс-капітан Ю.Мацак) створювався на базі розформованого Кольцівського кулеметного полку⁸⁵.

⁷⁸ ГАРФ. – Ф.130. – Оп.1. – Д.75. – Л.27; *Гавен Ю.* Октябрь в Крыму // Октябрь на фронте: Воспоминания. – Москва, 1967. – С.289.

⁷⁹ Державний архів Одеської області. – Ф.П-2. – Оп.1. – Спр.1147. – Арк.3.

⁸⁰ РГВИА. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.466. – Л.212.

⁸¹ Там же. – Д.431. – Л.47.

⁸² Там же. – Д.466. – Л.99.

⁸³ Там же. – Л.104.

⁸⁴ Там же. – Л.243, 284, 327 об.; Д.431. – Л.47.

⁸⁵ Там же. – Д.431. – Л.47; Д.466. – Л.301, 327 об.

Начальником Одеської дивізії було призначено генерал-майора Васильєва, але за його відсутності обов'язки начдива виконував командир гайдамацької бригади М.Мазуренко. Схожим чином обов'язки начальника штабу дивізії виконував капітан В.Змієнко – оскільки призначений на цю посаду підполковник Яндроловський не прибув на місце служби⁸⁶. Утім молодий офіцер виявився палким патріотом і досвідченим штабним працівником. Згадуючи про обставини розбудови збройних сил УНР на початку 1918 р., співробітник українського Генерального штабу М.Удовиченко відзначав:

«З цього часу до мене стали доходити звістки про помітну в одеських українських колах постать молодого капітана Змієнка, котрий своїми сміливими й рішучими заходами надавав бадьорості українським частинам. Коли командував гайдамацькою бригадою полковник Мазуренко, то мимоволі складалося враження, що військово-революційною боротьбою в широкому значенні цього слова керував хтось інший і мені кожного разу, при спробах знайти цей керівний осередок, доводилося чути про широку національну діяльність капітана Змієнка»⁸⁷.

Старшим ад'ютантом з оперативної частини у штабі Одеської дивізії було призначено штабс-капітана Станіславського, старшим ад'ютантом з інспекторської частини – штабс-капітана Адаменка⁸⁸.

Провідний діяч більшовицького партосередку в Одесі стверджував у спогадах, що «гайдамаки доволі тісно згрупувалися довкола свого жовто-блакитного стягу»⁸⁹. Насправді стан гайдамацьких частин залишав бажати кращого. Полковник М.Омелянвич-Павленко спостеріг у 1-й Одеській дивізії брак досвідчених кадрових офіцерів⁹⁰. Звичним явищем стала недовіра вояків-українців до старшин, чимало з яких були лише вимушеними попутниками національного руху. Відсутність системи відбору під час прийому вояків призвела до появи в лавах дивізії розпропагованих «елементів». Цілковито збільшовиченими виявилися вояки сформованих у Петрограді кулеметних підрозділів, які поповнили лави Одеської дивізії. Уже на початку січня 1918 р. М.Мазуренко доповідав Ю.Єлчанинову:

«Останнім часом настрої частин ввіреної мені дивізії погіршився. Вплив прибулих з Петрограду більшовицько-налаштованих людей, у зв'язку з безперервно зростаючим внаслідок звільнення, некомплекту людей, що ускладнює і без того надзвичайно важку, за числом караульну службу, створює хвилювання в частинах. Люди починають непоштиво ставитися до керівних осіб... Караульна служба несеться невірно: люди залишають караули, не очікуючи зміни, яка своєчасно ніколи не прибуває... Загалом можна сказати, що більшовизм потроху починає

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.647. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.19 зв.

⁸⁷ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.1. – Д.583. – Л.276.

⁸⁸ РГВИА. – Ф.1837. – Оп.1. – Д.431. – Л.47; Д.466. – Л.327 об.

⁸⁹ Юдовский В. Одесский военно-революционный комитет 1918 года // Каторга и ссылка. – 1932. – №11/12. – С.242.

⁹⁰ Омелянвич-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007. – С.56.

просочуватися і в українські частини, і боротьба з цим явищем надзвичайно важка»⁹¹.

На урядовому засіданні підполковник В.Поплавко так змальовував становище в Одесі: «Більшовизму вже нема, бо розпустили всіх вояків, хто походить не з України. Але замість цього росте більшовизм серед українського війська, більшовизм ширять ті українські частини, які прибули з Петрограда»⁹².

Більшовики та їхні попутники використали для зміцнення свого політичного впливу II з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів Румунського фронту, Одеської області й Чорноморського флоту, який відбувся в Одесі на початку січня 1918 р. Делегати з'їзду переобрали Румчерод, забезпечивши більшість у його складі більшовикам і російським лівим есерам⁹³. Президія Румчероду відразу ж створила військово-революційний комітет (ВРК), головним завданням якого стала підготовка повстання проти української влади. Крім того, на з'їзді вперше заявила про себе група «українських соціал-демократів-більшовиків», які вже невдовзі розпочали агітацію відповідного змісту серед гайдамаків⁹⁴.

Агітаційна робота серед українських вояків, як згадував голова ВРК В.Юдовський, напрочуд швидко принесла свої плоди: «На засіданнях військово-революційного комітету дедалі частіше почали з'являтися представники гайдамацьких низів, дедалі уважніше стали прислухатися “курени” до промов наших агітаторів»⁹⁵. За свідченням іншого мемуариста, «чимало представників куренів заявили, що під час захоплення влади радою вони підтримають ради або принаймні будуть нейтральними»⁹⁶. Один із керівників агітаційної роботи в лавах 1-ї Одеської дивізії стверджував, що у січні 1918 р. близько 2 тис. гайдамаків підтримували радянську владу⁹⁷. Навіть якщо ця цифра перебільшена, переважна частина українських вояків на цей час схилилася до нейтралітету в політичних питаннях. «Там, де ми рахували по декілька тисяч вояків, було їх навіть неповні сотки, – свідчив Г.Гришко. – Виявилось, що чимало вояків було на відпустці, частина ж хорувала вже на більшовицьку пошесть, що її занесли до наших частин різні агітатори»⁹⁸. 17 січня 1918 р. вояки кулеметних батальйонів відкрито заявили про підтримку радянської влади⁹⁹. Досягнуті успіхи обнадіяли прихильників перевороту: «Маючи достатню вже кількість прибічників у лавах гайдамацьких куренів, ми вирішили будь-що організуватися так, щоб можна було за участі вірних нам частин зрештою захопити владу»¹⁰⁰.

⁹¹ ЦДАВО України. – Ф.1705. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.188–188 зв.

⁹² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.65.

⁹³ Базанов С. Борьба за власть в действующей российской армии (октябрь 1917 – февраль 1918 гг.). – Москва, 2003. – С.124; ЦДАВО України. – Ф.3156. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.2 зв.

⁹⁴ Державний архів Одеської області. – Ф.П-2. – Оп.1. – Спр.882. – Арк.9–10.

⁹⁵ Юдовский В. Одесский военно-революционный комитет 1918 года. – С.243.

⁹⁶ Тарасов П. От Февраля до Октября 1917 года // Старый большевик: Сборник. – 1933. – №4 (7). – С.106.

⁹⁷ Державний архів Одеської області. – Ф.П-2. – Оп.1. – Спр.1147. – Арк.5.

⁹⁸ Гришко Г. 1917 рік в Одесі... // Розбудова нації. – 1930. – Ч.11/12 (35/36). – С.286–287.

⁹⁹ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине: Февраль 1917 – апрель 1918 гг.: Сборник документов и материалов: В 3 т. – Т.3. – К., 1957. – С.124–125.

¹⁰⁰ Державний архів Одеської області. – Ф.П-2. – Оп.1. – Спр.882. – Арк.9.

У ніч на 27 січня 1918 р. прихильники радянської влади взяли під свій контроль головні установи Одеси. Під орудою військово-революційного комітету виступило близько 1 тис. матросів, червоногвардійців і вояків. ВРК урочисто повідомив, що «влада в Одесі перейшла до рад робітничих, солдатських, матроських і селянських депутатів»¹⁰¹. Та вже ввечері того дня командування 1-ї Одеської дивізії в ультимативному порядку зажадало від ВРК і Румчероду звільнити державні установи, погодитися на підпорядкування штабу округу урядові УНР та створення в місті соціалістичної (але не радянської) влади¹⁰². Коли ж заколотники відхилили ультиматум, вулиці Одеси знову перетворилися на арену бойових дій.

Як й очікували більшовики, переважна більшість гайдамаків оголосили нейтралітет у збройній боротьбі. Дві сотні 1-го й три сотні 2-го пластунських полків заявили, що виконуватимуть лише накази Румчероду¹⁰³. Радянський мемуарист згодом стверджував, що 200–250 гайдамаків приєдналися до більшовиків і повернули зброю проти своїх товаришів¹⁰⁴. Сформований значною мірою з українців 12-й Охтирський гусарський полк, частина підрозділів якого дислокувалася в Одесі, також заявив про підтримку радянської влади. Як впливає зі спогадів учасників тих подій, на боці уряду УНР виступило не більше 1 тис. бійців.

На світанку 28 січня 1918 р. українські добровольці, вишикувавшись у лаву поблизу Сергієвського гарматного училища, вирушили в бік вокзалу. Після запеклої перестрілки з червоними, штаб ОВО було зайнято¹⁰⁵. Член військової секції Румчероду Н.Павлов згадував: «Наступ гайдамаків був несподіваним. Румчерод, штаб червоної гвардії були повідомлені про це до відомо утікачами – окремими червоногвардійцями й матросами»¹⁰⁶. Розгорнувшись на Куликовому полі та Французькому бульварі, українська артилерія почала обстрілювати ворожі позиції вглибині міста. Червоногвардійці й матроси вчинили запеклий опір гайдамакам у районі Базарної та Єврейської вулиць, на Олександрівському проспекті¹⁰⁷. Учасник подій із радянського боку свідчив, що українські вояки «билися відчайдушно»¹⁰⁸. Під натиском гайдамаків червоні змушені були залишити Велику Арнаутську й відступили до вул. Кондратенка.

У пригоді українським воякам стали броньовані машини 4-го панцерного дивізіону, доставлені наприкінці січня з Акермана¹⁰⁹. Міські вулиці слугували зручними «трасами» для наступу броньовиків. Г.Гришко згадував: «Але коли ми пустили броневі авта з кулеметами, то справа пішла добре. На одному такому авті з двома кулеметами їздив я сам цілий день. Зброя та була для такої

¹⁰¹ Великая Октябрьская Социалистическая революция на Украине... – Т.3. – С.159.

¹⁰² Ультиматум украинского штаба // Одесский листок. – 1918. – 18 января. – №11. – С.1.

¹⁰³ Большевики и гайдамаки // Там же. – 15 января. – №10. – С.1.

¹⁰⁴ Державний архів Одеської області. – Ф.П-2. – Оп.1. – Спр.1147. – Арк.6.

¹⁰⁵ Братоубийственная война // Одесские новости. – 1918. – 19 января. – №10617. – С.1.

¹⁰⁶ Державний архів Київської області. – Ф.Р-4823. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.19.

¹⁰⁷ Гражданская война: Сводка событий // Одесский листок. – 1918. – 19 января. – №12. – С.2; *Ив. Г.* Из личных впечатлений // Одесские новости. – 1918. – 19 января. – №10617. – С.2.

¹⁰⁸ *Кривошеев А.* Октябрь на Юге // Гражданская война: Материалы. – Т.П. – Москва, 1923. – С.121.

¹⁰⁹ Державний архів Київської області. – Ф.Р-4823. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.15; Украинские войска // Аккерманское слово. – 1918. – 6 января. – №1798. – С.4.

війни цілковито незамінима. Було аж страшно дивитись зрештою, коли пішли в роботу обидва кулемети...»¹¹⁰.

Становище прихильників радянської влади стало критичним, але надвечір з акваторії Одеського порту їх підтримали вогнем далекобійної артилерії лінійні кораблі «Синоп» і «Ростислав». Підбадьорені червоні перейшли в контратаку. Жорстокі бої точилися на Олександрівському проспекті, Канатній, Пушкінській, Рішельєвській, Катерининській, Преображенській і частково Новорибній вулицях. «Українським частинам довелося відступити до вокзалу, який вони перетворили на фортецю. На дахах й у вікнах було встановлено кулемети і злива куль почала поливати Пушкінську вулицю», – описував події газетний кореспондент¹¹¹.

Прибуття до Одеси кількох «революційних» загонів із Румунського фронту забезпечило прихильникам радянської влади чисельну перевагу над захисниками Центральної Ради¹¹². Оборону українських вояків ослабила втрата панцерників під час боїв у центрі міста. Водночас робітники-залізничники спрямували проти гайдамаків мотоброневагон «Заамурець», озброєний гарматами й кулеметами¹¹³. Та головне, вогнева міць української артилерії була недостатньою, щоб протистояти корабельним гарматам.

Уранці 29 січня 1918 р. лінійні кораблі «Ростислав» та «Синоп» відновили обстріл українських позицій. Упродовж першої половини дня червоні остаточно відтіснили гайдамаків до вокзалу, який однак не спромоглися захопити¹¹⁴. Але й українські вояки не могли довго протриматися під нищівним гарматним вогнем. «Снаряди влучили не лише у приміщення вокзалу, а й у Пантелеймонівське подвір'я та сусідні з вокзалом будівлі, які сильно постраждали, – свідчив очевидець. – До 9 год. частина вокзалу загорілася»¹¹⁵.

Унаслідок переваги червоних в артилерії й живій силі становище українських вояків надвечір 29 січня 1918 р. стало критичним. О 19-й год. того дня командування запропонувало ВРК укласти перемир'я. У відповідь ревком зажадав від захисників Центральної Ради скласти зброю й видати всіх офіцерів¹¹⁶. Оскільки ці умови були неприйнятними для української сторони, бойові дії відновилися.

Нейтралітет більшості гайдамаків, відсутність підмоги, чутки про більшовицький переворот у Києві та встановлення радянської влади в містах Херсонщини послаблювали бойовий дух українських бійців. За свідченням очевидця, вояки «поодинокі й групами почали залишати свої позиції»¹¹⁷. Становище гайдамаків погіршилося ще більше, коли корабельна артилерія

¹¹⁰ Гришко Г. 1917 рік в Одесі... // Розбудова нації. – 1930. – Ч.11/12 (35/36). – С.290.

¹¹¹ *Ив. Г.* Из личных впечатлений. – С.2.

¹¹² Революционная рота // Одесский листок. – 1918. – 18 января. – №11. – С.1; ЦДАВО України. – Ф.3156. – Оп.1. – Спр.172. – Арк.186; *Дегтярев Л.* Октябрь Румынского фронта (по личным воспоминаниям) // Красная летопись. – 1923. – №6. – С.272–273.

¹¹³ Державний архів Одеської області. – Ф.П-13. – Оп.3. – Спр.206. – Арк.32.

¹¹⁴ Гражданская война: Сводка событий // Одесский листок. – 1918. – 19 января. – №12. – С.2; На вокзале // Там же. – 18 января. – №11. – С.2; *Кривошеев А.* Октябрь на Юге. – С.121.

¹¹⁵ *Ив. Г.* Из личных впечатлений. – С.2.

¹¹⁶ Условия, предложенные гайдамакам // Одесский листок. – 1918. – 18 января. – №11. – С.1; Братоубийственная война. – С.1.

¹¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.687. – Арк.35 зв.

перенесла свій вогонь на українські казарми в південному передмісті¹¹⁸. Кілька тисяч нейтральних вояків, не бажаючи стати жертвами обстрілів, зажадали від командування негайно припинити боротьбу. Увечері делегація від «нейтралів» прибула до штабу червоної гвардії домовлятися про умови припинення бойових дій. Делегати погодилися видати офіцерів і пообіцяли примусити своїх товаришів, які вже два дні поспіль билися з більшовиками, скласти зброю¹¹⁹.

Готовність більшої частини української залоги прийняти вимоги ВРК остаточно змінила співвідношення сил в Одесі. Ледь стримуючи ворога у центрі міста, захисники Центральної Ради не могли сподіватися здолати ще й новоспечених більшовицьких союзників у своєму тилу. Тож у ніч на 30 січня 1918 р. українське командування вирішило припинити збройну боротьбу. Бійці одержали наказ розсіюватися та пробиватися за межі Одеси.

Відступ захисників Центральної Ради відбувався без значних сутичок. Винятком став запеклий бій біля вокзалу, який жменька гайдамаків до останнього захищала від противника. До світанку 30 січня 1918 р. червона артилерія припинила вогонь за домовленістю з представниками «нейтральних» підрозділів¹²⁰. Останні виконали свою частину угоди, доправивши до штабу червоної гвардії заарештованих офіцерів та учасників збройної боротьби. За свідченням члена ВРК А.Кривошеєва, усього було видано 200 чол.¹²¹ Аби запобігти відступові гайдамаків, червоні виставили застави на шляху до Акермана. Однак генералові Ю.Єлчанинову, полковникові М.Мазуренку, капітанові В.Змієнку та багатьом іншим старшинам і воякам удалося обійти ворожі пости й залишити місто.

За повідомленнями одеської преси, втрати кожної сторони у вуличних боях складали близько 20 вбитих і 60 поранених¹²². Але швидше всього, ці дані далеко не повні. Усіх полеглих гайдамаків та їхніх противників за декілька днів поховали у двох братських могилах на Куликовому полі¹²³. А.Кривошеєв стверджував, що червоні розстріляли лише незначну кількість бранців, а решту звільнили після обіцянки не воювати більше проти радвлади¹²⁴. Проте збереглися свідчення про випадки розправи над українськими полоненими. «Усе вище військове начальство, не встигнувши відступити, було нами перебито», – згадував один із червоногвардійців¹²⁵. На станції Одеса-Головна розстріляли кількох полонених вояків¹²⁶.

¹¹⁸ Кривошеєв А. Октябрь на Юге – С.120; Державний архів Одеської області. – Ф.П-2. – Оп.1. – Спр.882. – Арк.11.

¹¹⁹ Братоубийственная война. – С.1; Кривошеєв А. Октябрь на Юге. – С.122–123; Ачканов Г. З спогадів про Лютневу, Жовтневу революції... – С.410.

¹²⁰ Гражданская война: Сводка событий. – С.2.

¹²¹ Кривошеєв А. Октябрь на Юге. – С.123–124.

¹²² Гончарук Т. Жерти подій 15–17 січня 1918 р. в Одесі на сторінках газет «Одесские новости» та «Одесский листок» // Південний Захід: Одесика: Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип.13. – Одеса, 2013. – С.113. Див. також: Сколько убитых и раненых // Одесские новости. – 1918. – 19 января. – №10617. – С.1.

¹²³ О похоронах жертв // Одесский листок. – 1918. – 20 января. – №13. – С.3. Див. також: Протоколи одеської Ради робітничих депутатів // Літопис революції. – 1931. – №3. – С.176.

¹²⁴ Кривошеєв А. Октябрь на Юге. – С.130.

¹²⁵ Российский государственный военный архив. – Ф.28361. – Оп.1. – Д.732. – Л.42–43.

¹²⁶ Державний архів Одеської області. – Ф.П-2. – Оп.1. – Спр.945. – Арк.2 зв.

30 січня 1918 р. ВРК повідомив мешканців Одеси про закінчення збройної боротьби та встановлення в місті радянської влади. Відповідно до умов припинення бойових дій ревком отримав право розпоряджатися всіма військовими силами в місті. В українських частинах запроваджувалося виборне начало. «Товариші гайдамаки» навіть отримали право безперешкодного пересування містом за наявності мандатів від своїх виборних організацій. Підпис під мирною угодою поставили представники 1-го Гайдамацького кінного полку, 1-го, 2-го, 3-го Гайдамацьких пластунських полків¹²⁷.

Небезпека румунського вторгнення, а згодом і загроза австро-німецької інтервенції не надто непокоїли «нейтральних» українських вояків, які клопоталися лише про якомога швидше звільнення з лав армії. Натомість одеська організація «українських соціал-демократів-більшовиків» намагалася сформувати з українських вояків загони для боротьби за радянську владу. 14 лютого 1918 р. голова цієї політичної групи М.Матяш прохав Румчерод затвердити О.Курганова на посаді комісара зі справ українських частин¹²⁸. Оскільки у штабі В.Антонова-Овсієнка не заперечували проти подібної ініціативи, уже 26 лютого М.Матяш заявив на засіданні Румчероду про необхідність «формування українського червоного війська»¹²⁹. Але Румчерод зважився дати дозвіл на формування загонів українського червоного козацтва аж 11 березня¹³⁰. Таке тривале зволікання представників радянської влади, очевидно, можна пояснити сумнівами в політичній благонадійності українських вояків.

Та в будь-якому разі спроба створити в Одесі українські радянські війська не принесла результату, адже переважна більшість гайдамаків воліли демобілізуватися й вирушити додому. Командувач радянських військ Одеського району М.Муравйов нарікав, що «одеська рада не дала жодного батальйону»¹³¹. Коли австро-німецькі війська у середині березня 1918 р. ввійшли до Одеси, у місті вже не існувало організованої української військової сили, здатної вплинути на перебіг бойових дій.

Хоча навесні 1918 р. полковник М.Мазуренко і сотник В.Змієнко успішно продовжили військову службу у збройних силах УНР, представники української влади не робили спроб відродити в Одесі гайдамацьке військове формування. Після вигнання більшовиків одеський гарнізон склали частини й підрозділи, які прибули з Румунського фронту: 4-та стрілецька, 15-та піхотна дивізія, 4-й панцерний кулеметний дивізіон, технічні підрозділи¹³². Попри навіть те, що 4-та стрілецька дивізія частково українізувалася, це були армійські з'єднання російської армії. Національним військовим підрозділом міг уважатися лише гайдамацький курінь «Вільна Україна», сформований на фронті з

¹²⁷ Братоубийственная война. – С.1; Мирный договор между украинскими и советскими войсками // Одесский листок. – 1918. – 18 января. – №11. – С.1.

¹²⁸ ЦДАВО України. – Ф.3156. – Оп.1. – Спр.172. – Арк.308.

¹²⁹ ГАРФ. – Ф.1029. – Оп.1. – Д.23. – Л.35; ЦДАВО України. – Ф.3156. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.25 зв.

¹³⁰ ЦДАВО України. – Ф.3156. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.30.

¹³¹ Антонов-Овсєенко В. Записки о гражданской войне. – Т.2. – Москва; Ленинград, 1928. – С.12–13.

¹³² ЦДАВО України. – Ф.1076. – Оп.1. – Спр.2 а. – Арк.33; Спр.14. – Арк.99.

українського ударного батальйону 71-ї дивізії¹³³. У квітні 1918 р. розпочалося переформування цих військ на частини 3-го Херсонського корпусу Армії УНР, але гетьманський переворот П.Скоропадського започаткував нову сторінку в історії української держави та її збройних сил.

Таким чином, у 1917–1918 рр. Одесі судилося стати одним із місць найбільш інтенсивного формування українського війська. Започаткована на хвилі національного відродження, організація гайдамацьких частин була нерозривно пов'язана з притаманною причорноморському регіону козацькою традицією. Упродовж другої половини 1917 – на початку 1918 рр. новітні гайдамаки виступали головною військовою силою Центральної Ради не лише в Одесі, але й загалом на півдні України. Високий рівень боєздатності цій частині в перші місяці її існування забезпечив добровільний принцип комплектування та сувора система відбору новобранців. Спроба розгорнути на базі гайдамацької бригади повноцінне військове з'єднання призвела до зниження її якості як бойової сили й засвідчила невинуватість відходу від добровільних засад формування в умовах глибокої суспільно-політичної кризи. Якщо збройна боротьба захисників української справи проти більшовицького перевороту в Одесі збагатила героїчними сторінками історію війни за незалежність 1917–1920 рр., то «нейтралітет» їхніх товаришів по зброї став зайвим доказом неможливості збудувати міцну регулярну армію під час соціальних потрясінь звичними для дореволюційної епохи методами.

¹³³ Сірко-Біляга Д. Споми́ни з 1917–1921 рр. // Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 87501. – S.2–2 obr.

On the basing of many historical sources including first-introduced to researchers author discloses history of Ukrainian military formations created in Odesa during 1917 – beginning of 1918. The article reconstitutes in details the main phases of organization and military activity of Haidamaks which were the principle armed forces of the Ukrainian People's Republic government in the Southern Ukraine. Author scrutinizes issues connected with influence exerted by Ukrainian figures and Russian high-ranked officers for creation of national military units in Odesa. Author defines the basic principles of Ukrainian military formation's organization and concludes their compliance with the requirements of time.

Keywords: Central Rada (Central Council), revolution, Ukrainian People's Republic, Army of UPR, Ukrainian military movement.

В.М.Михайловський *

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ІСТОРИЧНОГО ПОДІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.

На основі аналізу писемних джерел представлено процес складання нового історичного регіону – Поділля – протяжністю понад 500 км із заходу на схід, від Кам'янця та Смотрича до Черкас і Звенигорода. До середини XIV ст. ці землі не мали жодного удільного князівства, перебуваючи від середини XIII ст. під владою монголів, а згодом Золотої Орди. Політичні зміни 1340–1350-х рр. призвели до зникнення Руського королівства й початку кризи в Орді. Ці події дали поштовх для розширення сфери впливу Великого князівства Литовського та взяття під контроль князями Коріатовичами основних центрів уздовж шляхів сполучення на лівому березі Дністра й у басейні Південного Бугу.

Ключові слова: Поділля, Подільська земля, регіон, Велике князівство Литовське, Польське королівство, Золота Орда, Коріатовичі, Дністер, Південний Буг, шляхи сполучення, регіональні центри.

Утворення нового історичного регіону, та ще й на території, де доти не було жодного удільного князівства, відбулося в результаті прагнень Великого князівства Литовського розширити у середині XIV ст. сферу свого впливу в південно-західному напрямку. Ця версія походить із заходу і її легітимізують боротьба з татарами та припущення, що литовці стали центром збирання руських земель. А як виглядали справи з протилежного боку? Мабуть, кращого моменту для поширення своєї влади на землі в межиріччі Дністра та Дніпра годі було й шукати. Останній сплеск активності Золотої Орди у цьому регіоні, що припав на середину XIV ст., змінився тривалою боротьбою за владу у степовій імперії. Ослаблення Орди у цей час збіглося з поширенням «чорної смерті» – чуми, яка демографічно та економічно послабила її володіння у Східній Європі. Якщо спробувати описати ситуацію просто, то «Захід» хотів прийти, але побоювався, а «Схід» хотів залишитися, але вже не міг, тому «Північ», під якою виступила Литва, прийшла та змогла утвердитися.

У цій статті йтиметься про терени, що простягаються від Кам'янця-Подільського на заході й до Черкас на сході, від Меджибожа на півночі та майже до узбережжя Чорного моря. Щоправда, з останньою межею слід бути обережним, адже нова, спірна територія, та ще й у XIV ст., важко вкладалася у стабільні кордони. Утім два все ж таки будуть – це Дністер, що відділяє Поділля від майбутнього Молдавського князівства, та Дніпро. Отже йтиметься про розлогі простори, через які пролягали декілька значних шляхів, що з'єднували узбережжя Чорного моря та Кримський півострів із Центральною Європою. Поступове «проявлення» цієї території в історичних джерелах – літописах, хроніках, документах на володіння землею – покаже головні центри та шляхи сполучення чималого історичного регіону на Великому кордоні, де в той час закінчувалася Європа.

* Михайловський Віталій Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка
E-mail: mykhaylovsky@gmail.com

Назва «Поділля» утворилася від поєднання префікса *по-* та кореня *-діл-/-дол-*. Саме під таким ім'ям цей регіон фіксується від середини XIV ст. Тогочасною руською мовою в оригінальних документах назва завжди йшла в ув'язці зі словом «земля»: «Подольскои земли» (1375 р.)¹, «Подольскои земли» (1391 р.)², «Подолскои з(е)мли» (1401 р.)³, або ж просто «оу Подольи» (1429 р.)⁴. Латиномовні акти використовували кальку з руської – «terra Podolie» (1395 р.)⁵, а німецькомовні – «Podolien» (1375, 1385 pp.)⁶.

Спроби мовознавців та істориків пояснити етимологію цього слова здебільшого обмежувалися констатацією того, що йдеться про територію, котра лежала нижче за течію р. Дністер від одного зі столичних центрів Галича – тому-то й *-діл-/-дол-* у корені назви. Для посилення цієї версії залучалася попередня назва регіону – «Пониззя», яка теж має префікс *по-* та корінь *-низ-*, синонімічний *-діл-/-дол-*. Декілька разів її згадано в Галицько-Волинському літопису впродовж XIII ст. Уперше Пониззя фіксується 1228 р. в контексті перемовин князів Данила Романовича та Мстислава Мстиславича, коли другий обіцяв цю територію першому⁷. Наступна згадка – уже під 1240 р. Тоді, після захоплення Києва монголами, Доброслав Судич узяв Бакоту та «все Понизье приа. без княжа повеления»⁸.

Загалом згадки в літопису про Пониззя пов'язані з головним містом регіону – Бакотою. Таке маркування дозволяє однозначно стверджувати, що Пониззя XIII ст. – не тотожне Поділлю другої половини XIV ст., яке простягалася на декілька сотень кілометрів далі на схід від Бакоти. Погодьмося з Я. Дашкевичем, що назва «Поділля» походить від великої кількості долин і вибалків, якими течуть численні річки лівобережної частини басейну Дністра, а отже означає «країну/край долин»⁹.

Імовірно, що Пониззя, як найсхідніша провінція, що у середині XIII ст. перебувала під рукою правителів Руського королівства, після послаблення влади Романовичів наприкінці 1250-х рр. стало якщо не найбільш західною периферією татарських володінь, то принаймні своєрідною буферною зоною. Отже ця частина майбутнього Поділля опинилася у статусі невизначеної території.

¹ Розов В. Українські грамоти. – Т.1: XIV в. і перша половина XV в. – К., 1928. – С.20. – №10.

² Груша А. Невядома грамота Фёдора Карятыновича за 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд. – Т.8. – Сп.1/2. – Мінск, 2001. – С.130.

³ Полехов С. Наследники Витовта: Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века. – Москва, 2015. – С.512.

⁴ Розов В. Українські грамоти. – С.112. – №1.

⁵ Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430 / Collectus opera A.Prochaska (далі – CV). – Kraków, 1882. – P.38. – №CXV; Zbiór dokumentów Małopolskich / Wyd. I.Sułkowska-Kuraś, S.Kuraś (далі – ZDM). – Cz.VI: Dokumenty z lat 1386–1417. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S.466–468. – №1843.

⁶ Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506 / Wyd. F.Piekosiński (далі – KDMK). – Cz.1. – Kraków, 1879. – S.57. – №XLVII; S.74. – №LX.

⁷ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.II. – Санкт-Петербург, 1908. – С.572.

⁸ Там же. – С.789.

⁹ Див.: Дашкевич Я. Поділля: виникнення і значення назви // Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Л., 2011. – С.505–506.

Такі припущення ґрунтуються на цілковитій відсутності згадок про зазначені терени в Галицько-Волинському літопису після нищівних походів Куремси (1259 р.) та Бурундая (1260–1261 рр.)¹⁰.

Залучення Лева Даниловича в конфлікти із західними та північними сусідами Руського королівства могло стати причиною втрати будь-якого впливу на Пониззя наприкінці XIII ст., де, імовірно, у цей час закріпилися, установивши свою владу, удільні татарські правителі. За абсолютної відсутності будь-яких джерел про тогочасні події на Пониззі ми не можемо бодай в якомусь наближенні говорити про життя цього краю.

Що відбувалося по той бік умовного кордону, коли нові володарі розлогих степів Північного Причорномор'я звикали до нових реалій та нових сусідів? Поштовхом для впорядкування контролю над шляхами сполучення західної частини Улусу Джучи могла би слугувати активність Генуї та Венеції в Азово-Чорноморському басейні, де на рубежі XIII–XIV ст. зміцнювалися факторії цих міст-республік, і для яких пошук та налагодження сталих сухопутних маршрутів для східних товарів було одним із пріоритетних видів діяльності. Для майбутнього Поділля у цьому ключі важливу роль мав би відігравати Білгород (Білгород-Дністровський), який генуезці, що закріпилися тут у XIII ст., називали Монтекастро. З огляду на географічне розташування цього міста його значення як торгового центру важко переоцінити. Важливі також спроби короля Владислава III (з 1441 р. був володарем Польського й Угорського королівств) на початку 1440-х рр. установити контроль своїх подільських урядників над цією територією¹¹. Здобутий турками 1484 р., Білгород надовго став головним опорним пунктом Османської імперії у цьому регіоні, що зв'язував основні сухопутні та морські торгові шляхи в північно-західній частині Чорного моря, ставши своєрідним північним фронтіром османців¹².

Етнічні зміни на Пониззі й у межиріччі Дністра та Південного Бугу після 1240-х рр., пов'язані з приходом нових груп населення, стали каталізатором формування тут володінь Куремси, якими урядували троє його синів – Абаджи, Караджи, Янджи¹³. Уже у середині XIV ст. ця територія отримала нових правителів – відомих за літописною традицією так званих «татарських царів», котрі програли битву на Синіх Водах. Їхні володіння проіснували тут до другої половини XIV ст. й були поступово завойовані литовськими князями братами Коріатовичами¹⁴. Імовірно, що конфігурація влади, яка склалася на другу

¹⁰ ПСРЛ. – Т. II. – С. 840–843, 846–848.

¹¹ Михайловський В. Привілей короля Владислава III на Кам'янецьке староство для Теодорика з Бучача 1442 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т. 11. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 44–58; Kurtyka J. Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewskich na Podolu w XV i XVI wieku) // Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kiryka [Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis: Wydanie specjalne. – Folia 21: Studia Historica, III, 2004]. – Kraków, 2004. – S. 69–102.

¹² Ostapchuk V., Bilyayeva S. The Ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress: The View from a Historical and Archeological Project // The Frontiers of the Ottoman World / Ed. A.S.C. Peacock. – Oxford, 2009. – P. 137–170.

¹³ Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: Політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). – К., 2014. – С. 250–252.

¹⁴ Скочиляс І. Галич після Галича: Пониззя (Русо-Влахія) у XII–XIV ст. // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 5. – Л., 2011. – С. 45–47.

половину XIII – першу половину XIV ст., стала основою для уявлень про майбутній великий регіон на сході Європи та протривала до першої третини XV ст., коли вперше було описано історію підкорення Поділля литовськими князями.

Особливістю цієї частини Європейського континенту була слабка урбанізація території, що обмежувалася у XIII ст. лише середньою течією Дністра. Отже найсхіднішими містами Пониззя, відомими Галицько-Волинському літопису, стали Калпос (Каліус) та Кучельмен. Це не сприяло утворенню окремого, удільного, князівства. Другою групою міст і городищ, відомих за джерелами на майбутньому Поділлі, були поселення у верхній течії Південного Бугу – від згаданого в літописах Меджибожа до сучасного Ладижина на Вінниччині¹⁵. Що цікаво, зі сторінок літопису ці два райони слабо пов'язані між собою, що, імовірно, добре узгоджується з горизонтальною мережею маршрутів, які існували в той час. Прикладом цього може бути шлях Батия на захід після взяття Києва – його військо, оволодівши Кам'янцем (на Волині), Ізяславом, Володимиром та Галичем, не вело жодних бойових дій у Середньому Подністров'ї¹⁶.

Як у першій половині XIV ст. до цих «татарських держав» ставилися володарі Руського королівства – ми не знаємо. Можливо, саме тоді почала проявлятися тенденція до відносно мирного співіснування, адже як одні, так й інші скоріш за все не мали можливостей вести війни за території супротивника. Для Руського королівства просування у східному напрямку унеможлилювала відсутність мережі міст (найбільшим міським центром на схід від Галича була Теревовля). А татарські володарі Пониззя з огляду на зміни, що їх принесло XIV ст. Золотій Орді та всьому степовому світу, не мали достатньо ресурсів для продовження руху на захід. Та й чи було їм це потрібно? Радше ні, адже, як ми знаємо з Галицько-Волинського літопису, у результаті походів Куремси й Бурундая на території, підконтрольній Данилові Романовичу та його нащадкам, ніде не було встановлено прямого правління.

Подібний симбіоз існував і в перших десятиліттях XIV ст., за володарювання Юрія Львовича та його синів Андрія й Лева, що правили разом. Загибель у 1323 р. цих останніх Романовичів стала причиною приходу до влади в Руському королівстві Болеслава Тройденевича, сина мазовецького князя та Марії, доньки Юрія Львовича¹⁷. Серед відомих на сьогодні документів із часу його правління, Пониззя, або ж уже Поділля, жодного разу не згадується. Брак літописів за першу половину XIV ст. робить неможливим будь-яку реконструкцію тогочасних подій із перспективи саме Руського королівства.

¹⁵ Куза А. Древнерусские городища X–XIII вв.: Свод археологических памятников. – Москва, 1996. – С.204–208.

¹⁶ ПСРЛ. – Т. II. – С. 786.

¹⁷ Див.: Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. У цьому збірнику вміщено основні документи. Сучасне їх видання з докладним аналізом див.: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження. Тексти. – Л., 2004. – С.167–194. Також цікаві спостереження про зміну влади в Руському королівстві див.: Тенговський Я. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденевича на Галицько-Волинський престіл (Невідомі руські документи з XIV століття) // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). – Т. CCLX. – Кн.1. – Л., 2010. – С.45–56.

Кардинальні зміни настануть після 1340 р., коли внаслідок отруєння останнього володаря Руське королівство було поділене між двома претендентами на його «спадщину». Довга суперечка між Польщею та Литвою завершилася компромісом кінця 1340-х рр. про визначення сфер впливу. Це відкрило своєрідне «вікно можливостей» на спірному прикордонні колишнього Пониззя для молодших представників роду Гедиміновичів, який правив у Великому князівстві Литовському від початку XIV ст.

Політичний екскурс в історію Пониззя важливий з огляду на те, що після 1340 р. Руське королівство стало об'єктом змагань сусідів: Польщі, а згодом, або одночасно, – Угорщини й Литви. Це дозволяє побачити, як у нових політичних реаліях утворювався новий регіон, що одержить назву «Поділля». Східна та південно-східна межа поширення політичного впливу цих держав стала, відповідно, західним і північним кордонами майбутньої Подільської землі. Очевидно, що цьому сприяло послаблення влади Золотої Орди, або її неможливість контролювати свої західні терени, що, власне, і дозволило Великому князівству Литовському поступово поширити власний вплив, підпорядкувавши північну частину Руського королівства, а згодом розпочати ще більш масштабну акцію зі вставлення своєї влади та витіснення татар на більшій частині лісостепового правобережжя Дніпра.

Подібні процеси були притаманні ще одному регіону, який теж входив у сферу впливу Золотої Орди й локалізувався в межиріччі Дністра та Пруту. Виникнення у середині XIV ст. на правому березі Дністра Молдавського князівства, котре отримало протекцію могутнього на той час Угорського королівства, утворило межу поширення влади Великого князівства Литовського у цьому куточку Європи. А неможливість польського короля Казимира III поширити свій вплив у східному напрямку обмежила його володіння на той час Львовом і Галичем – адже далі розпочалася боротьба Гедиміновичів за підкорення татарських володінь, що стало початком формування Подільського князівства.

Подальша поінформованість про ранню історію Поділля залежить від сприйняття відомостей, які подають літописи Великого князівства Литовського. Головне застереження щодо їх використання – найраніші тексти, такі, як «Повість про Поділля», походять із 1430–1450-х рр., а отже віддалені від початкової історії краю щонайменше на 80–100 років¹⁸. Таке раннє, як на новий регіон на території сучасної України, виокремлення у джерелах спонукає дослідника прискіпливіше придивитися до цієї спірної території.

Що ж змушувало Литву та правлячу там династію Гедиміновичів звертати увагу на віддалені терени? Адже відстань від Троків до Вінниці по прямій лінії становить близько 850 км. І цей шлях пролягає болотистим і важким для просування басейном річки Прип'ять.

Історики ще від XIX ст. шукали відповіді на питання швидкого й відносно безконфліктного поширення влади Великого князівства Литовського на

¹⁸ Полехов С. *Летописная «Повесть о Подолье»* [ч.2] // *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. – 2014. – №2 (56). – С.54.

терени давньоруських удільних князівств у межах сучасної України. Якщо обмежитися лише територією Волині, то аргументом слугували припущення про одруження Любарта, сина великого князя Гедиміна, із донькою останнього володаря Руського королівства Болеслава Юрія II (Болеслава Тройденовича). Такі твердження, які виходили з династичного права на спадщину, «легітимізували» його владу на Волині. Утім сучасні дослідження спростували подібний розвиток подій з огляду на вік самого Любарта та відсутність дітей в Юрія II¹⁹. У цьому контексті увага інших Гедиміновичів, синів Коріата, до території, яка ніколи не була удільним князівством, не мала мережі міст, при-таманних осілому населенню, ба більше – була частиною Золотої Орди, залишається незрозумілою.

Відповідь на це питання в літописах ми навряд чи знайдемо з огляду на їх пізні походження та виразну ідеологічну мету написання, що відповідала реаліям 1430–1450-х рр., часу, коли Велике князівство Литовське остаточно втратило Західне Поділля, але прагнуло його повернути. Імовірно, у середині XIV ст. швидка експансія Литви була пов'язана з чинниками, подібними до тих, що проявилися в XI–XII ст. після смерті київських князів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Однією з причин кризи Русі стала велика кількість представників династії Рюриковичів, які на кінець XI ст. почали вимагати власних уділів, що стали незабаром отчинами, центрами удільних князівств. Це було пов'язано з уявленням про спільність володінь роду. Подібна ситуація склалася й з нащадками Гедиміна²⁰, котрі, імовірно, так само сприймали Велике князівство Литовське як спільну власність роду, а отже вимагали задоволення власних амбіцій.

Перші згадки про назву нового регіону – Поділля – з'являються в писемних джерелах на початку 1370-х рр. Варіанти доволі одноманітні: Поділля («Podolien» 1375 р.²¹, «Podolie» 1377 р.²²), Подільська земля («в Подольскои земли» 1375 р.²³, «terra Podolie» 1395 р.²⁴), Подільське князівство («ducatum Podolie» 1377 р.²⁵, «ducatus Podolie» 1383–1384 рр.²⁶). Ця назва виникла відразу після появи та утвердження тут князів Коріатовичів – нових господарів, котрі побачили й завоювали «країну долин», що не мала меж.

Поширення у другій половині XIV ст. влади литовських князів на розлогу територію, яка простягалася до Дніпра на сході та зони лісостепу на південному сході й півдні, змушувало нових володарів створювати, або ж упорядковувати, локальні центри. За традицією того часу такими ставали важливі

¹⁹ *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. – Poznań; Wrocław, 1999. – S.236–237.

²⁰ Загалом він мав 8 синів, а вже його сини Наримунт, Ольгерд, Коріат, Кейстут – відповідно по 4, 13, 7 і 5 (див.: *Ibid.* – S.304–311, 316–319).

²¹ KDMK. – Cz.1. – S.57. – №XLVII.

²² *Halecki O.* Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego // *Miesięcznik Heraldyczny.* – 1935. – Roczn. XIV. – №7/8. – S.102.

²³ *Розов В.* Українські грамоти. – №10, 20.

²⁴ CV. – P.38. – №CXV; ZDM. – Cz.VI. – S.466–468. – №1843.

²⁵ *Halecki O.* Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego. – S.102.

²⁶ *Abraham W.* Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza.* – T.I – Lwów, 1912. – S.12.

пункти на шляхах, які пролягали вздовж чи в межиріччі головних водних артерій регіону – Дністра, Південного Бугу (тодішня назва – Бог). Якщо лівобережжя Дністра, що в першу чергу важливо для нашого дослідження, було доволі залюдненим з огляду на природну специфіку долини ріки, то, на противагу цьому, ми мало що знаємо про долину Південного Бугу через відсутність відповідних писемних джерел.

Ще одним вектором сполучення, який виділявся у цьому регіоні, був шлях із Києва на південь, котрий проходив перпендикулярно до головних маршрутів. Його існування ще з давньоруських часів обумовлювалося потребою в безпечному проїзді, оминаючи дніпровські пороги та ризиковані степові зони. Більш детально він відомий уже з XV ст. Так, у 1419 р. інок Зосима, мандруючи до Святої Землі, після Києва вирушив до річки Південний Буг (Бог), що в Подільській землі («въ Одолской земли»), відпочив тут у місті Брацлаві («градъ Бряславль»), а вже звідти пішов до Мітеревих Кишин («подъ Митеревыми Кышинами») на Дністрі («Нѣстръ»), звідки переправився в Молдавське князівство (Волоську землю)²⁷.

Наступного разу опосередковано цей шлях, а радше контрольована територія, що більш-менш збігалася з напрямком руху з Києва на південь, фігурує під 1459 р. у документі київського князя Семена Олельковича для Єремія Шашка на володіння, які маркувалися річками, що впадають у Дністер. Зазначені тут топоніми й гідроніми фіксують територію від сучасного Томашполя до Сухої Кам'яниці (тепер, імовірно, м. Кам'янка в Республіці Молдова)²⁸. Гідроніми, що слугують надійними маркерами, усі належать до басейну Дністра – річки Русава, Камениця (нині Кам'янка), Кусниця й Кусничка (обидві притоки р. Марківка або Шумилівка)²⁹.

Якщо інформація про шляхи з півночі на південь доволі рідкісна, то маршрути з південного сходу на північній захід і захід – більш знані в історіографії. Звісно, що надійних джерел із XIV ст. немає, але відомі від другої половини XV ст. так звані «татарські шляхи», які слугували основними каналами руху на Поділлі, задокументовано краще. Чи використовували їх для торгових справ? Імовірно так, адже важко у степу знайти кращий напрямок пересування, аніж той, що вже усталений, і де можна знайти принаймні воду. У лісостеповій частині Поділля, особливо в 50-кілометровій зоні р. Дністер на лівому, подільському, березі з його глибокими долинами наявність будь-якого шляху для більш-менш швидкого просування була виключена. Певним конкурентом слугував інший маршрут – «via valachica», який проходив через Молдавське князівство до Білгорода, важливого порту на узбережжі Дністровського лиману³⁰. Виглядає цілком імовірним, що довкола цього шляху і сформувалася молдавська держава, і можливо, що так само сталося й на іншому березі Дністра, де Подільське князівство утворилося вздовж двох більш протяжних

²⁷ Хождение инока Зосимы 1419–1422 гг. // Православный палестинский сборник. – Т.VIII. – Вып.3 (24). – С.2.

²⁸ Розов В. Українські грамоти. – С.171. – №93.

²⁹ Словник гідронімів України. – К., 1979. – С.305.

³⁰ Ogiu A. Lwowski szlak handlowy i intensyfikacja obiegu monetarnego na północnej Bukowinie w XIV–XVI w. // Przegląd Historyczny. – 2010. – Т.CI. – S.587.

шляхів. Поглянувши на карту населених пунктів Поділля XVI–XVII ст. завважимо своєрідні «коридори» між ними, що їх дослідники одностайно пов'язують із двома найбільшими шляхами регіону – Чорним і Кучманським³¹.

Чорний шлях, назва якого походить імовірно від однойменного лісу (локалізується західніше Умані) пролягав від Білгорода на північ, де біля лісу, що дав йому назву, повертав на захід і йшов лівим берегом Південного Бугу аж до Хмільника. Власне в околицях останнього наприкінці XV ст. зафіксовано першу писемну згадку про нього – «*via nigra*»³².

Кучманський шлях проходив південніше, і простягався вздовж правого берега Південного Бугу в напрямку м. Ров (від 1537 р. – Бар), а далі повз Зіньків, Сутківці, Ярмолинці – на Південну Волинь, де й зустрічався з Чорним. Імовірно, що цей шлях, принаймні на теренах історичного Поділля, був частиною знаної у XIV ст. «татарської дороги» («*via tartarica*»), що від Львова через Кам'янець провадила на Крим до Кафи з відгалуженням на розташоване в гирлі Дону місто Тану³³. Знана з писемних джерел ще під 1339 р. «*via tartarica*» мала дві гілки³⁴, які на «подільських» відтинках відповідали б пізнішим Чорному й Кучманському шляхам.

Представлення основних напрямків комунікацій Поділля у XIV ст. демонструє нам усю складність вивчення історичної географії в той час. Головним підґрунтям для дослідників виступає доволі обмежений актовий матеріал і декілька специфічних за своїм походженням джерел: «А се имена градом всѣм рускым далним и ближним» («Список русских городов дальних и ближних»; далі – «Список...») і татарські ярлики володарям Великого князівства Литовського на землі, розташовані на території сучасної України.

«Список...» – одне з найбільш інформативних джерел щодо історичної географії регіону, який, імовірно, було створено наприкінці XIV ст. Такого висновку свого часу дійшов В.Янін, котрий звернув увагу на присутність у тексті певних міст, що за іншими, на його думку авторитетними, джерелами дозволяє віднести появу «Списку...» саме до 1375–1381 рр.³⁵ На сьогодні це – найраніше датування пам'ятки. Аналогічну методичку застосував і В.Кучкін, який вважає, що текст створено на початку 1430-х – у 1451 рр., аргументуючи своє твердження наявністю в ньому міст, відомих лише у XV ст.³⁶

³¹ Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej: Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty: Dział II-gi: Ziemi Ruskie Rzeczypospolitej / Wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa; Wiedeń, 1899–1904. – Mapy 7, 10; The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-i Eyalet-i Kamanice: Part 1: Text, Translation, and Commentary [Studies in Ottoman documents pertaining to Ukraine and the Black Sea contries, 3] / Ed. D.Kołodziejczyk. – Cambridge, MA, 2004. – Maps II–VI; Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воеводства 1678–1679 рр. – Л., 2015. – Карта «Подільське воеводство у XVII ст.».

³² Listy i akta Piotra Myszkowskiego generalnego starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta / Wyd. A.Lewicki. – Kraków, 1898. – S.60. – №58.

³³ Charewiczcowa L. Handel średniowiecznego Lwowa. – Lwów, 1925. – S.37.

³⁴ Quirini-Popławska D. Włoski handel czarnomorskimi niewolnikami w późnym średniowieczu. – Kraków, 2002. – S.211.

³⁵ Янін В. К вопросу о дате составления обзора «А се имена градом всем русским, далним и ближним» // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования 1992–1993 гг. – Москва, 1995. – С.125–134.

³⁶ Кучкин В. Датировка списка «А се имена градом всѣм рускым далним и ближним» // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2015. – №3 (61). – С.71.

Отже в датуванні цього джерела маємо справу з хронологією в понад 70 років. Не вдаючись у дискусію щодо часу написання документа, зазначимо лише, що його протографа так і не віднайдено. Найвні в розпорядженні дослідників списки, яких налічується 24, відносяться до XV–XVII ст. Імовірно, маємо справу зі значними нашаруваннями у цьому тексті, які походять із різних декад другої половини XIV – першої половини XV ст., коли належність тих або інших міст, груп міст до певних регіональних чи державних центрів змінювалася доволі швидко. Брак інших джерел, як у випадку Східного Поділля, дозволяє доволі широко тлумачити хронологію «Списку...».

Для історії Поділля він важливий тим, що тут серед інших виділено рубрику «А се [города] Польский», імовірно маркуючи їх належність до Польського королівства. Географія цих міст охоплює все історичне Поділля другої половини XIV – першої третини XV ст. Отже в рубриці зазначено: «Каменець» (тепер Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.), «Иловечь» (імовірно Язловець Тернопільської обл.), «Браславль» (Брацлав Вінницької обл.), «Сокоlechъ» (с. Сокилець Вінницької обл.), «Звенигород» (Звенигородка Черкаської обл.), «Черкаси» (однойменний обласний центр), «Черлен» (не ідентифіковано), «Новый городок» (не ідентифіковано), «Веничя» (Вінниця), «Скала» (Скала-Подільська Тернопільської обл.), «Бакота» (колишнє село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., на початку 1980-х рр. затоплене водами Дністровського водосховища)³⁷.

Серед одинадцяти міст, позначених як «польські», не ідентифіковано лише два – Новий Городок і Черлен³⁸. Показово, що серед подільських міст не зазначено Смотрич, яке літописи Великого князівства Литовського називали столицею Поділля до перенесення її в Кам'янець, і відомий із кінця XIV ст. Червоногород. Якби «Список...» виник після 1430 р., як припускає В.Кучкін, то в ньому однозначно було б згадано Летичів – один із важливих центрів історичного Поділля у верхній течії Південного Бугу. Та й Тереховлю, Галич, Самбір, де «лежить св. Онуфрій», не було б означено як «волинські» міста³⁹.

Як видається, у цій частині «Списку...» бачимо міста історичного Поділля станом на середину 1370-х рр., за винятком Смотрича. Адже маємо справу з регіоном, який ще не перейшов під зверхність Угорського королівства, що станеться в 1377 р. Звісно, такі припущення доволі умовні й не можуть слугувати надійним маркером для датування цього документа, адже присутність тут Черкас – міста аж на Дніпрі – дозволяє говорити лише про XIV ст. У документі подільського князя Федора Коріатовича, який походить із 1392 р., серед свідків акта зазначено воевод черкаського та скальського⁴⁰. На сьогодні це єдине джерело, в якому представлено князівських урядників із крайніх точок історичного Поділля XIV ст. Та й згадуваний вище Летичів уперше

³⁷ Тихомиров М. «Список русских городов дальних и ближних» // *Его же*. Русское летописание. – Москва, 1979. – С.94.

³⁸ Див. карту цього джерела: Лоза Ю. Історичний атлас України. – К., 2015. – С.106–107.

³⁹ Тихомиров М. «Список русских городов дальних и ближних». – С.95.

⁴⁰ Мікульскі Ю. Новая грамота князя Фёдора Кариятовича 1392 г. // *Беларуская даўнына / Рэд. Ю.Мікульскі*. – Вып.1. – Мінск, 2014. – С.147–150. Критичний огляд цього документа див.: Михайловський В. На маргінесі документа подільського князя Федора Коріатовича від 1392 р. // *Ruthenica*. – Т.ХІІІ. – К., 2016. – С.188–197.

зустрічається у джерелах опосередковано 1404 р. у формі «Летичівський повіт» («*districtu Leticzowiensi*»)⁴¹, а як місто із замком – аж під 1431 р.⁴² Усе це відображає вкрай незадовільний для історії пізньосередньовічного Поділля стан із джерелами.

Інше джерело, що походить із протилежного боку, а саме з ординського, демонструє тотожний підхід до розуміння, або, краще сказати, подібного уявлення про територію нинішньої України в той час. Це – ханські ярлики володарям Великого князівства Литовського на землі, завойовані татарами з 1240-х рр. Ф.Шабурдо висунув гіпотезу про існування ще з початку 1360-х рр. гіпотетичного «ярлика Мамає»⁴³. Якщо припустити, що подібний документ справді був, це дозволило б пояснити відносно швидке й безпроблемне (тут можемо лише вкотре зазначити цілковите мовчання джерел про подібний спосіб завоювання історичного Поділля) підпорядкування владі Гедиміновичів величезних просторів лісостепу та степу між Дніпром і Дністром у 1360–1370-х рр. Тобто саме так, як представляє події літописна традиція Великого князівства Литовського.

Але що говорять нам ярлики про територію Поділля? Звернімося до збережених у повному вигляді. Документ хана Гаджи Гірея від 1461 р. містить таке означення: «Поділля з водами, землями й зі всілякими пожитками їх; Кам'янець із водами, землями й зі всілякими пожитками їх; Брацлав із водами, землями й зі всілякими пожитками їх»⁴⁴. Наступний ярлик Менлі Гірея від 1474 р. ще більше нагадував «Список...», адже в ньому зазначено, що робиться це так, як чинив «наш цар» Тохтамиш, передаючи міста й землі, починаючи від Києва, серед яких зазначено Поділля, Кам'янець і Брацлав («*Podole, Kamieniec, Braczlaw*») та, імовірно, Сокілець біля Брацлава («*Sokal*»)⁴⁵. І останній приклад – ярлик того ж таки хана Менлі Гірея від 1507 р., який подібний до документа 1461 р., але в ньому вже представлено татарський спосіб називання території – «тьма» («*tümen*»), і зазначено Подільську, Кам'янецьку, Брацлавську, Сокілецьку, Звенигородську тьми, а також Черкаси⁴⁶.

Цей екскурс у татарські джерела дозволяє побачити існування ще у XVI ст. архаїчних уявлень про територію історичного Поділля, яка у стосунках між Кримським ханством і Великим князівством Литовським на офіційному рівні маркувалася у спосіб, що більше відповідав реаліям другої половини XIV ст., але аж ніяк не XV ст. Важливо зазначити, що окрім міст-центрів, таких, як

⁴¹ Kodeks dyplomatyczny Małopolski / Wyd. F.Piekosiński (далі – KDM). – Т.IV. – Kraków, 1905. – S.89. – №MLXXIX.

⁴² Бучинський Б. Кілька причинків до часів вел. кн. Свигригайла (1430–1433) // ЗНТШ. – Т.LXXVI. – Кн.ІІ. – Л., 1907. – С.132.

⁴³ Шабурдо Ф. Чи існував ярлик Мамає на українські землі? (до постановки проблеми) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.100–122.

⁴⁴ Див.: The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century): A study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents / Ed. D.Kołodziejczyk. – Boston; Leiden, 2011. – P.529–530 («*Podole z wodami, ziemiami, i ze wszelkimi pożytkami ich; Kamieniec z wodami, ziemiami, i ze wszelkimi pożytkami ich; Braczlaw z ziemiami, wodami, i ze wszelkimi pożytkami ich*»).

⁴⁵ Ibid. – P.530–540.

⁴⁶ Ibid. – P.556–557.

Кам'янець, Брацлав, Сокилець, Звенигород, Черкаси, у ханських ярликах на першому місці завжди зазначено «Подільську тьму» або просто «Поділля». Імовірно, у цьому випадку можемо мати справу з існуванням уявлень про цю територію як однорідну в політичному плані. А це відсуває хронологію появи такого розуміння про край на першу половину – середину XIV ст.

Як видається, представлений у «Списку...» спосіб уявлень про Поділля цілком відповідає відповідним місцям ханських ярликів в їх «подільській» частині та дозволяє реконструювати територію як таку, що поділялася на певні райони, у татарському варіанті «тьми», довкола яких сформувалися центри з відповідними містами. Своєрідна концентрація цих центрів у східній частині Поділля – Брацлав, Сокилець, Звенигород, Черкаси – напевно відповідала фізико-географічним умовам, важливим для способу життя кочовиків, контролю шляхів сполучення для торгівлі східними товарами.

Своєрідним маркером торгової активності на Поділлі у XIV ст. можуть бути нумізматичні знахідки вздовж відомих маршрутів. Наведемо лише два приклади виявлених за останній час скарбів. Перший походить із с. Леськи, що розташоване за менш ніж 20 км від Черкас нижче за течією Дніпра. У 2008 р. тут було знайдено понад 360 монет. Хронологічні межі 27 з них: 1348 і 1392 рр.⁴⁷ Інший скарб, що був виявлений поряд із м. Гнівань (20 км униз за течією Південного Бугу від Вінниці) складався вже з понад 500 одиниць, серед яких було 255 празьких грошів Карла I й Вацлава IV, 218 джучидських і татаро-генуезьких монет, 24 польських та 2 львівських напівгроша, 17 руських грошів⁴⁸. Виявлення цих монетних скарбів поблизу основних відомих центрів свідчить про інтенсивність торгівлі на Поділлі у XIV – першій третині XV ст. та підтверджує існування сталого шляху від Черкас на Дніпрі й до Вінниці на Південному Бугу, імовірного місця або району перетину з іншими маршрутами.

Огляд шляхів і відомих міст історичного Поділля у другій половині XIV ст. неможливий без вирішення проблеми історичного центру цього регіону. Усталений погляд, що первісною столицею краю було місто Смотрич, донедавна пов'язувався з буквальним прочитанням літописів, в яких ішлося про братів Коріатовичів, що отримали від свого дядька Ольгерда Подільську землю після перемоги над татарськими володарями в битві на Синіх Водах 1362 р.⁴⁹ Ці події відображено в короткій «Повести о Подолье», яка ймовірно виникла в 1430-х рр. у зв'язку з боротьбою за Поділля між Польщею й Литвою. Найбільш близькі до протографа, на думку С.Полехова, Супрасльський та Слуцький списки Першого літописного зводу Великого князівства Литовського⁵⁰.

⁴⁷ Зайончковский Ю., Шептуха В. Фрагмент комплекса из-под села Леськи Черкасского района Черкасской области // Русь, Литва, Орда в памятниках нумизматики и сфрагистики. – Минск, 2015. – С.40–41.

⁴⁸ Гулецький Д., Зайончковский Ю. Гніваньський клад начала 2-й четверти XV в. // Там же. – С.163.

⁴⁹ Таке трактування присутнє практично в усіх працях, дотичних історії Поділля, починаючи з другої половини XIX ст. (див., напр., студії В.Антоновича, Н.Молчановського, М.Грушевського та ін.).

⁵⁰ Полехов С. Летописная «Повесть о Подолье» [ч.1] // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2014. – №1 (55). – С.34. Датування на 1431–1432 рр.: *Его же*. Летописная «Повесть о Подолье» [ч.2]. – С.54.

Прийшовши на Поділля, брати Коріатовичі, як розповідає «Повість о Подолье», не знайшли тут жодного міста чи замку. Для своєї резиденції вони обрали місцевість на р. Смотрич, де і збудували однойменне місто: «И на первое нашли собѣ твержю на рецѣ Смотричи»⁵¹, «тут пак себе нарядили город Смотрич»⁵². Далі літопис згадує стару столицю Поділля – Бакоту, місце в горі, де жили монахи: «А в другомъ мѣсте были черници в горе, и в томъ мѣсте наредили город Бакоту». А вже потім, полюючи на оленів, вони знайшли зручний острів, де, вирубавши ліс, і заснували місто Кам'янець: «И ловячи в ловех пригодилося имъ так: угонили много оленей в тот остров, кдѣ нынѣ Каменеское мѣсто лежитъ. И посекиши лѣсъ город муровали Каменецъ»⁵³. Такий сюжет повторюється практично в усіх літописах, де є історія, пов'язана з перемогою Ольгерда на Синіх Водах із подальшою передачею Коріатовичам Подільської землі.

У цій оповіді не було б нічого надзвичайного, адже коли подивитися на природне розташування Кам'янця-Подільського, то будь-які інші варіанти щодо вибору столичного міста регіону мають відразу відпасти. Але, як часто трапляється в історії, маленька деталь змушує піддати сумніву усталену й загалом логічну версію про перенесення столиці до Кам'янця.

Місто Смотрич, поза літописами, з'являється в писемних джерелах близько 1370 р. У документі Яна з Бжеґа, провінціала Польської провінції ордену домініканців, згадуються брати-ченці у Смотричі («*fratres de Smotricii*»)⁵⁴. А один із перших актів, що відносяться до цього міста, – відомий в оригіналі від 1375 р. привілей, виставлений князем Олександром Коріатовичем місцевому домініканському монастиреві⁵⁵. Примітно, що у самому джерелі зазначається про надання для цієї ж обителі, зроблені Юрієм Коріатовичем, старшим братом Олександра. Інформація дозволяє припустити існування такого документа ймовірно близько 1370 р. Сам Смотрич за частотністю згадок у джерелах XIV ст. поступається лише Кам'янцеві. Що ще відомо про це місто у середині – другій половині XIV ст.?

Історики віддавна намагалися ідентифікувати зі Смотричем одне місце у списку францисканських стацій. Ці спроби слід уважати помилковим. Сам документ, опублікований у 5-му томі «*Bullarium Franciscanum*», недатований, і в «Руському вікаріаті» («*Vicaria Russiae*») без особливих складнощів можна ідентифікувати міста Львів («*Lemburgae*»), Городок («*de Grodech*»), Коломию («*de Colomia*»), Галич («*Galciff*»), Кам'янець («*Saminiх*»)⁵⁶. Спроба ідентифікувати зазначений тут «*Scotorix*» як «Смотрич» непереконлива з огляду на те, що це місто латинськими буквами у другій половині XIV – першій третині XV ст.

⁵¹ Див.: Супрасльская летопись // ПСРЛ. – Т.35: Летописи белорусско-литовские. – Москва, 1980. – С.66.

⁵² Слуцкая летопись // Там же. – С.74.

⁵³ Супрасльская летопись. – С.66.

⁵⁴ Kurtyka J. Repertorium podolskie: Dokumenty do 1340 r. // *Idem*. Podole w czasach jagiellońskich: Studia i materiały. – Kraków, 2011. – S.324–325. – №8.

⁵⁵ Розов В. Українські грамоти. – С.20. – №10.

⁵⁶ Bullarium Franciscanum / Ed. C.Eubel. – Т.5. – Romae, 1898. – P.602.

найчастіше передавали як «Smotricz»⁵⁷. Сам документ, що ймовірно походить із 1370 р.⁵⁸, дає чи не першу згадку про інше столичне місто – Кам'янець.

Яким же тоді міг бути статус Смотрича, коли літописна традиція завжди розпочинає оповідь про прихід братів Коріатовичів на Поділля саме з нього? Неабияк важлива донедавна недооцінена в історіографії інформація нумізматичних джерел, що мають безпосереднє відношення до історії регіону. У писемних документах, які походять із Поділля, часто фіксується «подільський гріш»⁵⁹. Виявлена 2004 р. в Дунаївцях (місто за 32 км на північ від Кам'янця-Подільського) монета дозволила ідентифікувати раніше відомі знахідки (які не піддавалися ідентифікації) та цілком в іншому світлі подивитися на статус Смотрича як одного з центрів Подільського князівства братів Коріатовичів.

На аверсі монети міститься напис +MONETA ★ CONSTA[N]TINI, а на реверсі – +D[V]CIS] H[ERES]⁶⁰ [ET] DOMINI ★ DE SMOTRIC⁶¹. Карбування назви Смотрич на монеті князя Костянтина Коріатовича змушує дослідників поставити питання про його статус в ієрархії міст Поділля. Подана вище легенда про заснування Кам'янця відклалася в літописних текстах, найраніший з яких, «Повесть о Подольской земле», що походить із початку 1430-х рр., відводить Смотричу роль першого міста – столиці або першої резиденції Коріатовичів, але більше про нього не згадує. Натомість згадки про Смотрич, і тільки про нього, на відомих сьогодні подільських монетах змушують замислитися. Без цього артефакту уявлення про зазначене місто могло би залишатися традиційним, таким, що походить із представленою вище літописного матеріалу, до якого слід додати наявність тут монастиря домініканців, замку й німецьких колоністів. Однак присутність у найдавнішій актовій книзі міста Львова осіб із німецькими, або принаймні точно не руськими іменами на кшталт Фріц («Fricz»), Міхаель («Michael»), Філіп («Philippo») та, можливо, Симон («Symon») з означенням місця походження – Смотрич («de Smotricz») відкриває цілком інший вимір⁶². Це – місто, що має вже на той час німецькомовних мешканців, для яких існує католицька парафія. Причому першого з них, Фріца, означено як лавника («scabinus»), а отже вже на 1380-ті рр. він мав би бути громадянином

⁵⁷ CV. – P.39. – №CXV (1395 р.); Бучинський Б. Кілька причинків до часів вел. кн. Свитригайла (1430–1433). – С.132 (1432 р.).

⁵⁸ Про аргументи щодо датування руської частини цього списку на 1370 р. та огляд інших версій див: *Karczewski D.* Franciszkanie w monarchii Piastów i Jagiellonów w średniowieczu: Powstanie – rozwój – organizacja wewnętrzna. – Kraków, 2012. – S.368–369. Я.Куртика пропонував датувати цей перелік на 1344–1345 рр. (див.: *Kurtyka J.* Repertorium podolskie: Dokumenty do 1430 r. – № 1. – S.311). Такої ж думки дотримується Т.Трайдос (див.: *Trajdos T.* Kościół Katolicki na średniowiecznym Podolu // Kościoły chrześcijańskie na Podolu. – Warszawa, 2015. – S.14).

⁵⁹ Михайловський В. Західне Поділля під володінням Вітовта у 1411–1430 роках: навадка політика у світлі документів // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.ІІ. – К.; Л., 2004. – С.116–119.

⁶⁰ Можливий варіант прочитання – H[EREDES].

⁶¹ *Погорілець О., Саввов Р.* Монета подільського князя Костянтина // Нумізматика і фалеристика. – 2004. – №3. – С.25.

⁶² *Najstarsza księga miejska 1382–1389 / Wyd. A.Czołowski // Pomniki dziejowe Lwowa z Archiwum miasta. – Т.І. – Lwów, 1892. – №1, 22, 85, 142, 229, 230 a, 233, 282, 327–328, 350 a, 389, 453, 460, 466, 479, 491, 536, 719, 731 («Fricz de Smotricz»), 229 («Michael de Smotricz»), 406 («Philippo de Smotricz»), 176 («Symon»).*

Львова⁶³. А присутність у цих актах ще й Фрідріха («Frydlo») та Римера Генріха («Rymer Henricus») з Кам'янця («de Kamencz»)⁶⁴ дозволяє припускати наявність помітної громади католиків, для яких власне й була потрібна заснована Юрієм Коріатовичем парафія, що нею опікувалися домініканці.

Перенесення (або утворення) ще одного центру в Кам'янці ймовірно слід пов'язувати з виникненням тут католицької дієцезії в 1382–1384 рр., та з унікальним природним розташуванням міста⁶⁵. Якщо відкинути ці факти, то поява другого центру на Поділлі може бути пояснена спробою моделювання тут ситуації з головними містами в Литві, де первісна столиця Троки поступово втрачала своє значення на користь нового Вільна, утім це не завадило Трокам залишатися важливим центром Великого князівства Литовського. Також не варто ігнорувати можливе наслідування у системі управління і тривалу співпрацю великого князя Ольгерда та його брата Кейстута, котрі доводилися Коріатовичам рідними дядьками. Адже задля уникнення суперечок за владу старші брати могли визначити для себе певні уділи на новій для себе території. Таке припущення дозволяє провести певні паралелі між ядром Великого князівства Литовського та Поділлям, чи то Подільським князівством, де Смотрич – це «Троки», а Кам'янець – «Вільно». Складність у доведенні цього здогаду полягає в тому, що, на відміну від Ольгерда та Кейстута, ми вкрай погано знаємо про нащадків братів Коріатовичів⁶⁶. Хоча відстань між зазначеними парами міст приблизно однакова – близько 30 км.

Фіксація у джерелах цих міст спонукає до з'ясування їхньої ролі у формуванні адміністративного устрою Поділля у другій половині XIV – першій третині XV ст., тобто до утворення Подільського воеводства в 1434 р. та часу існування уявлень про велике Поділля аж до Дніпра.

У наявних джерелах зазначено цілу низку повітів (до 1434 р.): Бакітський (перша згадка 1410 р.⁶⁷), Божський (1395 р.⁶⁸), Брацлавський (1392 р.⁶⁹), Вінницький (1395 р.⁷⁰), Звенигородський (1431 р.⁷¹), Кам'янецький (1402 р.⁷²), Летичівський (1402 р.⁷³), Меджибізький (1395 р.⁷⁴), Скальський (1409 р.⁷⁵), Смотрицький (1404 р.⁷⁶), Сокилецький (1391 р.⁷⁷), Стінківський (1395 р.⁷⁸),

⁶³ Ibid. – №1, 22, 85, 142, 229, 233, 350 а, 389, 453, 460, 466.

⁶⁴ Ibid. – №113–114, 131–132, 136, 213, 235, 287, 358 («Frydlo de Kamencz»), 115, 231, 463, 579 («Rymer Henricus de Kamencz»).

⁶⁵ Trajdos T. Kościół Katolicki na średniowiecznym Podolu. – S.71.

⁶⁶ Tegowski J. Pierwsze pokolenia Gedeminowiczów. – S.167–195.

⁶⁷ Див.: Pobóg-Górski W. Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej: Opis geograficzno-historyczny. – Kraków, 1902. – S.173.

⁶⁸ CV. – P.39. – №CXV.

⁶⁹ Микільські Ю.М. Новая грамота князя Фёдора Кариятовича 1392 г. – С.149.

⁷⁰ CV. – P.39. – №CXV.

⁷¹ Бучинський Б. Кілька причинків до часів вел. кн. Свигригайла (1430–1433). – С.132.

⁷² ZDM. – Cz.VI. – S.198. – №1651.

⁷³ KDM. – T.IV. – S.89. – №MLXXIX.

⁷⁴ CV. – P.39. – №CXV.

⁷⁵ Ibid. – P.38.

⁷⁶ KDM. – T.IV. – S.89. – №MLXXIX.

⁷⁷ Груша А. Неизвестная грамота Фёдора Кариятовича. – С.132.

⁷⁸ CV. – P.39. – №CXV.

Теребовльський (1392 р.⁷⁹), Хмільницький (1434 р.⁸⁰), Червоногородський (1410 р.⁸¹). Усього – п'ятнадцять повітів. Але враховуючи те, що Божський зафіксовано у джерелах лише одного разу в 1395 р., а 1402 р. на його місці в аналогічному переліку замків/повітів зазначено Летичів, що кількість можна зменшити до чотирнадцяти.

Якщо порівняти цей перелік із кількістю замків у той час, то фактично він буде ідентичним. Різниця полягатиме в тому, що немає інформації про замки у Стінці, Божському та Меджибожі. Утім це не означає, що їх там не було, адже побутування у джерелах назв повітів чітко прив'язане до існування замків – центрів цих територіальних утворень.

Наостанок зазначимо, що практично всі ідентифіковані міста Поділля зі «Списку...» (див. вище) були центрами відповідних повітів, а отже можна стверджувати, що їх мережа на другу половину XIV ст. формувалася вздовж річок басейну Південного Бугу (Меджибіж, Божський (Летичів), Хмільник, Вінниця, Брацлав, Сокилець), у західній частині краю (Червоногород, Теребовля, Скала, Кам'янець) та на сході (Звенигород, Черкаси). Імовірно, міста й замки в басейні Південного Бугу були опорними пунктами на одному з усталених шляхів, що з'єднував узбережжя Чорного моря та Кримський півострів з європейськими державами. Присутність серед подільських міст Звенигорода й Черкас можна вважати ситуативним явищем, яке важко піддається аргументації. Єдине, що спадає на думку, це ймовірна фіксація кордону, чи радше сфери впливу між різними територіями, де неможливість Києва поширити свою владу на південь, а власне Черкаси та Звенигород, спровокувала їх підпорядкування володарям Поділля ще в долитовський період.

Поширена назва регіонів у той час – повіт або волость. Їх використання на Поділлі залежало від мови документа: у латиномовних бачимо «повіт» («*districtus*»), у руськомовних – «волость». Це було ще одним свідченням багатомірності цієї прикордонної території.

Отже своїм виникненням назва «Поділля» може завдячувати новим володарям – литовським князям Коріатовичам із роду Гедиміна, які розпочали підпорядкування цих теренів у середині XIV ст. «Країна долин» – Поділля – стала новим князівством як на південному сході руських земель (мається на увазі колишнє Руське королівство з центрами в Галичі, Володимирі, Холмі, Львові), так і на заході володінь татар. Територія сформувалася вздовж торгових шляхів, що у цей час були відомі на Заході як «*via tartarica*» та використовувалися для постачання так званих «східних» товарів у західному напрямку, а рабів та сировини – на схід. Сам же обшир краю уявлявся таким,

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Розов В. Українські грамоти. – С.130. – №71.

⁸¹ ZDM. – Cz.VI. – S.314. – №1736.

що складається з кількох частин: як можемо припустити, володінь не тільки трьох «отчичей і дедичей» Поділля, що зазнали поразки в битві на Синіх Водах, а й, очевидно, трьох синів Куремси. Таке припущення дозволяє цілком по-іншому подивитися на формування нового історичного регіону, де, як видається, лише назва мала руське коріння, вірогідно надана йому литовськими князями. Натомість сума території від Кам'янця, Смотрича на заході до Черкас і Звенигорода на сході, від басейну Росі на півночі й до нижньої течії Дністра, Південного Бугу на півдні – стала результатом понад столітнього панування татар.

The article addresses the formation of a new historical region on Ukrainian lands in the second half of the 14th century – Podillia. Based on the analysis of written sources the article outlines the composition of this big region stretching for over 500 km from West to East, from Kamianets' and Smotrych to Cherkasy and Zvenyhorod. It demonstrates how a region takes shape along the trade routes in the middle of the 14th century, the region, which until that time had no independent principality and from the 13th century was ruled by the Mongols and then the Golden Horde. Political changes 1340–1350 years led to the disappearance Kingdom of Rus', and the crisis in the Golden Horde. These events gave impetus to the expanse of the Grand Duchy of Lithuania's influence over the territory and princes Koriatovych taking control over the major settlements along the routes running on the left bank of the Dnister river and the Southern Buh basin.

Keywords: Podillia, Podillia land, region, Grand Duchy of Lithuanian, Polish Kingdom, Golden Horde, Koriatovychi, Dnister, Southern Buh, routes of communication, regional centers.

С.І.ВЕРГУН *

ТРАНСПОРТНА ЖАНДАРМЕРІЯ ЗАЛІЗНИЦЬ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ ОКРЕМОГО КОРПУСУ ЖАНДАРМІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ЕТАПИ РОЗВИТКУ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ

Розкриваються етапи становлення інституту транспортної жандармерії залізниць у підросійській Україні, проаналізовано історіографічний доробок із цієї проблематики. Визначено роки створення на території України жандармських поліцейських управлінь залізниць та їх структурних підрозділів. Простежується зміна повноважень цих інституцій. Визначено, що на момент ліквідації окремого корпусу жандармів жандармські поліцейські управління залізниць мали найбільш чисельний особовий склад.

Ключові слова: *окремий корпус жандармів, залізничний транспорт, жандармські поліцейські управління залізниць.*

Виникнення залізничного транспорту ознаменувало початок нової епохи у соціально-економічній, військово-стратегічній та інших галузях. Велика концентрація людей і капіталів вимагала посилення заходів безпеки на залізницях та прилеглий території. На магістралях Наддніпрянської України питаннями безпеки займалася спеціально створена інституція – транспортна жандармерія залізниць.

Перші дослідження з питань становлення й діяльності інститутів жандармсько-поліцейської системи з'явилися ще в дорадянський період розвитку історіографії. Здебільшого це були праці посадових осіб, у тому числі Є.Анучина, С.Адріанова, І.Висоцького, М.Каханова, А.Лопухіна, Н.Макона, К.Палена, О.Федорова, І.Тарасова, Л.Тимофеева, І.Снегірьова, І.Юдіна¹. Майже всі на працювання авторів до 1917 р. мали офіційний характер або були присвячені періоду становлення адміністративно-поліцейської системи. Навіть у виданнях

** Вергун Сергій Іванович – аспірант Інституту історії України НАНУ, відділ історії України XIX – початку XX ст.*

E-mail: serhiiverhun@gmail.com

¹ *Анучин Е.Н.* Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. – Санкт-Петербург, 1872; Министерство внутренних дел (1802–1902) / Под ред. С.А.Адрианова. – Санкт-Петербург, 1902; *Высоцкий И.П.* Санкт-петербургская полиция и градоначальство. – Санкт-Петербург, 1903; Реформа полиции в трудах статс-секретаря Каханова. – Санкт-Петербург, 1906; *Лопухин А.А.* Из итогов служебного опыта: Настоящее и будущее русской полиции. – Москва, 1907; *Макоп Н.К.* Эволюция полиции за XIX в. – Москва, 1899; *Пален К.К.* Полиция безопасности. – Санкт-Петербург, 1910; Справочная книжка для нижних чинов жандармских полицейских управлений железных дорог / Сост. полковник Фёдоров. – Санкт-Петербург, 1903; *Тарасов И.Т.* Полиция в эпоху реформ. – Санкт-Петербург, 1885; *Тимофеев Л.* Справочная книжка для чинов жандармских полицейских управлений железных дорог. – Санкт-Петербург, 1895; Обязанности жандармской железнодорожной полиции: по жандармско-полицейской части. – Санкт-Петербург, 1912; Справочная книга для чинов жандармских полицейских управлений железных дорог: По жандармско-полицейской части: Общие обязанности жандармской железнодорожной полиции / Сост. старший адъютант штаба отдельного корпуса жандармов подполковник Л.А.Тимофеев. – Санкт-Петербург, 1908; *Снегирёв И.М.* Безопасность и полиция. – Витебск, 1912; *Юдин И.К.* К истории полицейской реформы // Русский архив. – 1913. – №10. – С.579–598.

міністерства внутрішніх справ специфіку роботи політичної поліції висвітлено доволі фрагментарно. Починаючи з 1917 р. завдяки доступу до документів з історії «охранки» у вигляді описів з'явилися перші спроби об'єктивного аналізу діяльності політичної поліції, що знайшло своє відображення у працях таких авторів, як А.Волков, В.Жилінський, М.Осоргін².

Головну увагу в дослідженнях радянських істориків (М.Єрошкін, П.Зайончковський, А.Давидович, Р.Мулукаєв, І.Оржеховський, Л.Тютюнник, А.Ярмиш, К.Федоров, А.Хохлов, Д.Шинджикашвілі, О.Скрипильов, Б.Дубенцов, В.Дякін, М.Анісімов, В.Бурцев, Р.Ганелін, Б.Ніколаєвський) присвячено аналізу системи поліцейських органів Росії в період 1880–1917 рр. у контексті висвітлення питання внутрішньої політики, розкриття місця та ролі політичної поліції в державному механізмі захисту самодержавного ладу³.

Історіографія 1990-х рр. відзначається розширенням проблематики досліджень, присвячених історії та характеристиці жандармсько-поліцейських органів на різних етапах їх становлення. Найбільш вагомими для нас стали праці таких російських та українських істориків-поліцейств: А.Борисова, М.Докучаєва, В.Курицина, М.Мавриної, Р.Нарбутова, З.Перегудової, Ч.Рууда, С.Степанова, М.Сизикова, О.Скрипильова⁴.

² Волков А. Петроградское охранное отделение. – Петроград, 1917; Жилинский В. Организация и жизнь охранного отделения во времена царской власти // Голос минувшего. – 1917. – №9/10; Осоргин М.А. Охранное отделение и его секреты. – Москва, 1917.

³ Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. – Москва, 1960; Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 70–80 гг. XIX в. – Москва, 1964; Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – Москва, 1978; Давидович А. Самодержавие в эпоху империализма. – Москва, 1975; Полиция и тюремные учреждения дореволюционной России. – Москва, 1974; История полиции дореволюционной России. – Москва, 1981; Самодержавие против революционной России (1826–1880). – Москва, 1982; Департамент полиции в борьбе с революцией 1905–1907 // Самодержавие и крупный капитал в России в конце XIX – начале XX в. – Москва, 1982; Ярмиш А. Политическая полиция Российской империи (1880–1904 гг.). – Х., 1978; Ярмиш А., Фёдоров К. История полиции дореволюционной России. – Ростов-на-Дону, 1976; Карательный аппарат царизма в борьбе с революцией 1905–1907 гг. – Москва, 1975; Шинджикашвили Д.И. Сыская полиция в царской России в эпоху империализма. – Омск, 1973; Его же. Министерство внутренних дел царской России в период империализма. – Омск, 1974; Шелкопляс В.А. Полицейская реформа в России в 60-х гг. XIX в. – Минск, 1981; Скрипильов А.Е. Реорганизация управления полицией в начале 80-х гг. XIX ст. // Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX ст. – Воронеж, 1987; Дубенцов Б.Б. Высшее чиновничество в России в конце XIX – начале XX в. // Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии. – Москва, 1988; Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг.: Разложение третьеиюньской системы. – Ленинград, 1988; Анісімов Н.Н. Борьба большевиков против политической тайной полиции самодержавия (1903–1917). – Свердловск, 1989; Бурцев В.Л. В погоне за провокаторами. // Протоколы сионских мудрецов – доказанный подлог. – Москва, 1991; Ганелін Р.Ш. Российское самодержавие в 1905 г.: реформы и революция. – Санкт-Петербург, 1991; Николаєвський Б.И. История одного предателя: террористы и политическая полиция. – Москва, 1991.

⁴ Полиция и милиция России: страницы истории / А.Борисов, А.Дугин, А.Малыгин и др. – Москва, 1995; Докучаев М.С. Москва. Кремль. Охрана. – Москва, 1995; История полиции России: Краткий очерк и основные документы / Под ред. В.М.Курицына. – Москва, 1998; Маврина М.Н. Некоторые аспекты из истории подготовки и воспитания кадров полиции в дореволюционной России // МВД России 2000 лет: Мат. междунар. науч.-практ. конф. – Санкт-Петербург, 1998; Нарбутов Р.В. Полиция Российской империи (1862–1917 гг.): Историко-правовой аспект: Дисс. ... канд. юрид. наук. – Москва, 1992; Перегудова З.И. Политический сыск России, 1880–1917. – Москва, 2013; Рууд Ч.А., Степанов С.А. Фонтанка, 16: Политический сыск при царях. – Москва, 1993; Сизиков М.И., Борисов А.В., Скрипильов А.Е. История полиции России (1718–1917 гг.). – Москва, 1992.

Сучасна історіографія характеризується спробою комплексного аналізу на основі альтернативного бачення історії жандармсько-поліцейської системи Росії другої половини XIX – початку XX ст. Важливими у цьому контексті стали студії Е.Щербакової, В.Дьоміна, В.Ізмозіка, М.Смирнова, А.Колпакіді, Є.Мурова, М.Литвинова, В.Путятіна, О.Мурашка⁵. Окрему групу становлять праці істориків вітчизняної історіографії: енциклопедії, колективні та одноосібні монографії, історичні нариси, наукові праці⁶.

Значну кількість документальних джерел у нашому дослідженні становлять архівні матеріали, присвячені діяльності органів транспортної жандармерії в українських губерніях Росії, а також розпорядження МВС, департаменту поліції та окремого корпусу жандармів (ОКЖ), надіслані в регіони для керівництва. Оригінали та копії документів, що стосуються нашої проблематики, зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ. Зокрема це справи фондів 278, 280, 281, 283, 285.

1840-ві рр. в Росії характеризувались як розгортанням будівництва мережі шляхів залізничного сполучення, так і породженням цілого ряду таких негативних явищ, як привласнення чиновниками державних коштів, їх нецільове використання, спекуляції, приписки. Відповіддю на ці суспільні виклики стало повеління імператора Миколи I від 15 березня 1844 р. про створення окремого поліцейського управління Санкт-Петербурзько – Московської залізниці⁷. До його обов'язків входив контроль за найманими працівниками на будівництві залізниць, створення належних побутових умов для них, забезпечення в достатній кількості калорійного та якісного харчування, своєчасне надання медичної допомоги, нараховування й виплата підрядником заробітної плати без затримок⁸.

⁵ Агентурная работа политической полиции Российской империи: Сб. док. 1880–1917 / Сост. Е.И.Щербакова. – Москва; Санкт-Петербург, 2006; *Дёмин В.А.* Очерки истории органов внутренних дел Российской государства. – Екатеринбург, 2001; *Измозик В.С.* Жандармы России. – Санкт-Петербург, 2002; *Смирнов М.А.* Политическая полиция и политический терроризм в России (Вторая половина XIX – начало XX вв.). – Кострома, 2006; Энциклопедия секретных служб России / Авт.-сост. А.И.Колпакиди. – Москва, 2003; История государственной охраны России: Собственная его императорского величества охрана: 1881–1917 / Под общ. ред. Е.А.Мурова. – Москва, 2006; Развитие оперативно-розыскной деятельности в борьбе с терроризмом в Российской империи: Документы, воспоминания / Сост. А.В.Литвинов. – Воронеж, 2000; *Путятин В.Д., Кузнецова Т.А.* Об историческом опыте проведения реформ полиции в дореволюционной России (по материалам особой междуведомственной комиссии сенатора А.А.Макарова по преобразованию полиции в Российской империи 1906–1912 гг.) // Вестник Новосибирского государственного университета. – Т.4. – Вып.2. – Новосибирск, 2008. – С.19–25; *Мурашко А.И.* Образование и структура органов жандармской полиции на железных дорогах Беларуси во второй половине XIX – начале XX вв. // Вестник Полоцкого университета: Серия А. – Полоцк, 2012. – С.50–55.

⁶ Антология сыска: от полиции к внешней разведке / Отв. ред. Ю.И.Римаренко, В.И.Купереч. – Вып.1–3. – К., 2006–2009; *Волковинський В., Ніконова І.* Революційний тероризм в Російській імперії і Україна. – К., 2006; *Молчанов В.* Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. – К., 2006; Політичний тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси. – К., 2002; *Ануфрієв Н.И., Пиджаренко А.М.* Тайны сыска. – К., 2002; *Чайковський А.С.* Айсберг: з історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – К., 2013; *Чайковський А.С., Щербак М.Г.* За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – поч. XX ст.). – К., 1996.

⁷ *Проколов Ю., Харченко О.* Мир экономики и права // К вопросу о реформации организационной структуры органов внутренних дел Российской Федерации. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 2010. – С.35–36.

⁸ *Гончарова Ю.* Жандармские полицейские управления железных дорог: 1867–1917 гг.: Дисс. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2000. – С.26.

Отже уряд прагнув створити належну систему правоохоронних органів щодо контролю за діяльністю підприємців-роботодавців. Залучення жандармів до забезпечення правопорядку на залізничному будівництві обумовлювалося тим фактом, що магістралі пролягали по різних губерніях та повітах, доволі віддалено від населених пунктів. Тому екстериторіальні мобільні жандармські команди й ескадрони найбільше підходили, порівняно з територіальними підрозділами поліції, для виконання завдань з охорони правопорядку на залізницях⁹.

Першою великою залізницею на території Наддніпрянської України в 1865 р. стала Одесько-Балтська завдовжки 222,5 верст. Її прокладання пов'язувалося передовсім з економічною доцільністю, адже планувалося включення сільськогосподарських районів України в імперський торговий оборот. Нове залізничне сполучення з'єднувало портову Одесу із зерною Подільською губернією¹⁰.

Виклики суспільно-політичного життя в період реформ 1860–1880-х рр., масштабні перетворення у системі правоохоронних органів (поліцейська 1862 р., судова 1864 р., жандармська графа П.Шувалова 1866–1867 рр. реформи) обумовили й зміни у формах діяльності відповідних органів. Так, 27 липня 1861 р. було затверджено «Положення про поліцейські управління на Санкт-Петербурзько-Варшавській і Московсько-Нижегородській залізницях»¹¹, за яким усі поліцейські управління залізниць, жандармські ескадрони та окремі залізничні команди реорганізовувались у жандармські поліцейські управління залізниць (ЖПУЗ)¹². Їх повноваження передбачали контроль за чітким виконанням підрядниками та найманими працівниками взаємних зобов'язань, забезпечення правопорядку й охорони майна на залізничних станціях, розгляд скарг робітників, підрядників, службовців, пасажирів, мешканців залізничних станцій, забезпечення паспортного контролю¹³. Саме ця дата є початком історії транспортної жандармерії як окремого жандармсько-поліцейського органу у системі правоохоронних інститутів Російської імперії, але котрий перебував ще у віданні міністерства шляхів сполучень, підпорядковуючись безпосередньо цивільним чиновникам – інспекторам відповідних залізниць. А тому «офіцерський склад поліцейських управлінь залізниць шеф жандармів узгоджував із начальником Головного управління шляхів сполучень, тоді як нижчі рангом призначалися безпосередньо штабом корпусу жандармів»¹⁴.

До 1866 р. окрім службовців поліцейського управління залізниць за безпекою на них стежили інспектори експлуатації залізниць та контролю за приватними залізницями, які підпорядковувалися головному інспекторові

⁹ *Мурашко А.И.* Деятельность железнодорожных жандармов по обеспечению государственной безопасности Российской империи // Вестник Воронежского института МВД России. – 2013. – №3. – С.207–213.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Гончарова Ю.* Жандармские полицейские управления железных дорог: 1867–1917 гг. – С.26.

¹² Там же. – С.33.

¹³ *Справочная книжка для нижних чинов жандармских полицейских управлений железных дорог / Сост. полковник Фёдоров.* – С.131.

¹⁴ *Гончарова Ю.* Жандармские полицейские управления железных дорог: 1867–1917 гг. – С.34.

міністерства шляхів сполучень. Така різна відомча підлеглисть правоохоронних інституцій ускладнювала роботу як на діючих, так і на залізницях, що будувалися. Вирішити проблему вдалося при реорганізації корпусу жандармів, проведеній особливою комісією графа П.Шувалова, яка у відповідності до схваленої спеціальної програми відновила самостійність усіх жандармських підрозділів, вивівши їх із підпорядкування іншим відомствам та забезпечивши подальшу централізацію у системі жандармерії шляхом утворення жандармських поліцейських управлінь залізниць. За ініційованим П.Шуваловим указом імператора Олександра II у грудні 1866 р. їх було підпорядковано окремому корпусу жандармів. Кадрове забезпечення, порядок проходження служби, відповідальність жандармів залізниць відтепер залежали безпосередньо від жандармських очільників. Взаємовідносини з адміністрацією залізниць обмежувалися тим, що службовці поліцейських управлінь залізниць були зобов'язані

«виконувати розпорядження міністра шляхів сполучення, звернені до них безпосередньо; виконувати всі законні вимоги інспекції залізниць, що не суперечать їхнім обов'язкам. За неможливості виконання вимог залізничної інспекції жандарми мали про це доповідати своєму керівництву; інспекторам залізниць при виявленні жандармських порушень надавалося право доводити про це до відома шефа жандармів»¹⁵.

Отже з січня 1867 р. шеф жандармів П.Шувалов усі жандармські поліцейські управління залізниць підпорядкував штабу корпусу жандармів, по-суті вилучивши їх із підлеглисті цивільному та безпосередньо підпорядкувавши жандармському відомству Російської імперії. Такі дії фактично завершили створення єдиної централізованої в управлінні вертикалі системи жандармських органів.

Подальшим кроком стало затвердження 16 березня 1867 р. «Порядку заповнення жандармського нагляду на будівництвах залізниць», яким передбачалося, що жандармське поліцейське управління залізниць має бути створене на залізничному відрізьку у 2 тис. верст, який поділятиметься на 10 дільниць. Контроль над ними мають забезпечувати жандармські поліцейські відділення відповідного управління¹⁶. «Височайшим повелінням» формувався кадровий склад ЖПУЗ: начальник, старші офіцери дільниць (один на кожні 200 верст), унтер-офіцери (на кожну станцію по два, а у центрах губерній – по три). Управління виконували жандармські та поліцейські функції на залізницях: перевіряли «благонадійність» працівників і службовців, здійснювали нагляд за зборами й мітингами, книжковою, газетною торгівлею в районах залізничних станцій¹⁷.

¹⁵ Мурашко А.И. Образование и структура органов жандармской полиции на железных дорогах Беларуси... – С.52.

¹⁶ О правах начальников жандармских полицейских управлений железных дорог. 29 сентября 1868 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр.2-е. – Т.43. – Санкт-Петербург, 1873. – Отд. второе. – С.300. – №46300.

¹⁷ Шевченко А.С. Організаційно-правові аспекти створення спеціальних підрозділів органів внутрішніх справ України на транспорті наприкінці 20-х рр. ХХ ст. // Життя і право. – 2005. – №2. – С.23–29.

9 вересня 1867 р. Олександр II затвердив «Положення про корпус жандармів», яке законодавчо закріплювало штатно-організаційні зміни у жандармському відомстві: «Корпус складався з головного управління та управлінь Кавказького, Варшавського й Сибірського округів, 56 губернських управлінь, 50 повітових управлінь Північно-Західного краю, агентурного складу, Петербурзького та Московського дивізіонів, 13 кінних команд і жандармських поліцейських управлінь залізниць»¹⁸.

За положенням 1867 р. жандармські поліцейські управління на залізницях безпосередньо включались, як військово-поліцейський, незалежний у своїй діяльності від місцевої адміністрації, підрозділ, до корпусу жандармів, підпорядковуючись його керівництву. У своїй діяльності вони мали керуватися не тільки загальними нормами чинного законодавства, а наказами та розпорядженнями свого безпосереднього начальства. Положення не тільки визначало організаційну структуру корпусу жандармів, а й нормативно регламентувало діяльність його підрозділів (зокрема жандармських поліцейських управлінь залізниць), визначаючи їх повноваження та компетенцію, завдання й основні напрями діяльності. На початковому етапі управління підпорядковувалися II-му, а з 1893 р. – III-му відділенню штабу корпусу¹⁹.

Подальша розбудова залізничної мережі в Російській імперії, що охопила й українські губернії, мала посприяти вирішенню економічних (сполучення морських портів і великих міських центрів) та військово-стратегічних завдань. Із 1868 р. жандармсько-поліцейський нагляд було запроваджено на залізницях України, що пов'язувалося з активним будівництвом Одесько-Балтської, Балто-Єлисаветградської та Києво-Балтської магістралей, а також Курсько-Київської ділянки Московсько-Київської дороги. Іменними імператорськими указами від 26 червня, 29 вересня і 14 грудня 1868 р. на території сучасної України з'явилися перші жандармські поліцейські управління залізниць, зокрема на Курсько-Київській та Києво-Одеській магістралях (з відгалуженням на Тирасполь, Єлисаветград, Бердичів і Волочискь). Згідно з цими указами формувався штат, визначалися права та повноваження начальників, встановлювалися норми матеріального забезпечення та підконтрольна зона залізничного відчуження²⁰.

У 1869 р. у зв'язку з подальшою розбудовою нових гілок Києво-Одеської залізниці від Єлисаветграда до Кременчука та від Одеси до Кишинева було збільшено штат жандармських поліцейських управлінь зазначеної та Курсько-Київської залізниць. Останнє у зв'язку з будівництвом Курсько-Харківсько-Азовської магістралі (від Курська до Харкова та від Харкова до Таганрогу й Ростова), яка з'єднувалася з Московсько-Київською на станції Курськ, було

¹⁸ Положение Военного совета, высочайше утверждённое 9 сентября 1867 г., объявленное в приказ военного министра 24-го того же сентября // ПСЗРИ. – Собр.2-е. – Т.42. – Санкт-Петербург, 1871. – Отд. второе. – С.67. – №44956.

¹⁹ Вергун С.І., Коляда І.А. Жандармські поліцейські управління залізниць в українських губерніях Російської імперії в умовах реформувань 60-х рр. XIX ст. // Науковий вісник національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2012. – С.28–33.к

²⁰ О штате жандармских полицейских управлений железных дорог. 26 июня 1868 г. // ПСЗРИ. – Собр.2-е. – Т.43. – Санкт-Петербург, 1873. – Отд. второе. – С.892. – №46039.

перейменовано в управління Московсько-Київської й Курсько-Азовської залізниць²¹.

Таким чином, на початок 1870 р. на сталевих магістралях російської частини України функціонували два жандармських поліцейських управління – Києво-Одеської (6 відділень, 134 унтер-офіцерів) та Московсько-Київської й Курсько-Азовської (5 відділень, 1 ад'ютант, 108 унтер-офіцерів) залізниць.

1870-ті рр. в українських губерніях Росії відзначилися подальшим інтенсивним будівництвом залізниць, особливо у промислових районах південного сходу сучасної України, а також наростанням актів терору з боку народницьких організацій та новою реорганізацією в діяльності жандармських поліцейських управлінь на залізницях відповідно до «Правил про порядок дій чинів корпусу жандармів із дослідження злочинів» («закон 1871 р.»). Нові правила наділяли службовців транспортної жандармерії повноваженнями здійснювати досудове розслідування, у тому числі у «справах політичних»²², що значно розширило їхні можливості, надавши повноваження загальній поліції. Зазначалося, що «жандарми [...] на залізницях мають в обов'язковому порядку інформувати органи прокуратури та судового слідчого про всі правопорушення; до прибуття судового слідчого на місце злочину повинні виконати всі дії досудового розслідування, розпочавши процедуру або самостійно, або за поданням прокурора»²³.

Будівництво залізниць в Україні впродовж 1870-х рр. супроводжувалося розширенням кількості підрозділів транспортної жандармерії. Так, у зв'язку з прокладанням магістралей від Кишинєва до р. Прут і від Кременчука до Харкова було збільшено штат жандармського поліцейського управління Києво-Одеської залізниці (березень 1870 р., додано два відділення та 34 унтер-офіцери), а управлінню Московсько-Київської й Курсько-Азовської залізниць зі збільшенням його штату (додано три відділення та 70 унтер-офіцерів) підпорядковано залізничну лінію, що зв'язала металургійний завод Дж.Юза зі станцією Костянтинівською Курсько-Харківсько-Азовської залізниці (з 1871 р. його перейменовано в управління Московсько-Київської й Курсько-Азовської залізниць з костянтинівською гілкою). У зв'язку з будівництвом Московсько-Брестської магістралі сформовано відповідне жандармське поліцейське управління, яке з початком експлуатації залізниць від Москви до Ярославля й від Бреста до Києва перейменовано в управління Ярославсько-Брестської та Брестсько-Київської залізниць²⁴. Своєю чергою останнє було реорганізоване в управління Вологодсько-Ярославсько-Московської й Московсько-Брестсько-Київської залізниць (липень 1871 р.)²⁵. Із 1872 р. повноваження жандарм-

²¹ О переименовании жандармских полицейских управлений железных дорог 2 июля 1869 г. // Там же. – Т.44. – Санкт-Петербург, 1873. – Отд. второе. – С.696. – №47275.

²² Ерошкин Н.П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. – Москва, 1960. – С.235.

²³ Систематический сборник циркуляров департамента полиции и штаба отдельного корпуса жандармов, относящихся к обязанностям чинов корпуса жандармов по производству дознаний / Сост. С.В.Савицкий. – Санкт-Петербург, 1908. – С.24.

²⁴ Мурашко А.И. Деятельность железнодорожных жандармов по обеспечению государственной безопасности... – С.327–329.

²⁵ Мурашко А.И. Образование и структура органов жандармской полиции на железных дорогах Беларуси... – С.50.

ського поліцейського управління Московсько-Київської та Курсько-Азовської залізниці з костянтинівською гілкою тимчасово поширили на Лозово-Севастопольську залізницю, яка ще будувалася²⁶.

Слід зауважити, що фінансове й матеріальне забезпечення штату, який збільшувався, та запровадження нових підрозділів транспортної жандармерії – жандармських поліцейських відділень залізниць (ЖПВЗ) на ділянках, що будувалися чи вводилися в експлуатацію, здійснювалося за рахунок приватних забудовників²⁷.

Упродовж другої половини 1860-х – на початку 1870-х рр. залізнична мережа дедалі розбудовувалася, з'явилося сполучення з Австро-Угорщиною, Пруссією, Румунією²⁸. Це вносило корективи в організацію діяльності як жандармських поліцейських управлінь на залізницях, так і їх відділень. Зокрема 1872 р. указом імператора Олександра II запроваджувалася посада помічника начальника жандармського поліцейського відділення на залізниці. Помічник начальника прикордонного відділення забезпечував організацію паспортного контролю на прикордонних залізничних станціях. Помічниками начальника відділення були офіцери у званні ротмістра або полковника. На пунктах прикордонного контролю залізничного відділення відповідного управління у відповідності до штату також перебували службовці прикордонних частин і місцевих губернських жандармських управлінь, направлених для проходження служби у відповідному відділенні жандармського поліцейського управління на залізниці²⁹.

Процес будівництва нових залізниць супроводжувався їх включенням до вже існуючих відділень та управлінь або створенням нових, що ускладнювало роботу жандармів на залізницях, зменшуючи її ефективність, і вимагало подальшого вдосконалення в діяльності транспортної жандармерії загалом. У березні 1873 р. відбулася реорганізація вже існуючих жандармських поліцейських управлінь на залізниці шляхом оптимізації їх структури й утворення 8 нових, яким підпорядковувались діючі та залізниці, що мали бути здані в експлуатацію, вони повинні були контролювати рівну протяжність залізничних шляхів сполучень:

«Управління Московсько-Київської та Курсько-Азовської залізниць з костянтинівською гілкою – найменувати Орловським, і доручити нагляд на залізницях: Московсько-Київській, Вітебсько-Орловській, Орловсько-Грязській, з гілкою на Єлець.

²⁶ Об учреждении жандармского надзора на Лозово-Севастопольской железной дороге. 14 августа 1872 г. // ПСЗРИ. – Собр.2-е. – Т.47. – Санкт-Петербург, 1875. – Отд. второе. – С.424–425. – №51201.

²⁷ Высочайше утверждённая концессия на Киево-Брестскую железную дорогу 27 апреля 1870 г. // Там же. – Т.45. – Санкт-Петербург, 1874. – Отд. второе. – С.545. – №48295.

²⁸ Высочайше утверждённые технические условия для производства дополнительных работ и поставок по Одесской железной дороге и для составления проекта и построения 5 участка оной от г. Кишинёва до р. Прут по направлению в Яссы 22 июня 1870 г. // Там же. – С.881. – №48510.

²⁹ О перечислении четырёх офицеров из дополнительного штата губернских жандармских управлений в штат жандармских полицейских управлений железных дорог 5 января 1872 г. // Там же. – Т.47. – Санкт-Петербург, 1875. – Отд. первое. – С.8. – №50386.

Квартира в місті Орел. Управління Києво-Одеської залізниці з гілками до Харкова, Бердичева, Волочиська та р. Прут – назвати Київським, і доручити залізниці: Києво-Орловську, Балто-Єлисаветградську з гілками до Волочиська й через Кишинів до р. Прут та Києво-Брестську з гілкою до Радзивілова. Квартира в м. Київ. Управління Вологодсько-Ярославсько-Московської та Московсько-Брестсько-Київської доріг – найменувати Мінським, і доручити Московсько-Брестську і Ландварово-Роменську залізниці. Квартира в м. Мінськ. Новоутворені управління називати: Воронежським – нагляд на Козлово-Воронежській, Воронежсько-Ростовській, Грушевській, Козлово-Саратовській, Грязе-Царицинській і Волго-Донській залізницях. Квартира в м. Воронеж. Харківським – нагляд на Харківсько-Єлисаветградській, Знам'янсько-Миколаївській, Курсько-Азовській із константинівською гілкою й Лозово-Севастопольській залізницях. Квартира в м. Харків»³⁰.

Отже у ході реорганізації 1873 р. транспортної жандармерії в Російській імперії ЖПУ Московсько-Київської й Курсько-Азовської залізниці з константинівською гілкою перейменовано в Орловське ЖПУЗ, а ЖПУ Києво-Одеської залізниці – у Київське ЖПУЗ (1873–1893 рр.) та утворено Харківське ЖПУЗ (1873–1906 рр.). В українських губерніях діяло 2 новосформованих жандармських поліцейських управління залізниць: Київське ЖПУЗ зі штаб-квартирою у м. Київ (8 відділень, 182 унтер-офіцери), яке контролювало Московсько-Київську, частину Курсько-Харківсько-Севастопольської, Києво-Одеської залізниць та Харківське ЖПУЗ зі штаб-квартирою у м. Харків (8 відділень, 229 унтер-офіцерів), якому були підлеглі частина Курсько-Харківсько-Севастопольської, Харківсько-Миколаївська, Знам'янсько-Миколаївська залізниці.

У червні 1873 р. було змінено статті 315, 318, 319 «Положення головного управління корпусу жандармів» (1867 р.), що визначали повноваження ЖПУЗ. Так, відтепер його начальник зобов'язувався особисто здійснювати об'їзд підконтрольних територій раз у два місяці (раніше – раз на місяць). Окрім нього додатковий об'їзд (раз на місяць) мали проводити дільничні офіцери ЖПВЗ. Важливу поправку було внесено до ст.319, за якою службовці ЖПУЗ мали виконувати свої функції у чітко визначеній для них новій залізничній адміністративній одиниці – залізничному районі, що, як зазначав старший ад'ютант штабу ОКЖ полковник О.Федоров, включав одну або декілька залізниць, але з розрахунку, що контрольована жандармським поліцейським управлінням залізниць територія не мала перевищувати 2 тис. верст (3340 км)³¹.

У 1875 р. корпус жандармів перетворено на окремий корпус жандармів. Відповідно дещо змінювалися повноваження його інститутів. Так, згідно з циркуляром від 5 грудня 1875 р., офіцери транспортної жандармерії в разі необхідності проведення додаткових слідчих дій поза межами залізничного

³⁰ Об учреждении жандармского надзора на строящихся железных дорогах. 6 марта 1873 г. // ПСЗРИ. – Собр.2-е. – Т.48. – Санкт-Петербург, 1876. – Отд. первое. – С.306. – №51970.

³¹ Об изменении некоторых статей положения главного управления корпуса жандармов. 15 апреля 1873 г. // Там же. – Т.48. – Санкт-Петербург, 1875. – Отд. второе. – С.63–65. – №52475.

району зобов'язані були передавати начальникам губернського жандармського управління (ГЖУ) матеріали розпочатого попереднього розслідування³².

У другій половині 1870 – на початку 1880-х рр. в Україні відбувалося подальше залізничне будівництво і відповідно розширювалися штати підрозділів транспортної жандармерії: штат Харківського ЖПУЗ збільшено ще на 3 відділення (всього вже їх діяло 14), та введено 70 унтер-офіцерів, загальна кількість яких склала 369 чол. (контролювали сумська ділянку Харківсько-Миколаївської залізниці, Донецьку кам'яновугільну залізницю), Київського – 2 відділення (всього вже діяло 10 відділень), 76 унтер-офіцерів, загальна кількість яких склала 260 чол. (контролювали Фастівську залізницю з гілками на Шполю і Черкаси, Бендеро-Галацьку військову залізницю). У 1878 р. шляхом об'єднання Києво-Брестської, Брестсько-Граєвської та Одеської залізниць було утворено Товариство південно-західних залізниць, залізничну мережу якого контролювали офіцери Київського ЖПУЗ, що фінансувалося, згідно з імператорським указом, коштом товариства³³.

1 вересня 1878 р. затверджено тимчасові «Правила про особливі заходи до захисту громадського спокою» (діяли тимчасово до 1881 р.)³⁴, які порівняно з положенням від 1871 р. значно розширювали адміністративні повноваження жандармів, посилюючи їх роль у боротьбі з радикальною політичною опозицією. Циркуляр штабу окремого корпусу жандармів від 20 вересня 1878 р. роз'яснював нормативне застосування тимчасових правил службовцями ЖПУЗ. Так, офіцери транспортної жандармерії мали «право арешту осіб, які підпадали під підозру у вчиненні антидержавних дій», а також «осіб, які можуть бути притягнуті до відповідальності за участь у масових безладах чи виступах політичного характеру». При цьому жандарми могли не лише заарештовувати, але й «самочинно, без санкції прокурора, застосовувати адміністративні покарання (зокрема висилку на заслання)». Зазначалося також, що «рішення про адміністративне заслання ухвалюється за спільним його узгодженням шефом жандармів та міністром внутрішніх справ»³⁵.

25 вересня 1878 р. ЖПУЗ отримали таємний циркуляр шефа жандармів, в якому конкретизувалося застосування основних норм тимчасових правил, зокрема «застерігалось від дій, які підривали б довіру в людей та суспільстві не тільки до жандармерії, а до уряду у цілому»³⁶.

На початку 1880-х рр. у зв'язку з подальшою централізацією у системі управління правоохоронними органами Російської імперії, утворенням департаменту поліції, якому було підпорядковано загальну й політичну поліцію, ліквідувалося III-те відділення, міністр внутрішніх справ став шефом

³² Систематический сборник циркуляров департамента полиции и штаба отдельного корпуса жандармов, относящихся к обязанностям чинов корпуса жандармов по производству дознаний. – С.23.

³³ Общий состав управлений и чинов отдельного корпуса жандармов. Исправлен по 15 мая 1884 г. – Санкт-Петербург, 1884.

³⁴ Об отмене действий некоторых узаконений, изданных к охранению государственного порядка и общественного спокойствия. 4 сентября 1881 г. // ПСЗРИ. – Собр.3-е. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1885. – С.284–285. – №383.

³⁵ Гончарова Ю. Жандармские полицейские управления железных дорог: 1867–1917 гг. – С.50.

³⁶ Там же. – С.48.

жандармів, заступник міністра – командиром ОКЖ, на жандармерію покладалися повноваження загальної поліції. Сучасник тих подій жандармський офіцер А.Мартинів у спогадах відзначав: «Цей період для офіцерів транспортної жандармерії став одним із найтяжчих та прикрих за весь час функціонування. Департамент поліції вимагав виконання численних приписів численних циркулярів, від виконання яких прямо залежала кар'єра військовослужбовця»³⁷.

Зміни в діяльності МВС та жандармерії вимагали подальшого розмежування функцій губернських жандармських управлінь і жандармських поліцейських управлінь залізниць. Циркуляр міністра внутрішніх справ від 26 січня 1881 р. чітко визначав їх повноваження: офіцери транспортної жандармерії, з огляду на специфіку своєї роботи, не мали доступу до конфіденційної інформації (наприклад, про учасників революційного руху), тому не могли кваліфіковано провести досудове розслідування, у зв'язку з цим відповідні дії доручалося проводити офіцерам ГЖУ. Службовці ЖПУЗ могли вести досудове розслідування лише у справах «образи їх величностей»³⁸. Цьому ж мало сприяти положення «Про заходи до охорони державного ладу та громадського спокою» («закон 14 серпня 1881 р.»), яке чітко врегульовувало права та обов'язки офіцерів транспортної жандармерії на етапі досудового розслідування, фактично наділивши їх повноваженнями загальної поліції³⁹.

Одним із найбільш пріоритетних завдань транспортної жандармерії була організація безпечного пересування залізницею імператорської родини й вищих посадових осіб⁴⁰. У 1883 р. було затверджено «Інструкцію чинам загальної поліції для охорони екстрених поїздів надзвичайної важливості, а також імператорських поїздів», яка зобов'язувала жандармів під час слідування такого ешелону запроваджувати «особливі заходи» щодо запобігання спроб терористів порушити залізничне сполучення, розібравши полотно, заклавши бомбу чи пошкодивши міст тощо⁴¹. Нагляд за цілісністю рейок та споруд залізниці покладался на ЖПУЗ. Із цією метою додатково залучалися підрозділи регулярних військ. Перед проїздом ешелону по всій довжині визначеної ділянки розставлялися жандарми та рядові строкової служби, направлені в розпорядження очільника ЖПУЗ, а зону залізничного відчуження контролювала загальна поліція⁴².

У 1885 р. було затверджено «Загальний статут залізниць», який фактично став «спеціальним залізничним законом», що значно розширював

³⁷ Мартынов А.П. Моя служба в отдельном корпусе жандармов // «Охранка»: Воспоминания руководителей охранных отделений. – Т.1. – Москва, 2004. – С.248.

³⁸ Систематический свод действующих законоположений и циркулярных распоряжений, относящихся до служебной деятельности чинов отдельного корпуса жандармов, по строевой, инспекторской, хозяйственной и военно-судной частям / Сост. ротмистр В.И.Добряков. – Санкт-Петербург, 1895. – С.242.

³⁹ Попов А. Руководство для чинов корпуса жандармов при производстве дознаний. – Санкт-Петербург, 1893. – С.94.

⁴⁰ Гончарова Ю. Жандармские полицейские управления железных дорог: 1867–1917 гг. – С.49.

⁴¹ Обязанности жандармской железнодорожной полиции: по жандармско-полицейской части / Сост. Л.Тимофеев. – Москва, 1912. – С.1039.

⁴² Мурашко А.И. Образование и структура органов жандармской полиции на железных дорогах Беларуси... – С.50.

повноваження транспортної жандармерії. За цим документом службовцям ЖПУЗ надавалися права й обов'язки загальної поліції для здійснення охорони правопорядку та забезпечення громадської безпеки у визначеному районі. Проте давалася взнаки відсутність процесуальних норм щодо порядку застосуванням службовцями транспортної жандармерії своїх нових повноважень. Тому їх діяльність у подальшому регламентувалася численними наказами, циркулярами, розпорядженнями департаменту поліції та штабу ОКЖ. Так, у серпні 1885 р. останній видав циркуляр начальника ЖПУЗ, яким під час зупинки потягів «високих і високопоставлених осіб» зобов'язував жандармів на залізничній платформі пильно стежити не за ешелонами, а за тими, хто перебував на пероні⁴³. Згідно з циркуляром штабу ОКЖ від 28 серпня 1885 р., «головне завдання жандармської залізничної поліції – організація безпеки та правопорядку у зоні залізничного відчуження, тобто як на залізниці, так і на залізничних вокзалах і станціях». Виконання цих обов'язків вимагало від службовців транспортної жандармерії «особливої пильності [...] переважно під час зупинок на станціях пасажирських поїздів, коли відбувалося найбільше скупчення людей, що представляло небезпеку виникнення випадків порушення правопорядку та благочиння, а також скоєння проступків і злочинів»⁴⁴.

У 1885 р. було вжито заходів щодо посилення кадрового складу. Так, у листопаді до складу ЖПВЗ вводилася посада вахмістра, який призначався з унтер-офіцерів⁴⁵. Його обов'язками було ознайомлювати рядових із наказами командирів, проводити заняття з унтер-офіцерами. За відсутності начальника відділення він мав право читати службову кореспонденцію (листи, телеграми), відкривати службові пакети, адресовані начальникові ЖПВЗ, а в особливих випадках, коли необхідно було прийняти термінове рішення, міг замінити відсутнього начальника відділення. Вахмістр відповідав за належне збереження державного майна, а також обмундирування всіх унтер-офіцерів⁴⁶.

Із будівництвом нових, розширенням мережі наявних залізниць, збільшенням кількості відділень та зростанням протяжності залізничних районів, підпорядкованих ЖПУЗ, у 1887 р. було виокремлено та утворено нові управління з новим районуванням в їх складі, зокрема й на залізницях українських губерній. Так, подальша розбудова Одеської, Катерининської, Знам'янсько-Миколаївської, Ромни-Кременчуцької та Харківсько-Лозово-Севастопольської залізниць вимагали змін у статусі Кременчуцького відділення Харківського ЖПУЗ, що контролювало ділянку Голицино – Єлисаветград (163 версти), перетворення його на нове жандармське поліцейське управління залізниць, якому підпорядковувалися б залізниці та залізничні райони, які були у віданні Харківського управління: Харків – Голицино (Полтавське відділення) Ромни-Кременчук (Ромни-Кременчуцьке відділення), Знам'янка – Миколаїв (Миколаївське відділення), Мерєфа – Ворожба (Сумське відділення),

⁴³ Обязанности жандармской железнодорожной полиции: по жандармско-полицейской части. – С.118.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Об учреждении в жандармских управлениях должности вахмистра. 28 ноября 1885 г. // ПСЗРИ. – Собр.3-е. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1887. – С.481. – №3336.

⁴⁶ Там же.

Долинське – Катеринослав (Катеринославське відділення), та частково у складі Київського ЖПУЗ: Фастів – Бобринська; Цветково-Бобринська – Черкаси (Фастівське відділення Київського управління)⁴⁷.

Таким чином, у червні 1887 р. поряд з існуючими Київським (штаб-квартира – м. Київ) та Харківським (штаб-квартира – м. Харків) було утворено нове – Кременчуцьке ЖПУЗ (у складі Полтавського, Кременчуцького, Миколаївського, Сумського, Катеринославського, Васильківського, Ромни-Кременчуцького, Фастівського відділень) зі штаб-квартирою в м. Кременчук, обрання якого центром жандармського поліцейського нагляду було не випадковим, а визначалося географічним розташуванням, економічним та військово-стратегічним значенням міста⁴⁸.

На початок 1891 р. на залізницях Російської імперії діяли 16 ЖПУЗ (із них в Україні: Київське, Харківське, Кременчуцьке), особовому складу яких доводилося нести службу в особливих умовах, концентруючи увагу на запобіганні терактів, спрямованих проти імператора та його родини під час подорожей залізницею. Компетенція транспортної жандармерії охоплювала практично всі сфери державного життя у сфері організації безпеки на залізницях. На службовців транспортної жандармерії покладалися «обов'язки із запобігання та розслідування злочинів, охорони зовнішнього порядку і громадської безпеки в районі залізниць, сприяння іншим органам у сфері охорони правопорядку та внутрішньої безпеки, перевірка паспортів у деяких портах імперії»⁴⁹.

Подальша розбудова Києво-Брестської, Уманської, Ромни-Кременчуцької, Криворізької, Донецької, Тростянецької залізниць обумовила збільшення штату ЖПУЗ: Київського – на 2 відділення (всього у його складі вже діяло 12 відділень) та 30 унтер-офіцерів (загальна кількість яких становила 284 чол.) й Харківського – на 3 відділення (всього у його складі вже діяло 9 відділень) та 66 унтер-офіцерів (загальна кількість яких становила 217 чол.)⁵⁰.

Зростання економічного потенціалу Російської імперії значною мірою визначалося розширенням залізничної мережі за державний кошт. Порівняно з 1861 р. на 1890-ті рр. протяжність імперських залізниць збільшилася з 1,5 тис. км до 52 тис., з яких 27 тис. км було побудовано впродовж 1893–1902 рр. Соціально-економічні та суспільно-політичні процеси, зростання рівня злочинності на залізничному транспорті вимагали структурно-організаційних змін у діяльності транспортної жандармерії. Як зазначав 1897 р. начальник штабу ОКЖ полковник Д. Зуев у своїй доповідній на ім'я імператора Миколи II, структура ЖПУЗ, передбачена положенням від 1867 р., не відповідає реаліям, а тому вимагала подальшого реформування⁵¹. Того ж року

⁴⁷ Общий состав управлений и чинов отдельного корпуса жандармов. Исправлен по 1 февраля 1887 г. – Санкт-Петербург, 1887. – С.110–112.

⁴⁸ Там же. – С.86–88.

⁴⁹ Свод военных постановлений 1869 г. – Ч.1. – Кн.III (Местные военные управления). – Санкт-Петербург, 1890. – С.133.

⁵⁰ Общий состав управлений и чинов отдельного корпуса жандармов, исправлен по 15 сентября 1891 г. – С. 81–82.

⁵¹ Гончарова Ю. Жандармские полицейские управления железных дорог: 1867–1917 гг. – С.137–138.

з метою вдосконалення нормативно-правового регулювання діяльності й організаційної структури системи органів та інституцій транспортної жандармерії імперії указом Миколи II було утворено особливу міжвідомчу комісію, яка мала розробити нові нормативно-правові засади регулювання діяльності та структурної організації ЖПУЗ⁵². Комісія, зокрема, повинна була внормувати порядок обрахування залізничних районів, підконтрольних відділенням та управлінням, визначити нову організаційно-штатну структуру підрозділів останніх, розробити правові механізми порядку взаємодії з іншими правоохоронними органами та залізничною адміністрацією⁵³. Так, проект начальника штабу корпусу жандармів генерал-лейтенанта М.Петрова щодо реорганізації жандармських поліцейських управлінь залізниць передбачав запровадження порядку, за яким кожне окреме ЖПУЗ мало обслуговувати лише одну залізницю, маючи у своєму складі 10–12 відділень, а запровадження контролю декількох управлінь на залізниці практикувалося б лише в тих випадках, коли її протяжність занадто велика для штату одного. Прогнозувалося, що така структурна організація поліпшить взаємодію політичної поліції й залізничної адміністрації. Проект передбачав також поділ ЖПВЗ, залежно від протяжності залізниці, пасажиропотоку, вантажообігу та стратегічного значення, на три розряди: відділення поблизу столиць (підконтрольний район – 100 верст), відділення поблизу міст із населенням не менше 150 тис. (підконтрольний район – 200 верст), відділення, віддалені від столиць та великих міст (підконтрольний район – до 300 і більше верст). Передбачалося також розширення штату з розрахунку 1 унтер-офіцер на 10 верст залізниці, що збільшило б унтер-офіцерський склад на 347 одиниць. Але після подання кошторису, який передбачав витрати в розмірі 24 853 руб. одноразово та 135 981 руб. щорічно, фінансове відомство проект відхилило⁵⁴.

У 1899 р. міністр шляхів сполучень М.Хілков задля боротьби з кримінальною злочинністю, революційним і наростаючим страйковим рухом залізничників запропонував сформувати у складі жандармських поліцейських управлінь залізниць ще один структурний підрозділ – слідчу поліцію. Але цей проект було відхилено міністром внутрішніх справ І.Горемікіним, який мотивував своє рішення невідповідністю нормам законодавства створення ще однієї поліцейської інституції з дублюванням повноважень поліції та відсутністю механізмів забезпечення належного фінансування. При цьому М.Хілкову було рекомендовано посилити контроль за політичною «благонадійністю» кандидатів при прийомі на роботу на залізниці⁵⁵.

Відмова від пропонованих проектів реформування у системі транспортної жандармерії виявила недалекоглядність і неспроможність імперського уряду

⁵² Литвинов Н.Д., Рожков А.Е. Борьба с терроризмом на железнодорожном транспорте Российской империи. – Воронеж, 2001. – С.165.

⁵³ Мурашко А.И. Образование и структура органов жандармской полиции на железных дорогах Беларуси... – С.54.

⁵⁴ Литвинов Н.Д., Рожков А.Е. Борьба с терроризмом на железнодорожном транспорте Российской империи. – С.42–43.

⁵⁵ Гончарова Ю. Жандармские полицейские управления железных дорог: 1867–1917 гг. – С.62.

діяти рішуче в умовах наростаючої кризи самодержавства, що матиме негативні наслідки у наступні десятиліття. Водночас зазначимо, що в 1890-х рр. відбувалася подальша розбудова системи транспортної жандармерії в українських губерніях Російської імперії. У 1893 р. з Київського управління для контролю Одеської залізниці, яка входила до Товариства південно-західних залізниць, було виокремлено Одеське (штаб-квартира в м. Одеса, 7 відділень, 183 службовця), якому передали під контроль такі райони й відділення: Одеса – Бірзула (Одеське відділення), Бірзула – Жмеринка – Тростянець (Жмеринське відділення), Бірзула – Єлисаветград (Єлисаветградське відділення), Козятин – Христинівка – Умань (Уманське відділення), Бендери – Рені (Бендерське відділення), Шпола – Христинівка – Демківка (Шпола-Демківське відділення), ст. Роздільна – р. Прут (Кишинівське відділення). Загальна протяжність залізниць, що контролювалися Одеським управлінням на момент створення, склала 1563 версти⁵⁶ У 1894 р. у зв'язку з подальшою розбудовою Харківсько-Балашовської та Грязе-Царицинської залізниць, і з метою посилення жандармсько-поліцейського нагляду на залізницях (1 відділення – 200 верст) було сформовано Харківсько-Царицинське управління (штаб-квартира – м. Харків, 6 відділень, 120 службовців), яке контролювало Харківсько-Балашовську з гілкою на Калач та вилучену з відання Орловського управління Грязе-Царицинську залізницю⁵⁷. Упродовж 1893–1896 рр. було збільшено штати Київського (12 унтер-офіцерів)⁵⁸, Харківського (1 відділення, 1 вахмістр, 5 унтер-офіцерів), Харківсько-Царицинського (2 відділення, 2 вахмістри, 32 унтер-офіцери)⁵⁹, Кременчуцького (28 унтер-офіцерів) управлінь⁶⁰. У 1897 р. на Московсько-Києво-Воронезькій залізниці утворено Московсько-Київське управління зі штаб-квартирою в Москві⁶¹.

Таким чином, станом на початок 1897 р. в Україні функціонували п'ять жандармських поліцейських управлінь залізниць (Київське, Харківське, Кременчуцьке, Одеське, Харківсько-Царицинське), до складу яких входило 27 відділень, що контролювали 6591,5 верст залізниць (11 008 км) та одне – Московсько-Київське, штаб-квартира якого була поза межами України. Вони становили собою підрозділи єдиної всеросійської системи органів

⁵⁶ О разделении Киевского жандармского полицейского управления железных дорог на два отдельных управления – Киевское и Одесское. 28 июля 1893 г. // ПСЗРИ. – Собр.3-е. – Т.13. – Санкт-Петербург, 1897. – С.538. – №9900.

⁵⁷ Об изменении районов железнодорожных линий и о формировании Харьково-Царицынского жандармского полицейского управления и об учреждении штата сего управления. 28 апреля 1894 г. // Там же. – Т.14. – Санкт-Петербург, 1898. – С.208–209. – №10551.

⁵⁸ О введении в штат Киевского жандармского полицейского управления железных дорог 2-х жандармских унтер-офицеров, для жандармско-полицейского надзора на Бельской ветви Юго-Западных железных дорог. 8 октября 1894 г. // Там же. – С.594. – №10987.

⁵⁹ Об учреждении жандармского надзора на вновь строящихся железных дорогах. 21 октября 1895 г. // Там же. – Т.15. – Санкт-Петербург, 1899. – С.585. – №12083.

⁶⁰ Об увеличении штата Кременчугского жандармского полицейского управления железных дорог. 23 октября 1894 г. // Там же. – Т.14. – С.627. – №11019.

⁶¹ Об учреждении жандармского полицейского надзора на строящейся Московско-Брянской линии, образовании двух новых жандармских полицейских управлений железных дорог. 22 июля 1897 г. // Там же. – Т.17. – Санкт-Петербург, 1900. – С.536–537. – №14466.

політичної поліції, у діяльності яких тривала централізація, а повноваження чітко окреслювались⁶².

Посилення функцій транспортної жандармерії як політичної поліції в українських губерніях припало на період революції 1905–1907 рр., коли залізничники взяли найактивнішу участь у всеросійському загальному жовтневому страйку 1905 р., виступивши в багатьох містах (Катеринослав, Київ, Одеса, Миколаїв, Полтава та ін.) його організаторами. У цей період значно збільшилася кількість мінувань і підривів рухомого складу, умисних руйнувань залізничного полотна, мостів, систем зв'язку.

За таких обставин боротьба зі страйковим рухом набула одного з першорядних значень у діяльності жандармських поліцейських управлінь залізниць, яку вони здійснювали у взаємодії із загальною поліцією, охоронними відділеннями, частинами регулярних військ. Передбачалося недопущення організації антиурядових виступів та вжиття запобіжних заходів щодо припинення розпочатих робітниками-залізничниками страйків, зокрема роз'яснювальна робота серед унтер-офіцерів, забезпечення постійної присутності службовців транспортної жандармерії на залізничних станціях⁶³.

Наростання революційного терору проти вищих сановників імперії, членів імператорської родини вимагало більшої координації дій відповідних відомств, включно з посиленням уваги до залізниць. Міністерство внутрішніх справ 14 серпня 1905 р. затвердило «Інструкцію з охорони імператорських залізничних потягів при височайших мандрівках» (скасована в березні 1914 р.), що доповнила «Інструкцію чинам жандармських поліцейських управлінь залізниць для охорони потягів надзвичайної важливості й нагляду за населенням, що проживає на землі, відчуженій під залізницю» (7 квітня 1883 р.)⁶⁴. У §2 інструкції зазначалося: «Ужиття заходів з охорони безпеки залізничного шляху, включаючи всі станції та залізничні будівлі у зоні відчуження, надається винятково військовослужбовцям жандармських поліцейських управлінь залізниць». Згідно з §5 і §8, визначаючи взаємодію між жандармами, загальною поліцією й регулярними військами, указувалося, що в разі погодження дій необхідно керуватися вказівками «чинів» транспортної жандармерії, а військові підрозділи, які охороняли залізничні шляхи, безпосередньо мали виконувати розпорядження жандармських поліцейських управлінь залізниць⁶⁵.

Події 1905–1907 рр., збільшення протяжності залізниць обумовили подальші структурні зміни в діяльності транспортної жандармерії. У жовтні 1905 р. відбулася реорганізація Харківського управління, було утворено два нових: Катерининське – на базі Харківського ЖПУЗ та Харківське – на базі Харківсько-Царицинського. Штаб-квартира Катерининського управління розташовувалася в м. Катеринослав, а Харківського – у м. Харків. Катерининському ЖПУЗ було підпорядковано Катерининську,

⁶² Об учреждении жандармского полицейского надзора. – С.536–537.

⁶³ Гончарова Ю. Жандармские полицейские управления железных дорог: 1867–1917 гг. – С.26.

⁶⁴ Инструкция по охране императорских железнодорожных поездов при высочайших путешествиях. – Санкт-Петербург, 1905.

⁶⁵ Там же. – С.2–6.

Кременчуцько-Харківсько-Миколаївську залізницю, а також залізничні лінії Миколаїв – Херсон, Белгород – Сумський під'їзний шлях з апраксинською гілкою; Харківському – Харківсько-Балашовську, Слєць-Валуйську магістралі Товариства південно-східних залізниць і Курсько-Харківсько-Севастопольську (з 1907 р. – у складі Товариства південних залізниць). Частина Грязе-Царицинської залізниці, яка підпорядковувалася Харківсько-Царицинському управлінню, було передано Воронежському ЖПУЗ (контролювало Грязе-Царицинську й Козлово-Воронезько-Ростовську магістралі Товариства південно-східних залізниць)⁶⁶.

Нові суспільні виклики та соціально-економічні чинники вплинули й на збільшення особового складу підрозділів транспортної жандармерії. Упродовж 1905–1907 рр. штат Київського ЖПУЗ зріс на 30, Московсько-Київського – на 8, Кременчуцького – на 34, Одеського – на 37, Катерининського – на 24 службовця. За нашими підрахунками, у період 1897–1907 рр. штат Київського, Харківського, Кременчуцького, Одеського управлінь збільшився на 215 осіб⁶⁷.

Революція 1905–1907 рр., засвідчивши неефективність правоохоронної системи, її неспроможність передбачити та відвернути суспільну кризу, поставила на порядок денний питання необхідності кардинальної реформи у системі правоохоронних органів імперії, в тому числі в українських губерніях. Так, проект голови Державної ради Російської імперії дійсного таємного радника В.Фріша (1905 р.) передбачав уніфікувати та об'єднати всі наявні інституції в єдиній – державній варті, підпорядкувавши їй підрозділи на місцях безпосередньо губернаторам. При цьому планувалося ліквідувати транспортну жандармерію⁶⁸.

Розуміючи, що країною управляти лише силою репресій неможливо, голова уряду П.Столипін запропонував свій проект реформування поліцейської системи, що полягав в об'єднанні поліції й окремого корпусу жандармів в один інститут (проекти реформування розроблялися створеною 1906 р. з ініціативи П.Столипіна Особливою міжвідомчою комісією, яку очолював А.Макаров)⁶⁹. І хоча жоден із планів так і не було затверджено Державною думою через нестачу коштів, проте післяреволюційний період у діяльності органів правоохоронної системи Російської імперії був відзначений подальшою нормотворчою діяльністю. У цей період розроблено й затверджено цілий ряд нормативно-правових актів, спрямованих на посилення функцій інституцій поліцейської системи Росії, які мали вплив і на діяльність транспортної жандармерії. Так, 1906 р. з'явилося «Положення про районні охорони відділення»; 1907 р. – «Положення про охоронні відділення», «Інструкція начальникам охоронних відділень з організації зовнішнього

⁶⁶ Об изменении штатов жандармских полицейских управлений железных дорог. 13 октября 1905 г. // ПСЗРИ. – Собр.3-е. – Т.25. – Санкт-Петербург, 1908. – Отд. первое. – С.738–739. – №26783.

⁶⁷ Підрах. за: ПСЗРИ. – Собр.3-е. – Т.25–26. – Зак. №26402, 26783, 27256, 27377, 27624, 27797, 27800, 27902, 28674, 28756, 29502.

⁶⁸ Рыбников В., Алексушин Г. История правоохранительных органов Отечества. – Москва, 2007. – С.110.

⁶⁹ Путьтин В.Д., Кузнецова Т.А. Об историческом опыте проведения реформ полиции в до-революционной России... – С.19–25.

спостереження», «Інструкція з організації зовнішнього (філерського) спостереження», «Інструкція з організації й ведення внутрішнього (агентурного) спостереження». Останні дві стосувалися воєнізованих жандармських підрозділів, у тому числі ЖПУЗ. 1908 р. у штабі ОКЖ було запроваджено облік залізничних службовців, які скоїли або були підозрювані в політичній «неблагонадійності»⁷⁰.

Таким чином, період діяльності транспортної жандармерії в умовах першої російської революції (1905–1907 рр.) та періоду столипінської модернізації (1908–1914 рр.) ознаменувався подальшим посиленням правоохоронних функцій, розширенням структурних підрозділів, подальшою правовою регламентацією діяльності ЖПУЗ.

На початок Першої світової війни інститут транспортної жандармерії мав найбільш чисельний штат (33 ЖПУЗ). Тільки в українських губерніях, протяжність залізниць в яких становила 15,6 тис. км, діяло 6 ЖПУЗ у складі 54 відділень (54 штаб-квартири) зі штатом 1533 службовця. До найбільших належало Київське ЖПУЗ (13 відділень, 428 осіб). Крім того, службовці Катерининського, Харківського, Одеського та Московсько-Київського ЖПУЗ дбали про безпеку на залізницях поза межами України⁷¹.

Упродовж 1914–1917 рр. у транспортній жандармерії Російської імперії відбулося ряд організаційних змін. Так, було утворено ще два нових жандармських поліцейських управління залізниць – як зазначалося, «сформовано на час війни»: Омське ЖПУЗ у складі 9 відділень, 220 службовців (січень 1915 р.) і Тимчасове Галицьке жандармське поліцейське управління залізниць, яке в лютому 1915 р. реорганізували у ЖПУЗ у Галичині зі штаб-квартирою в м. Львів (10 відділень, 224 службовця)⁷².

Починаючи з літа 1914 р. жандарми ЖПУЗ, окрім звичних завдань, мали здійснювати внутрішній контроль за працівниками залізниць та «неблагонадійними особами», які проживали в підконтрольному районі, стежити за підозрюваними у шпигунстві, надавати допомогу біженцям (розміщувати й охороняти їх на залізничних станціях, забезпечувати продуктами харчування та речами першої необхідності), здійснювати нагляд за санітарно-епідеміологічною ситуацією, запобігати страйкам, боротися зі спекуляцією, взаємодіяти з органами контррозвідки на місцях, організовувати безпечне пересування військових і цивільних ешелонів, організовувати евакуації вантажів особливого призначення, особового складу окремого корпусу жандармів та їхніх родин⁷³.

Перша світова війна й революційні події в Росії кардинально змінили соціально-економічну та суспільно-політичну ситуацію. Політичні сили,

⁷⁰ Рыбников В., Алексушин Г. История правоохранительных органов Отечества. – С.112.

⁷¹ Список общего состава чинов отельного корпуса жандармов, исправлен по 1 июля 1915 г. – Петроград, 1915.

⁷² Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.298. – Арк.226.

⁷³ Вергун С. Організація безпеки на залізницях у роки Першої світової війни (на прикладі губернських центрів та міст України) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип.24. – К., 2015. – С.124–135.

що прийшли до влади в результаті повалення династії Романових, убачаючи своїм завданням утвердження у суспільстві демократичних цінностей, під тиском революційних настроїв «мас», виходячи з власних ідеологічних засад та керуючись політичною доцільністю здійснили ряд заходів, спрямованих на ліквідацію інститутів імперської правоохоронної системи, саме існування яких було її уособлення й викликало найбільше суспільне невдоволення. Так, рішеннями Тимчасового уряду від 4 березня⁷⁴, 6 березня⁷⁵ та 17 квітня⁷⁶ 1917 р. транспортна жандармерія ліквідовувалася, її службовці («офіцери й нижні чини») бралися на облік «військових начальників для призначення в армію», функції та повноваження надавалися «службовцям приватних залізниць», а діловодство (архіви, листування) передавалися повітовим військовим начальникам, прокурорам окружних судів, штабам військових округів⁷⁷.

Ліквідація Тимчасовим урядом централізованої системи гарантування безпеки на залізницях мала своїм наслідком появу позадержавних інституцій – різного роду виконавчих комітетів, контроль над якими мали політичні партії. Виділялися такі форми охорони правопорядку та організації безпеки й боротьби зі злочинністю на залізницях: а) бойові, охоронні дружини (в основному з членів партії соціалістів-революціонерів); б) загони червоної гвардії (члени більшовицької партії); в) загони військової охорони, сформовані військовими комендантами та начальниками гарнізонів; г) загони військової міліції, організовані з військовослужбовців, котрі проходили реабілітацію після поранення перед відправленням на фронт; ґ) транспортна міліція, що створювалась у двох формах: як штатний підрозділ за фінансування власника залізниці та як форма міліцейської повинності; д) вартова охорона.

Таке різноманіття інституцій і підрозділів на залізницях негативно позначилося на їх функціонуванні, безпеці руху та дотриманні правопорядку. На залізничному транспорті різко зросли всі види злочинів: проти права особи, проти права власності на вантаж, його збереженості, проти об'єктів залізничного транспорту. У тому числі зросла злочинність серед самих залізничників. Утім найголовніше – активізувалася діяльність закордонних розвідок, особливо німецької. Втрата інструменту державного управління та регулювання, забезпечення правопорядку на залізницях негативно позначилося на економічному й політичному житті країни.

Прихід до влади більшовиків та реалізація ними завдання утвердження державної моделі у формі «диктатури пролетаріату» в умовах розгортання громадянської війни обумовив відновлення більшовицьким керівництвом централізованої системи управління та контролю над залізницями, системи правоохоронних органів, які гарантували безпеку на залізничному транспорті.

⁷⁴ Архив новейшей истории России: Серия «Публикации». – Т. VII: Журналы заседаний Временного правительства: Март – октябрь 1917 г.: В 4 т. – Т. 1: Март – апрель 1917 г. – Москва, 2001. – С. 24.

⁷⁵ Там же. – С. 39.

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Там же. – С. 134.

Не знайшовши нічого нового довелося повернутися до перевіреної історичним досвідом моделі, запровадивши транспортну міліцію (декрети Раднаркому від 30 січня (12 лютого) 1918 р.⁷⁸, 23 березня 1918 р.⁷⁹, ВЦВК від 18 лютого 1919 р.)⁸⁰.

Таким чином, історія транспортної жандармерії на залізницях України нерозривно пов'язана зі становленням і розвитком системи жандармсько-поліцейських органів у Російській імперії. Суспільно-політичні зміни 1820–1840-х рр., тобто промисловий переворот, широке залізничне будівництво, подальша централізація державного управління на всіх рівнях сприяли інституціоналізації в окремий структурний воєнізований підрозділ у системі політичної поліції транспортної жандармерії, котра впродовж 1844–1867 рр. функціонувала як жандармські ескадрони або окремі залізничні команди у віданні міністерства шляхів сполучень (цивільне відомство), фактично являючи собою органи виконавчої влади на місцях. Із реформами 1860–1870-х рр., модернізацією всіх сфер життя Росії, у тому числі правоохоронної, пов'язане оформлення в 1867–1873 рр. у системі окремого корпусу жандармів транспортної жандармерії. У 1868 р. розпочали свою діяльність жандармські поліцейські управління Курсько-Київської та Києво-Одеської залізниць. Упродовж 1873–1887 рр. у зв'язку геополітичними чинниками та подальшим зростанням мережі залізниць в українських губерніях, активізацією процесу викупу урядом приватних залізниць, реорганізацією в системі МВС вони набували нового організаційного оформлення, кадрового та правового забезпечення, перетворившись у загальноімперський інститут правоохоронної системи, розвиток якого в Україні в 1887–1905 рр. характеризувався вдосконаленням нормативно-правового регулювання їхньої діяльності, кількісним збільшенням підрозділів, зростанням та кадровим посиленням особового складу, значним розширенням повноважень і можливостей. Упродовж 1905–1914 рр. боротьба з наростаючим страйковим рухом, антиурядовою діяльністю радикальних політичних партій та організацій, зростання злочинності на залізничному транспорті вимагали необхідності підвищення ефективності в організації безпеки на залізницях і супроводжувалася спробами певного реформування та посиленням функцій транспортної жандармерії в українських губерніях як політичної поліції, появою в її структурі нових підрозділів (загонів швидкого реагування, таємної агентури, кінологічної служби). Останнім періодом (1914–1917 рр.) у діяльності транспортної жандармерії в Україні стали роки Першої світової війни, коли, крім основних функцій (нагляд за залізницею, залізничними районами, внутрішній контроль за службовцями залізниць та «неблагонадійними», що проживали в підзвітному районі, запобігання страйкам), службовці ЖПУЗ відповідали за безпечне пересування військових і цивільних потягів, забезпечували

⁷⁸ Декрет СНК от 12 февраля 1918 г. «Об учреждении Всероссийской межведомственной чрезвычайной комиссии по охране дорог» // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. – Вып. 24. – Москва, 1918. – Ст. 330.

⁷⁹ Декреты советской власти. – Т. II: 17 марта – 10 июля 1918 г. – Москва, 1959. – С. 18.

⁸⁰ История транспортной полиции России до 1919 г. [Электронный ресурс]: http://vsut.mvd.ru/struktura/istoriya/istoriya_transport_policii/; Декреты советской власти. – Т. III: 11 июля – 9 ноября 1918 г. – Москва, 1964. – С. 409–410.

взаємодію з органами контррозвідки на місцях, боротьбу зі спекуляцією на залізниці, надавали необхідну допомогу біженцям (перевезення, розміщення, охорона пунктів перебування, своєчасне забезпечення продовольством), організували евакуацію вантажів особливого призначення, особового складу окремого корпусу жандармів та їхніх родин. На момент ліквідації інституту транспортної жандармерії (у березні – квітні 1917 р.) жандармські поліцейські управління залізниць, як у самій Росії, так і в Україні, мали найбільш чисельний штат та найширші повноваження з-поміж усіх структурних підрозділів окремого корпусу жандармів.

In this article author disclosed the development stages of the institute of railways transport gendarmerie in the under Russian regime Ukraine, analyzed historiographical legacy of this issue. Author determined the establishment years of creation in Ukraine the gendarme police departments of railways and their units. The change of the authorities of this institutions is traced. Also, determined that at the moment of Special Corps of Gendarmes liquidation the gendarme police departments of railways had the most numerous personnel.

Keywords: *Special Corps of Gendarmes, railway transport, gendarme police departments of railways.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 323.174(477)«1917/2017»

Я.В.ВЕРМЕНИЧ *

КРИЗИ УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНАЛЬНИХ САМОІДЕНТИФІКАЦІЙ: РЕФЛЕКСІЇ ТА РЕЦЕПЦІЇ В КООРДИНАТАХ 1917–2017 рр.

Здійснюється огляд понад столітніх роздумів і думок із приводу суперечливих та контроверсійних поглядів щодо «взаємневизнання» ідентифікаційних криз, зокрема осмислення історичних витоків диспропорцій та асиметрії у регіональному розвитку. Розглядається агресивна сутність російської ідеології як продовження імперської політики щодо України й реальної загрози суверенітету та територіальній цілісності нашої держави.

Ключові слова: *регіональний розвиток, національна ідентичність, національне самовизначення, ідентифікаційні кризи, безпекові стратегії, суверенітет, територіальна цілісність.*

Є якась парадоксальна закономірність у тому, що кінець кожного з п'яти останніх століть для України ставав часом підбиття підсумків, а початок наступного – пошуком нових смисложиттєвих орієнтирів. Кінець XVII ст. підвів ризику під добою першого етапу вітчизняного націєтворення та став водночас прологом трагічної для українського етносу петровської доби й початком кінця української автономії. Кінець XVIII ст. ознаменувався позитивними для українства геополітичними зрушеннями і значним прирощенням території, але потягнув за собою дилему «малоросійства – великодержавності» й гібридних самоідентифікацій. Кінець XIX ст. став часом взаємонакладання проблем, створених зіткненням модерності з архаїкою, поклавши початок небаченим за вибуховою силою революційним катаклізмам і спровокованим ними кровопролитним війнам. А кінець XX ст. приніс Європі не лише нову територіальну структуру, спричинену розпадом СРСР, але й реальні загрози дестабілізації післявоєнного світоустрою, а Україні – не тільки ейфорію з приводу несподіваного здобутої незалежності, але й анексію Криму, криваву трагедію на Донбасі.

Одним із витоків української історичної драми, констатують Я.Калакура, О.Рафальський та М.Юрій, стала розмитість як національної, так й

* Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ
E-mail: verrosla@gmail.com

індивідуальної ідентичності українців упродовж ХІХ і ХХ ст., унаслідок чого образи «своєї» та «чужих» націй і держав формувалися на перехресті взаємовиключних мотивацій. У конкуренції модернізму з архаїкою перший незмінно програвав. Здебільшого він постулював себе як продукт сумнівів, непевності, вічного оновлення, а це означало, що конструйовані ним моделі націєстановлення були приречені на незавершеність¹. Наслідком стало те, що демократична у своїй основі революція, яка увінчалася тріумфом повалення самодержавства, рівною мірою виявила потенції й до оновлення ритмів суспільного життя, і до справді нищівного саморуйнування демократії. Політичні катаклізми початку ХХ ст. ускладнили процеси національного самоусвідомлення до такої міри, що етнічна незалежність сама по собі ставала «криміналом», який доволі часто тягнув за собою криваві розправи. Складне взаємопереплетення процесів інтернаціоналізації, маргіналізації й традиційного консерватизму створило передумови для найглибших у вітчизняній історії ідентифікаційних криз, які потягнули за собою системну деструкцію влад і всіх суспільних інститутів. За таких умов архаїка, зовні ховаючись у тіні модернізаційних заходів, здатна мімікрувати й реанімуватися в найнесподіваніших модифікаціях.

За чверть століття незалежності в Україні побачили світ сотні наукових праць на теми національного самоствердження². У деяких із них акцент на конструюванні ідентичностей прямо виводить на проблеми раціональності/ірраціональності відповідних політичних і наукових проєктів. Природно, що у фокусі уваги незмінно перебуває заключний етап політизації українського національного руху, що припав на кінець ХІХ і початок ХХІ ст. Кількість уведеного в науковий обіг фактичного матеріалу вже створила проблему перенасичення «гранд-наративів» інформацією, фактографізмом й телеологізмом в підходах, про що, зокрема, ішлося в дискусії, розпочатій на шпальтах «Українського історичного журналу»³. Тим часом відповідь на головне питання – про місце української національної парадигми у загальносвітовому контексті та про її роль у здобутті незалежності – виразно не проглядається.

Інтроекція як метод порівняльного психологічного дослідження

Інтроекція як метод означає «introspectare» – «дивитися всередину, шукати власні почуття, плекати роздуми». У баченні А.Киридон, людська пам'ять улаштована подібно до гіпертексту, вона лінійна, фрагментарна й довільна у виборі «асоціацій», мозаїк пам'яттєвих гетеротопій, чинника випадковості⁴.

¹ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – К., 2015. – С.348.

² Верменич Я.В. Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проєкти другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – К., 2016.

³ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – №6. – С.4–24.

⁴ Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. – К., 2016. – С.5–8.

Рефлексії та самоаналіз, з одного боку, і рецепції з ігноруванням запозичених із принципів міжнародного права – з іншого, дають змогу подивитися на інтроспекцію як метод пошуків власних почуттів, роздумів, асоціацій, а головне – власного бачення «взаємоневизнання» й тривожної невизначеності. Вибір долі поки що простежується в міру наростання підвищеної конфліктності, нових зсувів у колективній свідомості суспільства.

Інтроспекційна специфіка формування української національно-громадянської ідентичності не вкладається у схеми, апробовані на десятках європейських (і не лише) держав. Питання «Хто такі українці й чого вони хочуть?», сформульоване М.Грушевським на початку ХХ ст., досі бентежить уми, час від часу зринаючи не лише в історичній публіцистиці, але й у статтях провідних фахівців. І понині залишається актуальним завдання «українізації самих українців», ускладнене, за Г.Касьяновим, «імітаторським характером і декларативністю багатьох дій влади, спрямованих на формування громадянської нації»⁵. Але саме в таких «нестиковках» закладено вибуховий механізм уповільненої дії під усю конструкцію держави. За визначенням польського соціолога Д.Вояковського, вона не виробила чітких критеріїв розрізнення того, «в якому моменті, апелюючи до українськості, ми апелюємо до культурного народу, політичного народу чи до громадянського суспільства»⁶.

Анексія Криму й реалії неоголошеної, але затяжної та кровопролитної війни на Донбасі знов поставили Україну у ситуацію вибору оптимальних моделей зміцнення державності та захисту суверенітету. Атмосфера сьогодення багато у чому нагадує, принаймні за ознакою різноспрямованості політичних дискурсів, ту, за якої відбувалося формування цивілізаційного коду України на початку ХХ ст. Утім, як точно зауважив свого часу Ф.Бродель, «будь-яка “сучасність” поєднує у собі початкові рухи, різні ритми: теперішній час рівною мірою відноситься до вчора, позавчора, давніх-давен». Тому, хто намагається схопити тенденції розвитку світу, доводив він, варто насамперед «визначити ієрархію сил, окремих течій, рухів, щоб потім відтворити їх загальну констеляцію». Адже для будь-якого неупередженого історика «історія – це сума всіх можливих історій»⁷.

Шукати відповіді на ці та інші болючі питання сьогодні немислимо без звернення до історичного досвіду міждержавних і внутрідержавних, міжетнічних та міжнаціональних відносин. Імперії з'явилися на політичних картах як прямий наслідок війн, династичних угод, численних поділів і переділів територій за принципом сили. Складна діалектика домінування/підкорення могла тривалий час підтримувати відносну суспільну рівновагу, але в кінцевому рахунку, як правило, спричиняла катаклізми неймовірної вибухової сили. Проектів мінімізації напруги ніколи не бракувало, але далеко не завжди вони приводили до бодай відносних успіхів. Логіка суспільного розвитку, продиктована насамперед економічними умовами життя та спрямуванням офіційної

⁵ Касьянов Г.В. «Хто такі українці і чого вони хочуть»: проблема формування нації // Життєвий простір України: політичний та гуманітарний виміри (1991–2010 роки). – К., 2012. – С.11.

⁶ Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – К., 2015. – С.277–290.

⁷ Бродель Ф. Очерки історії. – Москва, 2015. – С.40.

соціальної політики, зазвичай буває сильнішою за ті імпульси, які походять від інтелектуальних пошуків.

Акцент на конструюванні ідентичностей залишається при цьому домінуючим, але фокус наукових зацікавлень переноситься у сферу протилежно скерованих самоідентифікацій і пов'язаних із ними ідентифікаційних криз, ущербних, викривлених форм. За Л.Якубовою, у ранньому радянському суспільстві «не тільки боролися, але й співіснували, роз'їдаючи одна одну, більшовицька та непманська ментальність». Методи, якими більшовицький режим «добирався до народної ментальності», зводилися до тріади у вигляді класового радикалізму, пролетарського інтернаціоналізму, войовничого атеїзму⁸.

Зі врахуванням того незаперечною постулату, який відбувся на рубежі понад століття у системі історичного пізнання, можна констатувати утвердження нової історичної культури, базованої на ідеях «неоглобалізму» та універсалізму. Ідеться насамперед про нові теорії розуміння й інтерпретації, запропоновані в рамках феноменології та некласичної герменевтики, а також про здобутки екзистенційно-антропологічного бачення суб'єкта історичного пізнання, базованого на методологічному плюралізмі. Численні «методологічні повороти» орієнтують історичний загал на уважне дослідження синтезу різних «опозицій» – глобального й локального, національного та регіонального, гомогенного й гетерогенного, соціоцентристського та антропоцентристського. Зайшов у глухий кут процес пошуку універсальних історичних понять, а отже, очевидною стала потреба в новій науковій мові й у нових дискурсивних моделях. Сьогодні історики вже не можуть обійтися без осмислення запозичених із соціології, економіки, політології теорій раціонального вибору («rational choice»), мережевого аналізу («network analysis»), залежності від попереднього шляху розвитку («path dependency»).

Як уважає О.Майборода, історію розвитку взаємозв'язку етнічності та державності в українському випадку слід розглядати, виходячи з принципових положень синергетики, котра підкреслює роль флуктуацій у системі, значення випадковості, дає можливість простежити зв'язок мікро-, мета- й макрорівнів, коли навіть невеликі збурення можуть міняти картину буття, тобто стан системи. Зокрема такий підхід дає змогу з'ясувати зв'язок між втратою державної ідентичності у XVIII ст. й актуалізацією проблеми етнічної ідентичності. Стратегія російського царизму, спрямована на деетнізацію українців та їх асиміляцію у «великоросійському» середовищі, диктувалася страхом перед перспективою політизації українського етносу у формі окремої державності. Але породжені цим страхом асиміляторські зусилля викликали зворотній український страх – за власне існування як окремого народу, і гарантом самозбереження тут мала стати своя держава⁹.

Мережеві моделі мають власні макро-, мезо- й мікрорівні. Два останніх повністю вкладаються в бачення регіональної науки як мережі інтелектуальних зв'язків, сфокусованих на дослідженні місцевих традицій, культурних

⁸ Див.: Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). – Ч.2. – К., 2010. – С.156–167.

⁹ Див.: 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави. – К., 2016. – С.22, 26.

цінностей (і антицінностей включно з передсудами). Синтез (чи симбіоз) соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів забезпечує не лише належний рівень синхронізації історичних подій в онлайн-режимі, але й відповідний ступінь пояснення «відкатів», розривів, мутацій в історичному процесі, а також когнітивних «поворотів» у системі пізнання. Паралельно відбувається оновлення термінологічного інструментарію за рахунок свіжого погляду на «культуру конфлікту», співвідношення проблем самовизначення, суверенітету, сепаратизму тощо.

Справедливі констатації того, що еліти не вміють чи не бажають домовлятися, мають у своїй основі спрощені уявлення про причини й перебіг цивілізаційного конфлікту в Україні впродовж останніх кількох століть. Тут гостріше, ніж деінде, виявлялася боротьба політичних сил, що уособлювали прагнення до державності, з архаїкою й анархічними настроями до державної стихії, виразником якої виступала малоосвічена селянська маса. М. та Л. Алексієвці, М.Юрій, безумовно, мають рацію, коли пишуть, що одночасне існування й боротьба цих двох руйнуючих сил постійно відновлювали розкол, і саме цим можна пояснити недостатню здатність суспільства до синтезу, до рішень, здатних згуртувати соціум цілісним розумінням мети та засобів її досягнення. Унікальність українського досвіду вони вбачають у тому, що тут виник особливий тип соціальних відносин й особливої культури, який можна назвати «псевдо» – псевдоекономіка, псевдоринок, псевдонаука, псевдоурбанізація тощо. «Псевдо» – результат спроб побудувати з простих елементів те, що за своєю суттю, своєю природою, своєю предметною логікою повинно було б будуватися зі складніших елементів, «цеглин» іншої цивілізації. «Псевдо» – це особливий соціокультурний феномен, що виникає в результаті нездатності суспільства подолати розкол¹⁰.

Нав'язуючи суспільству ідею нової інтеграції на фундаменті зникнення приватної власності, правляча комуністична партія не мінімізувала тенденції до розколу, а лише приховувала їх за фасадом позірної «морально-політичної єдності». Правлячі режими (і сучасний український не становить винятку), як правило, до останнього заперечували перехід соціальної напруги й розбіжностей у фазу соціального чи політичного розколу. Фатальною для влади виявилася практична відсутність серед її пріоритетів регіональної політики. Те, що цю відсутність маскував евфемізм «національна політика», також виявилось подразливим, роз'єднуючим фактором, адже в основу такої політики закладалася етнічні ознаки, неспроможні консолідувати поліетнічний і полікультурний соціум.

Дезорієнтовані й деморалізовані люди обирали серед самоідентифікацій не оптимальні, а найменш небезпечні. Звідси постійні перепади в тонусі суспільних очікувань, хитання від романтичних уявлень до аномії та безперспективності на особистісних рівнях, зрештою до хвилі самогубств. Порожнечу, створену викоріненням традиції, у кращому випадку заповнив бездумний

¹⁰ Алексієвцев М., Алексієвцев Л., Юрій М. Соціум і культура як ключові елементи цивілізації // Україна – Європа – Світ. – Вип.14. – Тернопіль, 2014. – С.260.

нігілізм, а в гіршому – агресивна ворожість до інакшості. Сучасні дослідники трансформацій в українській культурі справедливо зауважують: «Сталінізм – не тільки політичне, але й соціально-психологічне явище, тобто наслідок настрою маси». Омріяний інтелектуалами «народ», опинившись у духовному вакуумі з культом сильної особистості, перетворився на слухняну й піддатливу масу, здатну реінкарнувати найбільш консервативні поведінкові архетипи. В історії «пасіонарної напруги» настає момент, який за аналогією можна було б назвати естетичним, художнім і культурним «термідором». Сталінізм вибудував систему образів, що вражала, принаймні на Донбасі, видовищністю та своєрідною театральністю¹¹. «Донбас шукає нову ідентичність, – уважає І.Бекешкіна, – і для того, щоб вона стала переважно українською, Україна повинна чітко й однозначно сказати “Донбас – це Україна”, і діяти відповідно»¹².

Шукати відповідь на ці й ще більш складні питання неможливо без занурення в атмосферу суспільно-політичних ідей понад столітньої давнини – як креативних, котрі зрештою увінчалися створенням української державності, так і «тупикових», завдяки яким сформувалися модуси вітчизняної «дисфункціональності» (термін Дж.Мейса). Українська державність, констатував Дж.Мейс, «народжувалася у важких пологових муках, жива, мінлива, рухлива, потенційно здатна до зростання і змужніння, але, і від цього нікуди не подінешся, з генетичною пам'яттю залізного колоса». Українська державність була споконвічною мрією вітчизняних еліт, але притаманне їм романтичне сприйняття держави, нерозуміння механізмів функціонування по лінії «державна – суспільство» зумовили їх слабку позицію в порівнянні з прагматичними територіальними елітами, індиферентними до національних цінностей. Саме в конфлікті національних і територіальних вітчизняних еліт Дж.Мейс зумів ще в 1990-х рр. розгледіти дві загрози: сповзання до «третього світу» та воєнний конфлікт із Росією¹³. Оскільки конфліктність національного й територіального має в Україні глибоко закорінені витоки, без їх простеження немислиме з'ясування ущербності тих механізмів самоідентифікації, які сьогодні істотно гальмують просування нашої країни до справді демократичної, правової, соціальної держави.

Дуалізм українського національного руху виводиться насамперед із різновекторності в підходах до ідеї національного самовизначення. Маючи спільну стратегічну мету – національну емансипацію – різні політичні сили розуміли її по-своєму й не надто намагалися узгодити власні позиції з баченням опонентів. Доволі вагомий протестний потенціал національного руху існував у вигляді окремих ручаїв, які так і не злилися в єдиний потік боротьби за власну державність. Така роздвоєність шкодила не лише самому національному рухові – вона вносила у суспільство додаткові важелі розмежувань. Упродовж усього наступного століття, попри величезні зусилля й маневри нових «централізаторів», високий рівень конфліктності в українському соціумі

¹¹ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – С.359–364.

¹² Бекешкіна І. Вирішальний 2014-й: роз'єднав чи з'єднав Україну? // Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії на Донбасі: регіональний вимір. – К., 2017. – С.99.

¹³ Мейс Дж. Дисфункціональність українського суспільства // Наукові записки Інституту національних відносин і політології НАН України. – Вип.1. – К., 1997. – С.96–104.

підтримувався та самовідтворювався, що вже в наш час спричинило метастази збройного протистояння на Донбасі.

Перша криза ХХ ст.: цивілізаційний обвал

М.Попович вважає непродуктивними спроби ще в Першій світовій війні бачити витоки війни у «цивілізаційних розламах». Попри те, що такої війни не хотів і не бажав ніхто, її обрала ті діячі, які зробили війну своєю професією. Ліві теоретики твердили про «загнивання капіталізму» та стагнацію, хоч насправді на рубежі віків ніякої стагнації Захід не знав. Сам вибір війни як способу розв'язання світових конфліктів був колосальною помилкою правлячих в Європі династій. Війну вони розв'язали так само легко, як її розв'язували споконвіку, за тим самим сценарієм, як продовження політики іншими засобами. Величезний цивілізаційний обвал, котрий почався катастрофою літа 1914 р., продемонстрував неспівмірність традиційної політичної культури Заходу з тими технічними силами й тією соціальною напругою, які нагромадило суспільство та які вирвалися з-під його контролю. У цьому й полягав крах оптимістичних уявлень про загальну раціональність західної цивілізації.

Власне, війна, констатує М.Попович, почалася ще перед війною – реальній географії політичних конфліктів передувала модальна географія їх смислів. «Уся зовнішня політика великих держав початку ХХ ст. швидше нагадувала ходи у величезній шаховій партії, де ніби нічого особливого на шахівниці не відбувалося, але фігури створювали одну віддалену загрозу за іншою». Вступаючи у війну, правителі обох коаліцій європейських держав розглядали її як нетривалий у часі засіб розв'язання «верхівкових», насамперед дипломатичних, суперечностей. Однак вони не врахували гостроти підспудних соціальних і національних проблем, які мали неминуче активізувати воєнне протистояння. Наслідком близькості правлячих «домів» стали потужні протестні, сепаратистські й іредентистські рухи, які зрештою зруйнували три імперії, але виявилися неспроможними стати запорукою стабільного миру в Європі.

Сама по собі війна є культурою терору і простором смерті, станом без моральної правової структури, колапсом, точкою біфуркації, через яку проходить система, щоб виграти у великій стратегічній грі. Зрештою катастрофа, розв'язана авантюрними гравцями, вивела на авансцену історії «привид комунізму». Унаслідок хиткості Версальської системи, замисленої як інструмент післявоєнного врегулювання, Перша світова війна відіграла роль прологу до ще більш руйнівної Другої¹⁴.

Для України світова війна стала трагедією подвійного масштабу: істотно підірвавши економічний потенціал Галичини й частини Правобережжя, вона до того ж перекреслила надії на самостійне державне існування. Особливий трагізм цього конфлікту В.Смолій убачає в тому, що війна до краю загострила суспільне протистояння в розділеному державними кордонами українському

¹⁴ Попович М. Кровавий век. – Х., 2015. – С.35–181, 980.

соціумі, продемонструвавши хиткість світоглядних установок, переконань і політичних програм різного ґатунку політичних та громадських організацій і національних лідерів. Спроба втілення у життя популярних на рубежі ХІХ–ХХ ст. соціалістичних ідей виявилася невдалим експериментом, що на довгий час утягнув Україну у жорстке протиборство російських червоного й білого рухів¹⁵.

Багатозначність і поліфункціональність феномена революції полягає насамперед у непередбачуваності безпосередніх результатів. Модернізаційні завдання, які зазвичай революціонери висувують на перший план, вступають у гостру конкуренцію з архаїкою наявних суспільних відносин, і від результату їх протиборства залежить, виявиться революція бодай відносним благом чи втіленням небаченого доти зла. За певних умов революції можуть відігравати роль «локомотивів історії», але водночас вони виступають таким апофеозом насильства, який нівелює право й мораль, оживлює архаїку в економічних відносинах та у суспільній свідомості. Безумовно, мав рацію визначний соціолог П.Сорокін: «Революції швидше не соціалізують людей, а біологізують; не збільшують, а скорочують усі базові свободи, не покращують, а погіршують економічний і політичний стан робітничого класу. Чого б вони не добивалася, досягається це жахливою й непропорційно великою ціною»¹⁶.

Друга криза: радянська модель як симулякр

Радянська модель федералізму з самого початку була результатом вимушеного акту: більшовики виступали принциповими противниками федерації аж до того часу, поки не постали перед проблемою «умиротворення» «окраїн», які прагнули до створення власної національної державності. Радянський федералізм, закріплений законодавчо Конституцією РСФРР 1918 р., мислився суто як інструмент розв'язання «національного питання», що й зумовило засадничу ущербність цього проекту. Правлячій партії доводилося докладати безліч зусиль бодай для підтримання федералістського фасаду, але його докорінна невідповідність граничному централізму в побудові самої партії зводила ці зусилля нанівець. Відповідно до класичних теорій федералізму він являв собою «щось більше, ніж просто структурна побудова, це також особливий спосіб політичної й соціальної поведінки, включаючи зобов'язання щодо партнерства та співробітництва»¹⁷. Таким критеріям радянська модель федерації не відповідає.

Прийшовши до влади, більшовики виявили неабиякий хист у розпалюванні громадянської війни, але вони були не готові одночасно воювати з національно-визвольним рухом. За цих умов «диявольським винаходом» В.Леніна стала, у баченні С.Кульчицького, держава-комуна – з реальною владою парткомів і каральних органів – з одного боку, та ефемерною видимістю влади,

¹⁵ Смолій В. Вступне слово // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. – К., 2013. – С.6.

¹⁶ Сорокін П. Человек. Цивилизация. Общество. – Москва, 1992. – С.270.

¹⁷ Federal systems of the world: A handbook of federal, confederal and autonomy arrangement. – 2-nd ed. – Harlow, 1994. – P.479.

вибудованої у формі радянської вертикалі – з іншого. Народжений у вогні Російської революції 1917 р. комуносоціалізм не мав нічого спільного з європейським соціалізмом, являючи собою спотворену більшовицькою контрреволюцією мутацію найбільш потужної сили в революційних подіях – солдатських і робітничих рад. Реставруючи царську імперію, більшовики скористалися дуалізмом створеної ними влади й надали національним республікам, у тому числі радянській Україні, конституційну оболонку незалежних держав. Така мімікрія допомогла правлячій партії зосередити у своїх руках реальний суверенітет і водночас створити симулякр турботи про національні інтереси, бодай на рівні представлення можливостей самовизначення «титульним» націям. Маневр українізації, що набув в Україні форми «дволикого Януса», виправдав покладені на нього режимом надії: «Радянська влада, яка у 1917–1919 рр. встановлювалася в Україні тричі, втратила окупаційний характер саме через те, що їй вдалося знайти спільну мову з місцевим населенням»¹⁸.

Після того, як проголошена у січні 1919 р. УСРР фактично припинила своє існування під ударами військ А.Денікіна й у результаті масових селянських повстань, відродження її було мислиме лише у формі політичного проєкту Москви. В.Ленін, однак, уважав, що ілюзорну самостійність УСРР на основі її федеративного зв'язку з радянською Росією тимчасово варто зберегти. Повне злиття її з РСФРР розглядалося як стратегічна мета, а тактика полягала у пропаганді різних варіантів співіснування України й Росії з метою підвести знекровлені політичні еліти до ідеї «добровільного» союзу. Ця тактика виявилася успішною. Укладений 28 грудня 1920 р. договір про військовий і господарський союз між РСФРР та УСРР формально був договором незалежних держав. Але не стільки сім об'єднаних найголовніших наркоматів, скільки єдина партійна структура, ґрунтована на жорстких принципах «демократичного централізму», робила суверенітет радянської України фіктивним. І хоча в тексті договору спеціально наголошувалося, що з факту належності території УСРР до колишньої Російської імперії для України не впливає жодних зобов'язань, на практиці всі внутрішні територіальні питання розв'язувалися тут на основі російського законодавства й за прямими вказівками Москви.

Сказане дає уявлення про те, що хоч федералістські ідеї й у радянській Україні були фундаментом «національного проєктування», їх політична вага була невисокою. Монополію на визначення форм державного устрою та адміністративних кордонів міцно утримували у своїх руках кремлівські «вожді». І якщо у ході гострих дискусій на ці теми якісь поступки українським діячам усе ж робилися, то здебільшого це було ознакою надто слабких позицій правлячої партії у загалом недружньому налаштуваному до неї середовищі. Адже для кожного, хто бодай мінімальною мірою розбирався в політиці, було очевидно: якщо жорстко централізована партія, прийшовши до влади, обирає в державному будівництві федеративну модель, це означає, як мінімум, відсутність у

¹⁸ Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. – К., 2013. – С.25–28; Його ж. Народження радянського комуносоціалізму в російській революції 1917 р. // Український історичний журнал. – 2017. – №1. – С.73, 81.

неї адекватної соціальної бази. Намагання компенсувати її за рахунок утопічних марень чи відвертого маніпулювання масовою свідомістю у кращому випадку може дати лише короткотривалий ефект.

Потрапляючи у простір певного фракталу, кожна суспільна верства змушена рахуватися з прийнятними у його середовищі правилами й нормами поведінки. Москва змушена була «гратися» у федералізм навіть після того, як багатьом неупередженим спостерігачам стало ясно: «За формулюваннями, що в ідеалі означали системне *роззосередження й розсіяння* влади, приховується унітарно-імперська конструкція»¹⁹. А республіканська еліта УСРР, яка дала бій централізмові Кремля ще в 1920–1930-х рр., тим більше не могла відступитися від своїх принципів за умов, коли Москва декларувала лінію на найбільше сприяння її починанням. Утворилася колізія «хто – кого», і чи не першим сигналом для кремлівської верхівки мали стати висловлювані в рамках радянської системи вимоги реального республіканського суверенітету, підкріплені розвінчанням демагогічної підміни центром декларованої «диктатури пролетаріату» диктатурою партії.

У баченні М.Г. ван Герпена, «у 1917 р. Росія знову стала єдиним у світі послідовником і представником комунізму. Будучи єдиною комуністичною державою у світі, вона призначила себе на роль маяка людства. Месіанізм раннього комуністичного періоду виражався у фразі “соціалізм в одній країні”, який, по суті, є калькою православного месіанства царської Росії, що зосереджений у гаслі “Свята Русь”». Якби Й.Сталін зміг реалізувати власну концепцію, розпад імперії сімдесят років тому став би складнішим, і скоріш за все кривавим. Власне СРСР був не імперією, а тільки добровільним об’єднанням соціалістичних республік. «Панславізм, соціалізм, дарвінізм, расизм і великоросійський шовінізм офіційно були відкинуті. Основним принципом самоідентифікації в Радянському Союзі став не заклик до національної спільноти, а домінація працюючого класу. [...] Комуністичні лідери, особливо Сталін, впровадили третій елемент, який нагадував режим царського часу – самодержавство»²⁰.

Більшовики потрапили у пастку, яку своїми ж руками на місцях створили: доведена до абсурду апологетика радянського ладу вкупі з мілітаристською риторикою виховувала людину-гвинтика, яка понад усе боялася бути звинуваченою у браку патріотизму й лояльності. Бурхливі кампанії «одностайного схвалення» навіть погано зрежисованих показових розправ із будь-яким інакомисленням свідчили про втрату соціумом критичної налаштованості та громадянської відповідальності. Стратегічна культура СРСР (якщо можна взагалі називати культурою взаємовиключні, здебільшого беззмістовні експерименти) базувалася на прищепленні масам психології «обложеної фортеці» й «упереджувальних кроків» у напрямі захисту унікальних за своїм змістом «соціалістичних завоювань». При цьому незмінними від часів середньовічної Московії залишалися «стратегії проксі-війни, активної підривної

¹⁹ Захаров А. «Спящий институт»: Федерализм в современной России и в мире. – Москва, 2012. – С.16.

²⁰ Херпен М.Х. ван. Війни Путіна: Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. – Х., 2016. – С.75, 85–86.

діяльності, агресивної зовнішньополітичної пропаганди, економічної війни й корупції»²¹.

Українська криза: зіткнення точок зору

Утім кожна революція являє собою настільки складне й суперечливе явище, що потребує безлічі барв в оціночній палітрі. Зі впевненістю можна говорити лише про те, що сама по собі вона віщує великі зміни, стимулюючи на початку суспільні надії, які з часом тьмяніють, розмиваються. Те, що відбувалося 1917 р. в Україні, принесло відчуття розширення простору демократії, наслідком якого стало своєрідне переплетення соціальної революції з безпрецедентною за своїми масштабами національною революцією. На власному досвіді Україна мала можливість перевірити достоїнства й хиби різних типів організації влади, дієвість ідей республіканізму та монархізму, наслідки чергування небачених злетів народного ентузіазму і прикрих поразок. За умов внутрішньої слабкості місцевих органів влади й гострої внутріпартійної боротьби панацеєю вважалося звернення по зовнішню «допомогу», але іноземна інтервенція призвела до небаченого загострення громадянської війни та формування нових репресивних структур. Зрештою деморалізовані й зневірені в усьому «маси» віддали перевагу у своїх симпатіях тим, хто більше обіцяв. У ролі найбільш вправних популістів виступили більшовики, котрі зробили ставку на міське люмпенство та найменш освічені елементи села. У протиборстві ще незміцнілого модернізму з анархією гору взяла остання.

Цікаво, зрештою, з'ясувати, чому все те, що в теорії здавалося раціональним, у більшовицькій практиці перетворювалося, як правило, на свою протилежність? Модернізаційна налаштованість влади у сфері економіки була очевидною, але як запроваджувані нею заходи воєнного комунізму, так і новації непу парадоксальним чином підтримували архаїку. Відновлена у формі колгоспів селянська громада не тільки сприяла руйнуванню ринкових засад і зародків громадянського суспільства, але й до крайньої межі довела поляризацію суспільства, підживлювала насильство в різних формах – як «згори», так і «знизу». Що ж до політизації етнічності, доведеної до абсурду в гонитві за притягальною вітриною радянського ладу, то в багатьох випадках вона обернулася втратами в далекосяжній перспективі. Для України це нераціональне утворення Молдавської АРСР, що створило зрештою вибухонебезпечний ареал Придністров'я, а пізніше – Кримська автономія полегшила В.Путіну анексію півострова.

На наш погляд, нині настав час на тлі пошуків нової наукової мови повернутися до питання політизації етнічності й відмежувати здійснювану «згори» національну реформу від нової фази українського національного руху, який припав на 1920 – початок 1930-х рр. Якщо розглядати ці два потоки окремо, з'являється реальний шанс прояснити ті перепони на шляху формування української політичної нації, які даються взнаки й сьогодні. Завдяки особливостям запровадженої політичної системи більшовики зуміли зберегти централізований характер російської

²¹ Немирич С., Поліщук А. 2017-й: напередодні // Дзеркало тижня. – 2016. – 17 червня.

держави в оманливому вигляді сукупності спочатку незалежних, а з 1923 р. – союзних республік-держав. Вона забезпечувалася побудовою влади як сукупності трьох взаємопов'язаних вертикалей – партійної, радянської й чекістської. А так звана «коренізація» відкрила шляхи для повторного комуністичного штурму, коли Й.Сталін, уже ні перед ким не криючись, «розщепив» радянську українізацію на дві протилежних за своїм змістом кампанії – більшовицьку та «петлюрівську». В обставині постійного пошуку «класових ворогів», «шкідників» тощо на людей, котрі активно займалися українізацією, легко було навісити ярлик «чужих елементів», «буржуазних націоналістів». У своїй переважній більшості вони стали жертвами репресій і були фізично знищені. Так прокладався шлях до пізнішого цинічного «російського виклику» – фактичного невизнання права колишніх радянських республік на самостійне існування та прямої агресії Російської Федерації, спрямованої на руйнування територіальної цілісності України²².

Сьогодні дещо наївними уявляються акценти в наших дискусіях чверть-вікової давності. Чим, зрештою, була українізація: національною реформою «згори», національним рухом «знизу», чи тим й іншим водночас? Спланованим опуканством, що межує з провокацією, чи пошуком шляхів «укорінення» радянського апарату в нелояльне до нього середовище? Які суттєві особливості мала українізація (в лапках або без лапок) від коренізації в інших союзних республіках? І – ширше – що означала політизація етнічності в конкретних умовах радянського комуносоціалізму?

Запропоновані на той час прості відповіді на ці складні запитання задовольнили далеко не всіх, але дискусії поволі вщухали в міру накопичення фактичного матеріалу. Не стала проривом у теорії й запроваджена Т.Мартіном дефініція СРСР як «імперії позитивної дії». Увага дослідників закономірно зосередилася на злочинах сталінізму, масштаб котрих вийшов поза межі раціональних пояснень. Найближче до розгадки феномена державного терору наблизився, здається, А.Тойнбі, застосувавши до аналізу радянської дійсності свою формулу «виклику та відповіді». Еліти, що виявляються безпорадними перед черговим викликом, роблять ставку на насильство. Але меч, який уже пізнав смак крові, стає «самовбивчо невгамовним»²³.

Російський історик В.Булдаков показав на прикладі більшовизму, як революційні марення на стадії утопії, агресії, психосоціальної динаміки «трансформуються в дещо протилежне на *особистісному* рівні». Його книга – про викривлення історичного й історіографічного простору постреволюційного часу, про «психози творчих деконструкцій» на останньому, рекреаційному етапі, і про те, як бунтарські психози революції рано чи пізно поступаються місцем фрустраційним неврозам «втоми від насильства». Автор прочитав «мову хаосу», образів, «піднятих на дибі власними емоціями». Саме тому йому вдалося «розговорити» епоху, що минула, не впадаючи ані у самообман, ані у самонавіювання («самообольщення») ²⁴.

²² Кульчицький С. Закономірності формування української політичної нації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.23. – К., 2015. – С.22–68.

²³ Тойнби А.Дж. Постигание истории. Избранное. – Москва, 2001. – С.466.

²⁴ Див.: Булдаков В. Утопия, агрессия, власть: Психосоциальная динамика постреволюционного

Ці загальні пояснення, цінні самі по собі, не виключають, однак, необхідності переосмислення сутності сталінізму як різновиду однієї з багатьох тоталітарних систем. Новітні підходи у сучасному суспільствознавстві ґрунтуються на пошуку нових смислових акцентів у руслі постнекласичної науки. Синергетичний, фрактальний, мережевий та інші дослідницькі підходи істотно розширили діапазон виразових засобів соціогуманітаристики. Популярні донедавна «центр-периферійні» моделі національного розвитку поступаються місцем оновленим теоріям кордонів і погранич. Новим трактуванням піддаються проблеми суверенітету (в діапазоні від «десуверенізації» до «постсуверенізації»); у дихотомії «централізм – децентралізація» друга представляється як провідний тренд сучасних суспільних процесів. Теорія фракталів пропонує нові пояснювальні версії залежності вчинків людини й соціуму від різноспрямованих впливів цивілізаційних домінант. У схемах аналізу недосформованих суспільних систем дедалі частіше застосовується принцип екстраполяції на конфліктність.

Архаїка як форма традиції володіє потужною інерцією, зосереджуючись переважно на психологічному рівні несвідомого. Під тиском модернізації вона може заганятися вглиб суспільної свідомості, але за умов невизначеностей та протистоянь здатна миттєво матеріалізуватися в ірраціональних і девіантних учинках. У Російській імперії модернізація розглядалася здебільшого як військово-технічна, інструментальна цінність, тому традиції тут були поособливому закостенілими. За більшовицького режиму «під маскою модернізації приховувалися звичні ознаки архаїки – репресивність, насилля, підпорядкування особистості соціуму. [...] Насильство архаїчної маси переходить у насильство влади, яка намагається змінити державу»²⁵. Але за цим усім виразно проглядається закономірність стрибкоподібного розвитку людства – від накопичення суперечностей до їх більш-менш вдалого «розривання».

Від самого початку свого існування червона Україна була інтегральною частиною радянського комплексу, хоч на поверхні відносини між РСФРР та УСРР аж до кінця 1922 р. мали вигляд своєрідної конфедерації, проте без офіційної назви. В.Ленін був не схильний надавати принципового значення формам взаємовідносин між республіками, що утворилися на теренах зруйнованої Російської імперії. В очікуванні «всесвітньої федерації» соціалістичних радянських республік, до якої після «світової революції» мали ввійти всі країни, ця проблема розглядалася як другорядна. Але так було в теорії, а на практиці більшовики прагнули до утворення унітарної централістської держави, і тому за ширмою «військово-політичного союзу республік» проводили політику жорсткої централізації управління обороною, промисловістю, фінансами, транспортом тощо.

Не заперечуючи глибокого зв'язку ідеології й політики ранньої (ленінської) та пізньої (сталінської) диктатури, М.Попович усе ж вважає, що Й.Сталін змінив її природу настільки істотно, що можна говорити про державний

времєни: Россия, 1920–1930 гг. – Москва, 2012. – С.7–18.

²⁵ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – С.348.

переворот, добре замаскований і розтягнутий у часі. Диктатура комуністичної партії, авторитарна й насильницька, виродилася у кривавий тоталітарний режим, знищивши стару партійну еліту та встановивши тотальний контроль і над народом, і над партією. Унаслідок сталінського «термідору» утвердилася така система комуністичної партії-держави, яка була економічно, соціально й політично вигідною лише самій собі і виражала тільки свої власні інтереси. Така тоталітарна держава вже не пов'язана ніякими ідеями, вона асоціальна й безнаціональна (інтернаціональна) за своєю природою²⁶.

У державах-монстрах тоталітарного зразка влада тримається не на переконаннях, а на догматах. Ідеї потребують роздумів. «Хто сказав, що мода на Україну, – запитує В.Грузин, – минула?». Така мода тільки набирає сили, хизуючись знанням київської топоніміки, сценографії майданних подій, подробиць двобою. Не злічити й не виміряти – стільки за останні три роки нагромадилося брехні на нашу адресу. Одна істина залишається незмінною: Росія зробить усе можливе й неможливе, аби не дати Україні остаточно піти на Захід²⁷. Трагічні події, започатковані весною 2014 р. на сході нашої країни, уважає А.Киридон, потребують не лише практичного вирішення, а й осмислення причин, стану та характерних рис. Особливість ситуації полягає в тому, що Україна, не вийшовши зі стану двох посттравматичних ситуацій (Майдан і Крим), опинилася в гострій фазі нового конфлікту. Ми не встигли осмислити сутнісні та подієві характеристики листопада 2013 – лютого 2014 рр. і з цим «неосмисленням» утяглися в новий стан (Крим – Схід/Південний Схід). Каталізований процесом на Майдані новий ланцюг набув вигляду «гібридної», «локальної», «дифузної» війни тощо²⁸.

Професор Індіанського університету (США) Г.Куромія вже неодноразово повторював, що Донбас та Україна схожі між собою, сформувавшись як «країни порубіжжя»: Америка – як фронтір Європи за океаном, а Україна й Донбас («Дике Поле») – як фронтір Московської, Польської, Османської імперій. Жителі фронтиру отримали повну свободу від експлуатації й переслідувань. Із цієї перспективи «Дике Поле» на сході в Україні – найбільший український регіон у своїй власній країні. Незадоволення Донбасу Києвом відображало його тривогу про майбутнє своєї країни. Жителі регіону вважали його небезпечним, не розуміючи, що специфіка життя тут відображає його історію – історію недовіри до зовнішніх влад, небезпечного, «некультурного» й незбагненого (з їхнього погляду) регіону. Донбас виявився ахіллесовою п'ятою Києва, і це означає, що у цілому регіон є антиукраїнським²⁹.

У баченні О.Пахльовської, «саме цей маніхейський підхід до реальності, цей ригористичний дуалізм поділу на “Захід” і “Схід”, був однією з причин провалу російської стратегії в Україні. Кремлівські політтехнологи працювали над розділенням України на нібито православний російськомовний «Схід»

²⁶ Попович М. Кровавый век. – С.982.

²⁷ Грузин В. Про бідну Росію замовте слово // Дзеркало тижня. – 2017. – 28 квітня.

²⁸ Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. – С.285.

²⁹ Фронтір імперій: Американський історик о том, почему Донбасс – самый украинский регион Украины [Електронний ресурс]: <http://focus.ua/society/370360>

і нібито католицький україномовний “Захід”, не розуміючи елементарні речі: Україна і справді поділена, але в інший спосіб. *Є дві України – європейська і радянська*. Перша – це європейський багатоконфесійний, хоч і за походженням православний, багатокультурний універсум, друга – це моноконфесійна і монокультурна радянська модель. Причому і в одній, і в другій реальності ми знаходимо громадян України різної національності – насамперед тих же українців, росіян і євреїв, – але вони формують два прямо протилежні світи. [...] І, як завжди, як і століття тому, Україна опиняється в центрі цієї планетарної сутички між Заходом і Сходом, тереном конфліктного і досі не закінченого діалогу між ними, що триває до сьогодні. Впродовж багатьох віків Україна була “Великим Німим” європейської історії не лише через відсутність держави, а й через те, – якщо не насамперед тому, – що саме на тілі України, в конфліктному протистоянні з Росією, відбувався розлом двох цивілізацій, перманентний процес їхнього зближення та їхнього розходження³⁰.

Виклики гібридної агресії з боку Росії

Нині незалежна Україна вже понад чверть століття є фактом, який дістав відображення на всіх політичних картах світу. Чому ж у такому разі знову доводиться говорити про ситуативні, подвійні, гібридні політичні ідентичності, більше того – про такі регіональні викривлені параметри самоідентифікацій, як аполітичність, апатію, соціальну деструкцію, різні стадії фрустрації? Чому досі українська національно-громадянська ідентичність конкурує з російською та залишковою радянською, і в ряді регіонів програє двом останнім? Чому, зрештою, риторика «європейського вибору» доволі часто не знаходить підкріплення у вигляді напряду політики, скерованої на утвердження європейських цінностей і норм поведінки?

Відповідь на ці непрості запитання не так уже й важко відшукати, якщо зосередитися на архаїчних підвалинах та агресивних нахилах у політиці Російської Федерації. В.Ткаченко дав своїй монографії доволі влучну назву «Росія: ідентичність агресора». Думка про імперію, доводить він, завжди була й нині залишається однією з найцінніших в ідейному багажі суміжної країни. Три століття імперського панування зробили в Росії війну своєрідним засобом виробництва. І на початку ХХ, і на початку ХХІ ст. вона воює під гаслами «примушування до спільності долі»³¹. Зрештою, «маємо жити і творити з урахуванням того, що є “час війни й час миру”». Нині настав час усвідомити, що Росія – це постійний виклик Україні, на який слід безперервно знаходити адекватну відповідь і формувати українську ідентичність як рівнозначну фактору національної безпеки³².

³⁰ Пахльовська О. Finis Europaе: Конфліктний спадок гуманістичного «заходу» та візантійського «сходу» в сучасній Україні // Повернення в Царгород. – К., 2016. – С.358, 364.

³¹ Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. – К., 2016. – С.49–50. Див. також: Ткаченко В.Н. Россия: беспутье агрессора. – К., 2016.

³² Ткаченко В.М. Україна: «час війни й час миру» // Український історичний журнал. – 2017. – №1. – С.135.

Російські політтехнологи й путінські спічрайтери не надто обтяжують себе пошуком сучасних формул, які бодай мінімальною мірою виправдовували б втручання в перебіг подій на пострадянському просторі. Очевидно, що їх цілком задовольняє архаїка «єдинокровності», вкладена у примітивну й недолугу формулу «захисту співвітчизників». Після деякої перерви в її застосуванні, у 2015 р. вона знову з'явилася в путінському виконанні в документальному фільмі «Світопорядок», показаному на російському телебаченні. Традиційно вона має такий вигляд: «Ми не можемо віддати на з'їдання націоналістам тих людей, які на південному сході проживають. І не лише росіян, але й російськомовне населення, котре орієнтується на Росію»³³.

На тлі колапсу режиму В.Януковича і стрімкого наростання явищ нестабільності й соціальної деструкції в регіоні значно підвищилася притаманна суспільним настроям нервозність, соціальний цинізм, негативізм у ставленні до «іншого». Психологи реєструють у таких випадках феномен обмеженої раціональності з примхливим поєднанням пасивності й бунтарства, утопічними мареннями, ностальгічними настроями. Недовіра до інститутів влади різко зростає, політична поведінка населення стає непередбачуваною. Конфлікти легко виходять поза межі легального поля.

Необхідно здійснити величезну роботу в напрямі осмислення того, що сталося, і роль суспільної науки тут має бути авангардною. Під час бойових дій відбулася певна хаотизація понять, підходів, особливо у ставленні до насильства. Апологети імперії дістали урок «неповернення» – ревізію кордонів легко розпочати, але, навіть сплативши за неї високу ціну, рано чи пізно в результаті настає розчарування, не виключена й «ланцюгова реакція». Україна мала можливість переконатися в тому, що монополії на насильство ні в кого немає, і що застосування сили породжує контрсилу, значно брутальнішу й непідвладну здоровому глузду. Найстрашніший урок отримали дезорієнтовані прихильники «російського світу», виховані в упевненості, що Росія забезпечить їм підтримку й захист за будь-яких умов. Страх перед вигаданим образом «ворога-бандерівця» штовхав молодь на екстремістські вчинки, і значна її частина опинилася в лавах бойовиків. Доволі скоро вона потрапила у психологічну пастку: скласти зброю означало відповідати за вже скоєні злочини, а продовжувати стріляти – значить нагромаджувати потенціал провини перед власним народом. У таких випадках людина доволі часто обирає для себе найгірший варіант поведінки.

Миру та спокою не буде ані в Україні, ані на Донеччині, доводив І.Дзюба. «Однак за будь-яких обставин на Донеччині житимуть не лиш ідейні ліліпутінці й темні шалапутінці, а й люди, які вже відчувають або ще відчують, що їх вплутали у чужу жорстоку гру. Пережите впливає і вплине на погляди й настрої багатьох. По-різному. Хтось прозріє. Хтось утвердиться в своєму українстві... А скільки років знадобиться для рекультивації душ людських, і хто допоможе»³⁴.

³³ Див.: Бурлаченко С. Фронда крепнет, энтропия растёт // 2000 (Киев). – 2015. – 25 декабря.

³⁴ Дзюба І. Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї. – К., 2015. – С.77.

Французький дослідник, фахівець із питань Центральної та Східної Європи У.Буна написав книгу «Гібридна війна в Україні: Які перспективи?». На його думку, значення поняття «гібридна війна» неабияк розширилося відтоді, як воно вперше з'явилося на шпальтах одного з американських видань на початку 2000-х рр. Тоді його застосовували на позначення того типу війни, яку вели чеченці проти росіян. Нині цим терміном доволі часто позначають усю сукупність дій, до яких удається Російська Федерація. У «гібридній війні» чітко вимальовуються два напрями – військовий і пропагандистський. Щодо першого, то тут для більшості операцій «готує ґрунт» диверсійна діяльність інфільтрованих агентів та ідейних симпатиків, тому велике значення надається контррозвідці. Пропагандистські зусилля в «гібридній війні» спрямовуються в основному на соціальні групи, що вважають себе маргіналізованими – за етнічними, релігійними ознаками чи з економічних причин. «Людина, яка почуває себе економічно та соціально інтегрованою у суспільство, має набагато менші шанси потрапити у тенета ворожої пропаганди». В українському випадку забезпечення верховенства права та боротьба з корупцією також дуже важливі для успіху в боротьбі з гібридною війною³⁵.

За таких умов політика Росії в «українському питанні» ставала дедалі більш підступною. Нарощуючи власну військову присутність у зоні конфлікту й щедро озброюючи сепаратистів Донбасу, путінська адміністрація посилено позиціонувала себе «миротворцем», наполягаючи, зокрема, на федералізації України як єдино прийнятному виході з ситуації (котра в їхній подачі представлялася як «громадянська війна на сході України»). Те, що у самій Росії практика федералізму дедалі частіше опиняється на вістрі суспільної критики, не заважає адептам федеративного устрою посилено нав'язувати Україні ідею ототожнення децентралізації з федералізацією. На Донбасі вона не могла не здобути підтримки, оскільки Партія регіонів, яка впродовж декількох років зберігала домінуючий вплив на суспільні настрої, неодноразово декларувала свою прихильність до ідеї федералізації країни.

І все ж варто визнати: саме в регіоні Південної України, а особливо на Донбасі, ідеологема «російського світу» знайшла чимало прихильників. Орієнтований на Москву бізнес розглядає її як зручну антитезу «націоналістичному партикуляризму», носієм якого в його очах виступає нинішня кіївська влада. А згуртувати навколо «антибандерівщини» чи «хунти» певну кількість зневірених у всьому маргіналів не так уже й складно за допомогою різних подачок і спеціальних пропагандистських прийомів, особливо за активної участі церкви.

Хоч як прикро це визнавати, але Україна, констатує В.Смолій, фактично стала полігоном для випробування новітніх технологій комбінованих інформаційно-воєнних інвазій, спрямованих на системну дестабілізацію соціально-економічного й суспільно-політичного життя країни-жертви при одночасній її дискредитації на міжнародній арені. Саме це змушує поглянути на донбаську кризу під новим кутом зору. Порівняно з відомими замороженими конфліктами (абхазьким, придністровським, боснійським тощо) йдеться про принципово

³⁵ Див.: Про «гібридну війну» Росії в Україні // День. – 2016. – 2 червня.

іншу ситуацію – адже іншим є соціальний ґрунт, на якому розвивається конфлікт. Кремль створив на Донбасі субцентр влади, котрий протистояв харківському/київському центру. Повоєнні покоління виростили із відчуттям особливої місії Донбасу загалом, себе зокрема. Рубіж тисячоліть перетворився для них на час краху системи світобачення. І нині Донбас – це своєрідна оптика, через яку проглядаються попередні помилки радянської та української влади³⁶.

Що ж до співзвучності сучасних українських реалій мотиваційним настановам і поведінковим стереотипам понад столітньої давнини, то доволі переконливо їх позначив М. Розумний, розмірковуючи про три типології вітчизняної еліти. Їх психологічні комплекси, світоглядні підходи, домінантні цінності у сфері риторики багато у чому взаємовиключні й імітаційні – приблизно такі ж, якими їх бачили «будівничі» української нації на рубежі ХІХ–ХХ ст. Градації теж не надто оригінальні: у складі сучасного політикуму є свої «ретрогради», «емігранти» та «імітатори». Перші перебувають у стані засадничого конфлікту з самою ідеєю української незалежності, хоч і прикриваються «національною ідеєю» та формулюванням канонів ідентичності. Другі у суто постмодерністському дусі іронізують над українською дійсністю, орієнтуючись на шенгенські візи, європейські гранти тощо. Треті намагаються пристосуватися до української дійсності й навіть учаться паразитувати на її суперечностях, використовуючи чималий набір політико-ідеологічних симулякрів. На такому ґрунті, позначеному виразною віртуалізацією політичних дискурсів, і виник своєрідний гібридний продукт української конкурентної демократії – з «диванними» партіями, реальною боротьбою за ресурси й імітацією боротьби ідей, гасел та образів. Запозичення з традиційного спектра ідеологічних настанов попередників (консерватизм – лібералізм – соціал-демократія) певних, потрібних «замовникам», догм не тільки не наблизило українське суспільство до адекватних відповідей на головний виклик національного самовизначення, але й призвело до безплідного витрачання суспільної енергії, штучної конфліктності, девальвації важливих понять і символів. І навчитися, зрештою, виробити певну доктрину з власним понятійним апаратом, свою мову й символіку – значить «пізнавати одне одного і відрізнити манівці від головної дороги»³⁷.

Політичні та військові експерти доводять: у наш час змінилася й сама філософія війн, котрі стали просторовими, а не позиційними, якими вони були у своєму класичному вигляді. Гібридна війна – динамічна, з охопленням величезних територій. Тому оборонні споруди потрібні не стільки на самій лінії кордону, скільки на віддалі від 50 до 150 км вглиб території країни. Величезна протяжність українсько-російського кордону робить неефективними плановані урядом заходи щодо спорудження «Стіни» (чи то «Європейського валу»). Спокійного північно-східного кордону в Україні ще тривалий час не буде³⁸.

³⁶ Смолій В. Передмова // Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у ХVІІ–ХХІ ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого й загального у регіональному просторі. – К., 2015. – С.8–11.

³⁷ Розумний М. Про три типології вітчизняної еліти // День. – 2016. – 29–30 квітня.

³⁸ Мацур Т. Приграничная арифметика // События недели: итоги и факты. – 2016. – 5 априля.

Перша фаза збройної агресії Російської Федерації розпочалася 20 лютого 2014 р. – саме тоді всупереч міжнародно-правовим зобов'язанням Росії було зафіксовано випадки перетину державного кордону. А вже 1 березня розглядалося звернення президента РФ про згоду на використання збройних сил на території України.

Не можна не бачити того, що автономний статус чималою мірою сприяв блискавичному переходу Криму під юрисдикцію Російської Федерації. Багато у чому специфічна модель адміністративно-територіальної автономії зробила її своєрідною формою регіонального самоврядування, що дало змогу мінімізувати політичний вплив етнічних факторів. Що ж до офіційного Києва, то цілеспрямовану діяльність із налагодження продуктивної співпраці росіян, українців і кримських татар він фактично підмінив «роботою» на пониження статусу автономії. Однак ані ліквідація інституту президентства на півострові, ані заходи щодо перепідпорядкування Києву структур виконавчої влади значного ефекту не дали.

Наявність власного парламенту й урядових структур, одноканального бюджету, відповідної інфраструктури полегшила місцевим сепаратистам завдання ізоляції півострова у вирішальний момент розгубленості й недієздатності Києва. Швидко та організовано провівши (чи імітувавши) якусь подобу «референдуму», вони певною мірою легітимізували проголошення незалежності Криму, що відкрило шлях до його анексії Російською Федерацією.

Отже втрату Україною Криму слід розглядати не лише в контексті експансіоністської політики Росії, але й з урахуванням того стану напруги, який був зумовлений самим фактом існування на півострові адміністративної територіальної автономії з доволі невизначеним статусом. Як довів Є.Марчук, сам по собі В.Путін лише на верхівці допускає експромти. Ознаки стратегічного плану спецоперації проявилися ще до анексії Криму, коли Росія почала серію широкомасштабних військових навчань біля наших кордонів. Перша фаза кримської операції Москви майже повністю повторила таку ж операцію по Криму в 1992–1994 рр. Підключився й Чорноморський флот зі своїми радіо, ТВ, газетами³⁹.

Створена на півострові своєрідна форма регіонального самоврядування зі власним парламентом та урядом, що мав подвійне підпорядкування, наявність вертикалі органів кримськотатарського національного самоврядування на чолі з Курултаєм і Меджлісом, невизначений статус Севастополя з паралельним існуванням у його складі цілого ряду територіальних одиниць зі власними органами місцевого самоврядування – усе це робило управлінські структури лише обмежено дієздатними. Зрештою на півострові сформувалася типова модель регіонального сепаратизму (формула М.Степика), побудована як на кланових економічних інтересах, так і на політичних амбіціях місцевих еліт.

Сказаним почасти пояснюється той факт, що Росії вдалося розрубати «кримський вузол» напрочуд швидко, без застосування зброї. Але не можна не

³⁹ Марчук Є. На шляху до НАТО. – К.; Париж; Дакар, 2016. – С.416–418.

бачити й тієї потужної негативної енергії, яку вивільнила порівняна легкість розв'язання складних територіальних проблем шляхом фейкових «референдумів». Ця уявна легкість створила феномен депривації – розходження між завищеними очікуваннями й реальними можливостями. Сепаратистські настрої швидко поширилися на східні регіони України, хоч очевидно, що можливості реалізації там кримського сценарію з самого початку були примарними. Невдовзі стало ясно, що вже саме по собі «розповзання» сепаратизму здатне створити багато проблем як для України, так і для Росії. Сьогодні, вважає Є.Марчук, має бути стратегія, до якої входить багато складових компонентів, зокрема невоєнного характеру. Війна й демократія – не дуже хороші сусіди. Але Україна, на жаль, переживає унікальну ситуацію, адже жодна з європейських країн такого не зазнавала: де-факто маємо специфічну війну, і при цьому – процес демократизації українського суспільства, реформи в політичній, судовій системах тощо. А як жити з демократичними принципами у війні з ворогом, який демонстративно цими принципами не керується?⁴⁰

Війна, у баченні генерала армії В.Муженка, справді розділила не просто на патріотів чи ні, а тих, хто здався, дезорієнтувався під тиском провокацій, або, навпаки, був здатний адекватно оцінити ситуацію. «Ми не напали ні на кого. Ми не загарбували чужі землі. Проте окупація Криму і частини Донбасу – це стратегічна помилка Росії. Цього не можна було робити, навіть з позицій імперських амбіцій. Сьогодні ми немовби прокинулися від летаргічного сну так званої дружби народів, у яку ще донедавна щиро вірили... Судячи з усього, нас дійсно готували до капітуляції. Можу сказати, що ми таки своєчасно прокинулися... Те, що деякі країни проходять за десятки років, ми пройшли за три роки»⁴¹.

Незалежно від того, чим закінчиться тривалий збройний конфлікт, що випробовує на міцність економіку, політичні структури й норми політичної культури обох воюючих сторін, Крим і Донбас залишатимуться впродовж років зонами болю, чергових утопій, експериментів із непередбачуваними наслідками. «Розмінування» свідомості місцевих мешканців потребуватиме не лише часу, але звільнення території «української Вандеї» від десятків тисяч цілком реальних мін. «Хвора, поранена пам'ять» (формула О.Єременка) – постійно відтворювала джерело непевності, за якої «мертвий хапає живого». Але ця констатація ніякою мірою не означає, що інтелектуальна реакція на події 2014–2017 рр. має послаблюватися. Уроки історії тим і цінні, що змушують соціуми й індивідів частіше замислюватися над тим, під впливом яких чинників формується картина людського буття.

Той незаперечний факт, що на окупованій частині Донбасу реалізується пряме правління Кремля та що воюють там регулярні російські військові частини, нині визнається й зарубіжними ЗМІ. У березні 2016 р. популярне німецьке видання «Bild» оприлюднило беззаперечні докази причетності Росії до управління так званими «республіками» на Донбасі. Ідеться про здобутий

⁴⁰ Див.: Скільки до перемоги? // День. – 2017. – 28–29 квітня.

⁴¹ Див.: Армія – Війна – Екзамен // Там само. – 10–11 березня.

журналістами доступ до документів «Міжвідомчої комісії РФ з надання допомоги постраждалим територіям південно-східних районів Донецької й Луганської областей» від 25 жовтня 2015 р. Саме ця, створена наприкінці 2014 р., комісія, на переконання німецьких газетярів, виконує функції «адміністрації» окупованих районів Донбасу і є так званим «тіньовим урядом». За кожним з «обраних» лідерів «республік» стоїть свій куратор. Управління Донбасом розподілене між шістьма робочими групами п'яти російських міністерств. Окуповані території розглядаються в документах комісії як «суверенна російська земля». Так звані «гумконвої» на зворотному шляху вивозять з Донбасу в Росію заводське обладнання, і ця «евакуація» вже обернулася для України мільярдними збитками⁴².

За висновком спеціального вповноваженого федерального уряду Німеччини з питань німецького головування в ОБСЄ Г.Ерлера, конфлікт в Україні й навколо України є найважчою кризою європейської безпеки після закінчення «холодної війни». Із цим конфліктом у центр Європи повернулося насильство, руйнування, вимушені переселення. «Найважливіша валюта міжнародної політики – взаємна довіра – на тривалу перспективу серйозно пошкоджена»⁴³.

Сьогодні важливо досягнути можливі сценарії розвитку, пов'язані з деокупацією. Яке майбутнє бачать місцеві жителі для окупованих територій і як російська агресія вплинула на громадську думку? У монографії, підготовленій співробітниками школи політичної аналітики Національного університету «Києво-Могилянська академія» з долученням Фонду «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва, зазначається, що станом на травень 2016 р. у підконтрольній законним органам влади частині Донбасу (у баченні М.Золкіної) сформувалася позиція: «ні – миру за будь-яку ціну». Де-факто це означає, що у суспільних настроях регіону домінує налаштованість на перемовини й пошук компромісів як на основний шлях урегулювання конфлікту з Росією. Але громадяни здебільшого підтримують вибіркові компроміси та зазначають, що далеко не на всі пропозиції в рамках перемовин Україні варто приєждати. Так, восени 2015 р. на Донбасі істотно переважала орієнтація на «мир за всяку ціну» – її підтримували 59,5% населення регіону, але у травні 2016 р. прихильників такої позиції залишилося 29%. Натомість суттєво зросла частка прибічників вибіркових компромісів – від 35% до 49% відповідно⁴⁴.

Нові роздуми Ю.Щербака «Україна в епіцентрі світового шторму» (Київ, 2017 р.) – книга прозоринь, в якій тяжіють привиди минулого. Ідеться про явище всесвітньо-історичне, глобальне, адже відбувається зіткнення двох цивілізацій, і сьогодні ще не відомо; хто в ньому візьме гору. «Попри жахіття часу теперішнього, здоровий глузд повинен перемагати, позаяк лише він здатний протидіяти абсурду й злу... Людина перебуває посеред “шторму” інформації. Така перенасиченість визначає інакше ставлення до подій, що відбуваються навколо. Ми просто не здатні відкрити душу всьому цьому»⁴⁵.

⁴² Див.: *Торба В.* Що робити із «секретом Полішинеля»? // Там само. – 2016. – 31 березня.

⁴³ *Ерлер Г.* Діалог, реформи, безпека і ОБСЄ в Україні // *Дзеркало тижня.* – 2016. – 5 листопада.

⁴⁴ Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії на Донбасі: регіональний вимір. – С.183–185.

⁴⁵ Див.: *Дроздовський Д.* Посеред шторму // *Дзеркало тижня.* – 2017. – 15 квітня.

Пошуки алгоритму безпекової стратегії

За таких умов легко погодитися з Л.Якубовою: ситуація, за якої Донбас ментально й культурно ніби «зависнув» поміж Україною й Росією, не може тривати вічно. Подальше культивування саме такого статус-кво є прямою загрозою не лише державному суверенітету, але й майбутньому української нації⁴⁶. І ця загроза виходить не тільки з факту прямої російської агресії, але й від взаємонакладання породжених незваженою державною стратегією соціальних, політичних, ідентифікаційних криз. Збройне протистояння на Донбасі, спровоковане прямим втручанням у конфлікт Російської Федерації, вилилося у трагедію «взаємоневизнання» з величезною кількістю жертв, зламаних людських дол, сотнями тисяч вимушених переселенців, руйнуванням промислової інфраструктури, екосистем, закладів соціального захисту, системи освіти тощо. Попри риторику примирення, сторони конфлікту поки що не налаштовані на припинення протистояння. А тим часом воно дедалі глибше втягує країну у вир невизначеності, паралізує вкрай потрібні реформи, збільшує соціальне відчуження значної частини громадян від влади.

Структурні шоки в геополітичній, інституційній, соціокультурній, безпековій архітектоніці східноєвропейського простору – з їх епіцентром в Україні – гостро розмежували та поляризували трансформаційні й регіонально-інтеграційні процеси на цій території. Власне, і збройний конфлікт на Донбасі, за І.Піляєвим, став проявом фрактальної локалізації історичної парадигми протистояння Заходу та Сходу, яка вже сама по собі стимулює гібридні за своєю природою євразійські синтети «історичної Росії» та «російського світу»⁴⁷.

Сам українсько-російський кордон стає символом несумісності орієнтаційних матриць: для України це своєрідне «огранювання» суверенітету й маркер ідентифікацій, для Росії – гальмівна перешкода на шляху омріяної реінкарнації імперського простору. І якщо порубіжжя як ареал взаємовпливів продукує ціннісну амбівалентність, стимулюючи найрізноманітніші обміни смислами, то кордон однозначно виступає в ролі демаркаційного рубежу.

За таких умов перед соціогуманітарною наукою стоїть непросте завдання: з'ясувати глибинні витоки неприродного стану в українсько-російських відносинах і запропонувати власне бачення шляхів виходу із всеохопної кризи. Мотивацію російської стратегії в «українському питанні» неупередженому аналітикові зрозуміти доволі важко. Кремлівські політики й політтехнологи ризикують власним міжнародним іміджем, ідучи на порушення цілого ряду міжнародних договорів. Коли Україна відмовилася від третього за величиною ядерного арсеналу у світі, Російська Федерація позиціонувала себе у числі гарантів безпеки нашої країни. У Будапештському меморандумі, до речі, ішлося про те, що ніяка зброя держав-гарантів ніколи не використовуватиметься

⁴⁶ Якубова Л.Д. Процес українського націєтворення vs імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XXI ст.) // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С.187.

⁴⁷ Піляєв І. Збройний конфлікт на Донбасі як прояв фрактального дуалізму пострадянського розвитку // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2015. – №1. – С.129–138.

проти України, за винятком цілей самооборони. Пояснити таку коротку відстань від держави-гаранта до держави-агресора можна лише невисокою питоною вагою моральних оцінок у російській інтелектуальній традиції. Кордони дозволеного й недозволеного в ній віддавна визначалися не законами, тим більше – не моральними критеріями, а витлумаченою у суб'єктивістському дусі політичною доцільністю.

Утім, схоже, має рацію публіцист В.Каспрук: «Ніякої стратегії в Путіна немає, він діє виключно емоційно на коротку перспективу. А вся тактика полягає в тому, щоб якнайбільше дестабілізувати ситуацію в сусідніх країнах, силою примусивши їх дослухатися до геополітичних забаганок Кремля»⁴⁸.

На переконання В.Горбуліна, у сучасному світі велике значення мають не розміри збройних сил держави, а їх здатність здійснювати швидкі й ефективні операції в будь-яких умовах. Завдання підриву військового та економічного потенціалу противника реалізуються партизанськими й диверсійними методами, інформативно-психологічним тиском, активною підтримкою внутрішньої опозиції. Поєднання традиційних і гібридних методів у наш час – характерна риса будь-якого збройного конфлікту. Бойові дії баз застосування гібридних методів уже немислимі. «Гібридна війна не почалася і не закінчиться Україною. Вона тільки починається»⁴⁹.

Що ж до уроків 2017 р., то, у баченні О.Пасхавера, наша революція – це криза й стрибок тривожної невизначеності. Ми незадоволені тим, що йде війна, що в нас є переміщені особи, що зростає злочинність. Деякі реформи не починаються, інші – не закінчуються. Майдан розпочався з цілком конкретних речей, але вимог на Майдані не було, насправді був саме вибір долі. Різка зміна цивілізаційного стану – від євразійського до європейського – неймовірно складна річ. Ризики колосальні. Ніхто успіху не гарантує. Якщо вийде, це називається «революцією», якщо не вийде – «заколот», «переворот». Революцію дуже важко визначити в рамках добра та зла, користі й шкоди. Неможливо передбачити наслідки революції, як неможливо передбачити і її кінцеві результати. Контрреволюція завжди вдається до бунтів і (або) зовнішньої агресії. Тому вона є сертифікатом істинності революції⁵⁰.

Блискучий аналіз залишимо любителям прогнозів. Що ж до прогностичних моделей, то ще в 2014 р. на матеріалах колективної монографії «Схід і Південь України: час, простір, соціум» нам удалося вийти на цікаві узагальнення методологічного характеру, зокрема не лише доктринальних засад державної політики, але й теоретичних засад сучасної історичної, політичної, соціологічної думки. Для значного кола фахівців дедалі більш очевидною стає криза загальнопоширених концепцій націй і націоналізму. Трансформуючи ідею «пролетарського інтернаціоналізму» в ідею «російського світу», Кремль заклав міну вповільненої дії під усю будівлю сучасного взаємозалежного світу. Визнання того факту, що українсько-російське пограниччя, яке пролягає через Донбас, є ризикогенним фактором

⁴⁸ Каспрук В. Контroversійний візит Путіна до Фінляндії // Дзеркало тижня. – 2016. – 9 липня.

⁴⁹ Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається... // Там само. – 26 березня.

⁵⁰ Пасхавер О. Вибір долі // Там само. – 2017. – 28 квітня.

державної безпеки, має стимулювати не тільки вироблення Україною власної державної доктрини, але й розробку довгострокових адресних програм, розрахованих на різні порубіжні соціуми, різні етноси, різні суспільні групи. «Головна проблема України – відсутність об'єднаної доктрини, комплексу ідей, прийнятних не лише як платформа для компромісу, але й для тривалого консенсусу у розрізі принаймні 5–10 років. [...] Україна вже не та, і змінили її як події Майдану, так і збройне протистояння на Сході. Стреси такого масштабу безслідно не проходять»⁵¹.

Нашій країні конче потрібна власна етика транскультурності на пограниччях – з акцентом на динаміці взаємовпливів і розмежувань, з усвідомленням того, що вплив центру тут часто програє в порівнянні зі впливом кордону. Вироблення онтології пограниччя потребує власних виразових засобів і специфічної наукової мови. Ідеться про наукове обґрунтування культури пограниччя – не лише як геокультурного, але і як екзистенційного феномена. Вітчизняний культурний простір має складну конфігурацію багатовимірності, обтяжену численними травмами. Шукати взаєморозуміння на такому ґрунті можна в руслі «визначення відмінностей», як це робиться на Заході. Але більш продуктивною для України, на наш погляд, має бути стратегія послідовної децентралізації й відмови від застарілих уявлень про центр-периферійні відносини. Тут не обійтися без уважного врахування специфічної соціодинаміки погранич, сутнісного аналізу різних територіальних ідентичностей, наукового обґрунтування «кордону безпеки». В основу децентралізації українського зразка покладено необхідність посилення базового рівня – міста, селища, села – для отримання послуг від влади. Крім того, зміцнення місцевого самоврядування на базовому рівні слугувало б противагою регіоналізації країни. Але внаслідок політичної кризи на початку 2016 р. процес законодавчого забезпечення реформи децентралізації сповільнився⁵².

За умов загальної деморалізації, спричиненої не в останню чергу реаліями «гібридної війни», нашій країні конче потрібні наукові центри, які розробляли б проблеми теоретичної та практичної етики – на зразок німецьких інституцій трансформаційно-прагматичної дискурсивної етики, очолюваних Д.Белером. Сьогодні дискурсивна етика, започаткована Г.Йонасом та К.-О. Апелем, дістала «друге дихання» в контексті обґрунтування відповідальності гуманітаріїв «за майбутнє з глобальної перспективи» у світлі нових ризиків і загроз. Ідеться, зокрема, про спеціальні прикладні програми «Діалог етики й господарства», «Діалог етики та педагогіки», «Діалог етики й медицини» тощо⁵³. В нашій країні роботу в напрямі дослідження місця та ролі дискурсивної етики за умов екологічної кризи успішно розпочато в Інституті філософії ім. Г.Сковороди НАН України, але нові загрози, у тому числі й екологічні, потребують значно ширшого фронту відповідних напрацювань.

⁵¹ Схід і Південь України: час, простір, соціум: У 2 т. – Т.1. – К., 2014. – С.297–301.

⁵² Трансформації суспільних настроїв в умовах протидії агресії Росії на Донбасі: регіональний вимір. – С.149–169.

⁵³ Див.: *Бьолер Д.* Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи: Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу. – К., 2014.

Інтернет-ЗМІ у цьому сенсі, уважає Л.Хріпункова, – не як «швидка допомога», а як «термінова консультація лікаря». Нічні обстріли, постраждали райони, розтрощені будинки, зіткнення автомобілів на дорогах, згорілі будівлі, активізація бойовиків в певних районах міста – усе це, якщо опубліковано вчасно, дозволяє кожній людині в окупації завжди тримати «руку на пульсі». Дуже важливо відійти не лише від брехні, а й від зловтіхи, насмішок, кепкування та приниження навіть ворога. Адже це не лише не сприяє інформаційній деокупації та викликає недовіру – це ще провокує психологічне відторгнення. Якщо Україна хоче повернути Донбас, їй варто зважувати емоції, але й не слід відмовлятися від них узагалі. Основа новин – співчуття, розуміння, свідома відмова від стигматизації, і при цьому – жорсткість до колабораціоністів та окупантів. І це є головним інформаційним тлом для окупованих територій. Адже якщо тло вивірене до дрібниць, звільнення, деокупація проходить без внутрішнього спротиву та негативного ставлення⁵⁴.

Суб'єктність є, за неї варто боротися, переконаний О.Хара. Маємо констатувати, що понад три роки війни виявили неспроможність українського політичного класу поки що ані дати чітке політико-правове визначення суті конфлікту, ані сформулювати те, що слід уважати бажаною й досяжною за наявних умов перемогою в екзистенціальному протиборстві з Росією. Лише сильна Україна як невід'ємна частина сім'ї вільних народів матиме можливість не тільки повернути тимчасово втрачені території, але й реінтегрувати їх без шкоди для нас і всього континенту⁵⁵.

⁵⁴ Хріпункова А. Толерантний інтернет? // День. – 2017. – 21–22 квітня.

⁵⁵ Хара О. Суб'єктність є, за неї варто боротися // Дзеркало тижня. – 2017. – 25 лютого.

In this work author made a review of centuries-old reflections and thoughts about contradictory and controversial views to the “mutual non-recognition” of identifying crises, in particular, the understanding of historical origins of disproportions and asymmetries in regional development. Author considered the aggressive nature of Russian ideology as an extension of imperial policy towards Ukraine and as a real threat to the sovereignty and territorial integrity of our country.

Keywords: regional development, national identity, national self-determination, identification crises, safety strategies, sovereignty, territorial integrity.

В.В.БЕЗДРАБКО*

**АРХІВНА ОСВІТА В УКРАЇНІ:
ТРАДИЦІЇ Й ТЕНДЕНЦІЇ**

Розглянуто традиції та новітні тенденції розвитку архівної освіти в нашій країні. Визначено й охарактеризовано дві моделі освіти: історико-архівну та соціокомунікаційну. Зауважено на особливостях зарубіжного досвіду підготовки фахівців для архівної галузі й можливостях його запозичення. Акцентовано увагу на сучасному нормативно-правовому регулюванні розвитку архівної освіти в Україні.

Ключові слова: архівна освіта, архівіст, архівознавство, теорія та практика архівної справи, освіта.

Однією з найважливіших категорій сучасної філософії освіти є постулювання ідеї якісного навчання та плекання світогляду слухача, що відповідали би новітнім запитам суспільства. Цим переймаються філософи, співробітники академічних установ, функціонери-адміністратори, а найбільше ті, кому доводиться щодень заходити до студентської аудиторії і брати активну участь у практичному втіленні теоретичних знахідок колеґ та імперативних розпоряджень виконавчої влади різного ранґу в освіті. Традиційно для жанру слід було б згадати численні дисертації й монографічні студії, дрібноформатні дослідження, написані останніми роками в Україні, на злободенні теми освіти, але свідомо утримаємося від цього.

Натомість порушимо питання важливішого порядку, яке виникло після затвердження постановою Кабінету Міністрів України №266 від 29 квітня 2015 р. модернізованого переліку галузей знань і навчальних спеціальностей, за якими має здійснюватися підготовка здобувачів вищої освіти¹, що викликало резонансні, далеко не однозначні дискусії. Не вдаючись до загального оцінювання змісту документа, зупинимося лише на тому, що належить до кола наших фахових інтересів, а саме – на архівній освіті. Так от, згідно зі згаданою постановою, «архівна справа» як об'єкт навчальної діяльності отримала реєстрацію у системі галузей знань, що належать до «Культури і мистецтв», під шифром 029 спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа». При цьому чітко визначено коло «суміжних» професійних занять – інформаційне й бібліотечне. Донині вони існували в межах інших спеціальностей – «Документознавство та інформаційна діяльність» і «Книгознавство, бібліотекознавство та бібліографознавство». Стосовно архівного складника, то

* Бездрабко Валентина Василівна – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Київ)

E-mail: valentbez@gmail.com

¹ Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: постанова Кабінету Міністрів України №266 від 29.04.2015 р. [Електронний ресурс]: http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/46971/

з 1990-х рр. він залишався непомітним в історичних спеціальностях, а згодом оприсутнився в документознавстві, соціокомунікаційній галузі знань.

Уживання при формулюванні спеціальності 029 означника в однині – «справа», додатково вказує на те, що автори такої назви напряду підготовки інформаційну, бібліотечну й архівну діяльності вочевидь сприймають як *єдину справу*. Це викликало у фахівців незгоду. Суть заперечень криється, передусім, у некоректному формулюванні назви спеціальності, коли через кому поєднуються поняття різного порядку: сфери професійної діяльності (архів, бібліотека) та її вид (інформаційна). Погодьмося з очевидним твердженням, що інформаційна діяльність – це невід’ємна ланка роботи архівістів чи бібліотекарів. Тож питання, про яку «інформаційну справу» йдеться в назві й, що дуже важливо – сферу її практики, так само, як і тлумачення змісту цього словосполучення, залишаються відкритими. Адепти подібного формулювання апелюють до зарубіжного досвіду фіксування архівної та бібліотечної «справи» в межах єдиної спеціальності, повністю при цьому ігноруючи обставини походження такого підходу, що суттєво відрізняються від вітчизняної, а ширше – європейської практик (про це йтиметься нижче). До того ж у міжнародному варіанті вживання прикметників «інформаційні», «бібліотечні», «архівні» стосується означуваного поняття «науки»/«студії», а не «справа», і в цьому також полягає суттєва відмінність.

Незважаючи на подібний формат, напрями підготовки архівістів і бібліотекарів у зарубіжній практиці існують автономно й базуються на різних бакалаврських, магістерських програмах, які перегукуються між собою на рівні лише деяких спільних дисциплін. Розуміння відмінностей, специфіки діяльності архівістів та бібліотекарів зафіксовано також і в міжнародному класифікаторі професій «International Standard Classification of Occupations 2008»². Так, архівісти разом із керуючими документацією об’єднані в одній професійній групі – «Archivists and curators» («Архівісти й зберігачі», індекс 2621), а бібліотекарі та з ними пов’язані фахівці інформаційної галузі – в «Librarians and related information professionals» («Бібліотекарі та пов’язані з ними фахівці інформаційної галузі», індекс 2622)³. Разом вони утворюють професійну групу 262 «Librarians, archivists and curators» («Бібліотекарі, архівісти й зберігачі»)⁴. Інакше кажучи, йдеться про традиційне та органічне співіснування архівістів із керуючими документаційними процесами (у вітчизняному просторі – документознавцями) в одному фаховому полі. Наслідуючи зарубіжний досвід, керівничі освіти проігнорували цей факт, а деякі з них поспішно проголосили про «смерть» документознавства й непотрібність його як науки, апелюючи при цьому до згаданої вище постанови, де те, на їх думку, «розчинилося» в інформаційній справі. Коментувати кінець науки, вважаємо, не варто не тільки через необґрунтованість тверджень та існування інших поглядів⁵, але й тому, що

² International Standard Classification of Occupations: structure, group definitions and correspondence tables: ISCO-08. – Vol.1. – Geneva, 2008. – 433 p.

³ Ibid. – P.85.

⁴ Ibid.

⁵ Земсков А.И. Документоведение – было, есть и будет (обзор зарубежных сайтов) // Научные и технические библиотеки. – 2006. – №7. – С.63–73.

трансформації, які нині переживає документознавство, є закономірним явищем і завершаться оновленням змісту, відкриттям новітніх векторів та горизонтів розвитку.

Абсурдність ситуації ускладнюється покроково. Нині на рівні проектів стандартів бакалаврів, магістрів зі спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» штучно змодельовано простір без урахування основоположних засад розвитку архівної освіти та за відсутності чітко означених компетентностей, необхідних для фаху архівіста⁶. На маргінесі професійних інтересів архівна освіта залишилася також у проекті стандарту 032 «Історія та археологія» (бакалавр, магістр)⁷. Питання підготовки кадрів вищої кваліфікації залишається відкритим і нерозв'язаним у площині формування сучасного нормативно-правового поля її розбудови.

На нашу думку, домінантою для реформування стало не скрупульозне вивчення фахівцями традицій архівної освіти в Україні та за кордоном і бажання змінити її. Провідниками нової спеціальності в першу чергу виявились технічні виші й навчальні заклади сфери культури. Суть трансформацій криється у прагматичному функційному підході, базованому на поєднанні можливостей технічних навчальних закладів, частка яких у розвитку попередньої, ліквідованої, спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» за 2000-ні рр. значно зросла, а неприховане лобювання ними власних інтересів і вплив на ринку освітніх послуг відчутно посилюються⁸. І хоча це природний процес, пов'язаний із повсюдним захопленням суспільством масовою й тотальною інформатизацією всіх сфер життя, проте він призвів до односторонності у сприйнятті цього напрямку підготовки, а згодом до відмови від нього. Очевидна зацікавленість технічних вишів у розвитку «інформаційної справи», заземленої на технологіях і класичній теорії інформації, викликала появу спеціальності 029, де бібліотечна чи архівна складові є формальним доповненням без реального змістового наповнення, що чітко демонструють проекти стандартів освіти бакалаврського й магістерського рівнів. При цьому посилення на досвід

⁶ Проекти стандартів вищої освіти [Електронний ресурс]: <http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osviti/naukovo-metodichna-rada-ministerstva/proekti-standartiv-vishhoyi-osviti.html>

⁷ Там само.

⁸ До прикладу, головою науково-методичної комісії Міністерства освіти і науки України з розроблення стандартів вищої освіти спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» став професор Національного університету «Львівська політехніка» А.М.Пелешишин, а головою Спільки документознавців України є доцент Одеського національного політехнічного університету В.Г.Спрінсян. Саме Одеський національний політехнічний університет проводить всеукраїнські студентські олімпіади зі спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» і її освітньої правонаступниці – 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» (2015–2017 рр.). До цього такі олімпіади проводилися в Донецькому національному університеті (2012–2014 рр.) кафедрою інформаційних систем управління факультету математики та інформаційних технологій. Завдання, пропонувані студентам для виявлення фахових знань, так само тяжіють до інформаційних, технічних наук (див., напр.: Тестові завдання для проведення I етапу всеукраїнської студентської олімпіади [Електронний ресурс]: <http://math.donnu.edu.ua/uk-ua/SiteAssets/Test%20items.pdf>). Звісно, це може бути простим збігом обставин, проте дуже характерним. Між іншим, у складі згаданої міністерської комісії, що займається розробленням стандарту вищої освіти підготовки архівістів (рівні бакалавр, магістр), немає жодного архівіста, а експертизу нормативного документа офіційно проводять винятково представники бібліотечної галузі, що вважаємо некоректним підходом до справи. Державній архівній службі України варто теж звернути увагу на нормативне забезпечення розвитку архівної освіти в Україні.

колег із зарубіжжя поза оцінюванням можливостей і доцільності його «вживлення» має позірний характер.

Доповнимо сказане ще одним міркуванням. Започаткування 1995 р. в освітньому просторі України спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» відбулось завдяки і за потужного сприяння тодішніх інститутів культури, які мали тривалий досвід підготовки бібліотеко-, бібліографо- і книгознавців. Саме вони стали засновниками нового напрямку у вищій школі. Час показав, що їм здебільшого так і не вдалося «вивести» «Документознавство та інформаційну діяльність» за рамки, умовно кажучи, бібліотечної спеціальності. Це пояснюється не тільки суто адміністративними установками, що панували у вишах, чи тяглістю традицій, але й об'єктивними обставинами розвитку науки про документ, яка в 1990-х рр. активно всотувала обговорювані дослідниками документологічні ідеї.

Завдяки помітному поширенню та зростанню популярності спеціальності впродовж 1995–2015 рр. ситуація на ринку освітніх послуг суттєво змінилася. І вже не тільки (і не стільки) інститути (чи університети) культури зайнялися підготовкою фахівців із документознавства та інформаційної діяльності, але й заклади різного галузевого спрямування, відомчого підпорядкування, утягуючи спеціальність у суцільний експеримент зі змістом. Отож станом на 1 січня 2015 р. близько 40 закладів вищої освіти розвивали напрям «Документознавство та інформаційна діяльність». І якщо «новоспечені» його провідники тяжіли переважно до інформаційної складової, то навчальні установи сфери культури продовжували дотримуватися хибної думки про однозначну похідність науки про документ від книго-, бібліотеко- та бібліографознавства й, відповідно, велику спорідненість, а отже безпідставність автономного існування «*бібліотечного*» документознавства. Лише поодинокі вищі стали на класичні засади розвитку спеціальності, екстраполюючи її на сферу управління, а ще менше з них тих, що започаткували підготовку фахівців за спеціалізацією «Документознавство, архівознавство» із записом у дипломі випускників «документознавець-архівіст», повторивши при цьому перевірений десятиріччями досвід Московського державного історико-архівного інституту.

Поява у середині 1990-х рр. на освітньому ринку нових «гравців», що займалися підготовкою архівістів, виявилася знаковою, але малопомітною для істориків подією, продовженням якої й стало, зрештою, оприсутнення архівного напрямку освіти під шифром 029 спільно з інформаційною та бібліотечною «справою». Фактично відтоді в Україні започатковано альтернативну модель організації та змістового наповнення архівної освіти, орієнтованої не на історико-архівну, а на соціокомунікаційну підготовку.

На відміну від класичної моделі архівної освіти, що склалася за минулих часів, ці навчальні заклади готували фахівців, обізнаних із новітніми галузевими технологіями та керуванням документаційними процесами. Зміст бакалаврських, а потім і магістерських програм базувався на основоположному концепті про архіви як специфічні інформаційні системи, що є сегментом документально-комунікаційної сфери діяльності суспільства. Особливістю навчання архівістів стало органічне поєднання дисциплін різновекторного значення.

Тому здобувачі спеціалізації «документознавець-архівіст» мали широку обізнаність із традиційними архівознавчими (архівознавство, архівна евристика, архівні технології, економіка й менеджмент в архівній справі, історія та організація архівної справи, історія й організація діловодства, історіографія та джерелознавство історії архівної справи в Україні, зарубіжне архівознавство, забезпечення збереженості архівних документів, наукове використання архівних джерел та ін.), спеціальними історичними (археографія, джерелознавство, дипломатика, метрологія, палеографія, сфрагістика, хронологія тощо), інформаційними (інформаційні технології, соціальна інформатика), технічними (комп'ютерна техніка в архівній справі) науками. Передовою стороною їх підготовки була науково-технологічна складова, яка дозволяла випускникам оволодіти архівними технологіями (у тому числі й за допомогою можливостей, що їх відкриває комп'ютерна техніка) опрацювання, зберігання, консервування, користування документами, забезпечення доступу до них тощо. Проте досвід підготовки документознавців-архівістів виявився нетривалим.

Переформатування 2015 р. спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» найбільше схвалення знайшло у вишів, які прагнули поліпшити стан підготовки бібліотекознавців завдяки варіаціям на інформаційну тему, і в навчальних закладів технічного спрямування. Решта суб'єктів вищої школи мусили призвичаюватися до нових реалій існування фаху. Та найприкріше: під цей нічим не обґрунтований підхід треба пристосовувати традиційні освітні напрями – архівний і документознавчий.

Подібне намагання вирішити теоретичні та практичні (у тому числі освітні) проблеми архівної справи за допомогою інформаційних наук (у тому числі суто технологій) спостерігалися наприкінці 1960 – у 1970-х рр. на тлі багаторічних дискусій «архівістів-романтиків» з «архівістами-функціоналами». Наукова інформатика стала зброєю носіїв ідей, які звульгаризували її смисл. Наприклад, експертиза документів мала би бути вільною від конкретного їх змісту. Модернізований теоретичний підхід до експертизи полягав у «відборі документальних фондів меншої інформаційної щільності та повному відсіненні фондів із нульовою інформаційною щільністю»⁹. Механічне перенесення ідей С.Бредфорда чи Дж.Ципфа, абсолютизація математичних методів в архівістиці породжує неправильні дослідницькі результати, оскільки феномен архівного фонду – поняття багатопланове й не може асоціюватися з «нульовою інформаційною щільністю»¹⁰. Недоладними, на думку багатьох дослідників, були також спроби провести математичні розрахунки, аби визначити цінність і корисність історичного джерела¹¹. Навіть у ті часи, посилаючись на ленінські постулати про «повноту і правдивість інформації», препарувавши їх до дискусії, К.Б.Гельман-Виноградов категорично заперечив «математичну інформаційність» як можливу теорію архівної справи¹². Та найбільш ґрунтовно й

⁹ Цит. за: Хорхордина Т.И. История и архивы. – Москва, 1994. – С.336.

¹⁰ Там же. – С.337.

¹¹ Там же.

¹² Гельман-Виноградов К.Б. Ленинские идеи о научной информации и их значение для документоведения и архивоведения // Труды МГИАИ. – Т.31. – Вып.2. – Москва, 1975. – С.66–70.

послідовно банкрутство «нових віань» довів В.М.Автократов, котрий відкрив феномен світової «архівної інформаційної системи», в основі якої лежить теорія фондування. Він справедливо стверджував, що фонд – це генетично й структурно цілісне джерело потенційної ретроспективної інформації, а фондоутворення – історичний процес, коли «поза своїм фондом справи та документи перестають сприйматися частиною цілого і втрачають при цьому значну частину інформативності»¹³. Застосування навіть передових прикладних технологій, орієнтованих на вивчення інформації, без розуміння контексту її існування ніколи не дасть достовірного результату й буде обмеженим.

Маємо ще одне припущення, суть якого полягає в тому, що ані автори подібного формулювання назви спеціальності, ані розробники нормативних документів, які мають регулювати її розвиток і задавати векторність, не володіють базовими сутнісними категоріями архівістики та не можуть оцінити наслідки механічного поєднання архівної справи з інформаційним компонентом, обмежуючись при цьому лише доцільністю поширення новітніх технологій чи керуючись випадком. Доки триває потужна експансія технічних вишів, має сенс зайняти активнішу позицію вищим навчальним закладам, що давно й заслужено тримають провідні позиції в історико-архівній підготовці, у культурі, адже їхнє сподівання на «веґетаріанство» конкурентів на ринку освітніх послуг може мати несподівані для них наслідки... Навряд чи є підстави в нашому випадку говорити про гармонійне поєднання трьох напрямів – інформаційного, бібліотечного та архівного, на єдиній платформі заради їх автономного існування. Так мало би бути, але, судячи зі змісту документів, покликаних нормативно врегулювати питання розвитку спеціальності¹⁴, подібний підхід не передбачається. Більшість колег сприйняли *інформацієцентризм* новітньою доктриною сучасної архівної, документознавчої освіти, удавшись до необґрунтованої заміни в навчальних планах архівістів (чи документознавців) базових, основоположних дисциплін на інформаційні.

Після таких маніпуляцій у навчальних планах бакалаврського рівня (як повної вищої освіти) для архівістів з'явилися дисципліни (переважно циклів фундаментальних і професійно орієнтованих): теорія інформації; основи інформаційного суспільства; державна інформаційна політика; інформаційний менеджмент; інформаційний бізнес; інформаційно-аналітична діяльність; інформаційне право; інформаційні технології, системи та мережі; міжнародні стандарти інформаційної діяльності; реклама інформаційних ресурсів; захист інформації та ін.¹⁵ При цьому курси фахового спрямування, як-от архівознавство; історія архівної справи; архівне фондознавство; зарубіжне архівознавство; електронні архіви; стандартизація та сертифікація; бібліотечний і архівний менеджмент та маркетинг; проектна діяльність бібліотек і архівів; нормативне забезпечення діяльності діловодних і архівних служб;

¹³ *Автократов В.Н.* Понятие «архивный фонд» в советском архивоведении 1920-х годов // *Археологический ежегодник за 1984 г.* – Москва, 1986. – С.11, 16–17, 42, 44.

¹⁴ Ідеться про проекти стандартів спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», оприлюднені на сайті Міністерства освіти і науки України.

¹⁵ Див., напр.: Навчальні дисципліни спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» [Електронний ресурс]: <http://fk.knukim.edu.ua/navchalni-dystsypliny-spetsialnosti.html>

електронний документообіг; керування документальними процесами було зараховано до циклів дисциплін вільного вибору студента чи вишу¹⁶. Звісно, ми свідомі того, що для об'єктивної оцінки місця й ролі курсів у фаховій підготовці архівістів вагоме значення мають зміст програм і рівень викладання, проте назви дисциплін не менш показові та, більше того, зумовлюють їх наповнення.

Для порівняння подамо зміст навчальних планів архівістів, до прикладу, у Школі інформаційних, бібліотечних, архівних студій¹⁷ Університету Бриганської Колумбії, де панелі обов'язкових та основних дисциплін складають архівна дипломатика; класифікація та опис архівів; керування поточними архівами; історія документування, керування документацією; відбір і комплектування архівних документів; історія канадської адміністративної системи; архівні публічні послуги; передові класифікації та опис архівних документів; керування аудіо-, відео- та нетекстовими архівами; збереження електронних документів; архіви та Веб; системи документації у цифровому середовищі; архівне описання з використанням відкритого вихідного коду; електронна дипломатика та електронні документи судової експертизи; метадані впродовж життєвого циклу документів; електронні бібліотеки; цифрові зображення та текстові колекції; управлінські документи й інформація; адміністрування документами згідно зі свободою інформації та захистом конфіденційного законодавства; архівні системи і професія; цифрові документи; фінансові документи: теорія та практика; приватні архіви; архіви, документація і право; збереження [документів], архівні дослідження й наукові знання та ін. І лише декілька з них мають суто «інформаційне» забарвлення, а саме IT-безпека, інформаційна безпека, управління ризиками; інформаційні технології й архіви; розробка баз даних; інформаційна візуалізація та візуальна аналітика; менеджмент інформаційної установи; дослідження даних менеджменту для інформаційних професіоналів¹⁸. Не зупиняючись на особливостях організації навчання (у тому числі й післядипломного) та атестації слухачів на підтвердження рівня підготовки, студентських наукових програм, мережі зв'язків з іншими професійними центрами та Асоціацією канадських архівістів, зауважимо лише доволі однозначне змістове наповнення програми. На цих засадах побудовано освітні програми архівістів, наприклад, у Школі бібліотечних, архівних та інформаційних студій Лондонського університетського коледжу¹⁹, у Центрі архівних студій Ліверпульського університету²⁰ чи деінде. Тобто йдеться про те, що центри, зайняті підготовкою архівістів, бібліотекарів або фахівців в інформаційній галузі, мають відмінні між собою та професійно орієнтовані програми, які не передбачають підміну обов'язкових і основних курсів іншими, часто близькими за змістом дисциплінами, хоча й тяжіють до соціокомунікаційної моделі архівної освіти.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Школу інформаційних, бібліотечних, архівних студій Університету Бриганської Колумбії було обрано не випадково. По-перше, завдяки її високому рейтингу з-поміж подібних навчальних закладів зарубіжжя, а по-друге – через суголосність освітніх напрямів школи і спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа».

¹⁸ Courses overview [Електронний ресурс]: <http://slais.ubc.ca/programs/courses/course-list/>

¹⁹ MA in Archives & Records Management [Електронний ресурс]: <http://www.ucl.ac.uk/dis/study/pg/TMAARMSING01B>

²⁰ Courses and programmes [Електронний ресурс]: <https://www.liverpool.ac.uk/centre-for-archive-studies/courses/#d.en.528874>

Відгукнемося також про ті навчальні плани, що орієнтовані за кордоном на підготовку бібліотекарів чи фахівців в інформаційній галузі. Так-от, їх вивчення відкрило перелік суто архівних дисциплін, які читаються й для них. Ідеться, наприклад, про вступ до архівістики, керування архівами, описання й поширення архівних документів, керування документаційними процесами, експертизу архівних документів, аудіовізуальну та цифрову архівістику, нетекстові архівні документи, класифікацію архівних документів та ін., що загалом у нашому випадку видається неможливим і майже фантастичним. Аби проілюструвати цей факт звернулися до досвіду Школи бібліотекономії та інформаційних наук Монреальського університету²¹. І хоча Канада не може бути безперечним зразком для апелювань прихильників новітнього формату спеціальності тому, що національний архів там має назву Бібліотека й архів Канади (Library and Archives Canada), проте це не завадило колегам-розробникам проекту стандарту звернутися до північноамериканського досвіду²², аби переконати фахову спільноту в необхідності об'єднання (швидше заміни) бібліотечної й архівної освіти та розбудові їх інформацієцентричної моделі.

Генетично інша модель архівної освіти в Україні до 2015 р. базувалася на європейських класичних зразках (у першу чергу німецької та французької шкіл), орієнтованих на здобуття фахівцями ґрунтовних архіво-, джерелознавчих, спеціальних історичних і технологічних знань. Згідно з міркуваннями М.Г.Палієнко, саме такий підхід до архівної освіти в нашій країні був би виправданим²³. Ідеться не про ігнорування доцільності реформувань, а про збереження традицій, відкритих до новаційних раціональних доповнень і змістових збагачень. Наполегливе бажання реформаторів української освіти вибудувати підготовку архівістів, узгодивши її із зарубіжним досвідом, потребує зваженості. І тут слід зробити важливе роз'яснення, чому європейська й американська моделі архівної освіти суттєво різняться, а тому не слід беззастережно копіювати інший досвід.

Суть відмінностей криється в тому, що архівна справа для Європи (на відміну від Сполучених Штатів Америки) – явище давнього порядку. Історія архівістики Америки чи Канади аж ніяк не може похвалитися такою віковою глибиною генезису теорії й накопичення практичного досвіду. Цим пояснюється різниця в моделях архівної освіти, що склалися в Європі та в Північній Америці. Уникаючи розлогих коментарів і повторювання хрестоматійних фактів, широко викладених істориками архівістики²⁴, зауважимо, що до 1607 р.,

²¹ L'École de bibliothéconomie et des sciences de l'information (EBSI) de l'Université de Montréal 1961–2003 : quatre décennies de formation des spécialistes de l'information au Québec et au Canada français [Електронний ресурс]: <http://www.erudit.org/fr/revues/documentation/2002-v48-n4-documentation01853/1030351ar/>

²² Соляник А. Щодо особливостей змісту підготовки фахівців зі спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» [рукопис] // Архів автора. – 12 арк.

²³ Палієнко М.Г. Історичні традиції та сучасні тенденції розвитку європейської і американської моделі архівної освіти // Архіви України. – 2015. – №3. – С.35–60.

²⁴ Бржостовская Н.В. Архивы и архивное дело в зарубежных странах (история и современная организация). – Москва, 1971. – 311 с.; История архивного дела классической древности, в Западной Европе и на мусульманском Востоке: лекции, читанные слушателям архивных курсов при Петроградском археологическом институте в 1918 г. – Петроград, 1919. – 387 с.; Маяковский И.Л. Архивы и архивное дело в иностранных государствах. – Вып.1: Архивы и

часу виникнення перших англійських постійних поселень на Американському континенті, у Старому Світі діяльність архівістів-інтелектуалів, антикварників-колекціонерів, ерудитів-одинаків і королівських академій набула неабиякої популярності, а винахід Й.Гутенберга відкрив нову епоху. Народження дипломатички, палеографії, сфрагістики, джерелознавства та інших спеціальних галузей історичної науки стало вислідом копіткого вивчення світськими й церковними дослідниками документів архівів і бібліотек²⁵. Інакше кажучи, архіви Європи містять численні фонди давнього походження, які конче потребують відповідних методик вивчення, володіння ними архівістами. Тому практика їх підготовки повинна осмислюватися винятково в історичному контексті. Самі ж американці завжди вважали цінним і прийнятним для запозичення досвід європейських колеґ, коли у штаті архівів домінує «учений-історик, озброєний сучасною технічною архівною підготовкою»²⁶.

Саме тому перший спеціалізований навчальний заклад в Європі – Школа хартій (1821 р.), мотивував слухачів до ретельного студювання класичної та романської філології, палеографії, текстології, дипломатички, сфрагістики, нумізматички, метрології, архівознавства та інших дисциплін, що потому гарантувало вільне вивчення архівних документів й оперування ретроспективною інформацією²⁷. У XIX ст. історичний, філологічний, архівознавчий компоненти лягли в основу програм підготовки фахівців для архівів повсюдно²⁸. До наслідування шартистських навчальних програм удалися в археологічних інститутах Російської імперії та в перших профільних закладах в Україні часів Української революції 1917–1921 рр. і політики коренізації²⁹. Згодом плани, програми Московського державного історико-архівного інституту (1930 р.; МДІАІ) – єдиного вишу у СРСР (аж до його розпаду), що спеціалізувався на підготовці архівістів та документознавців, так само спочатку були зорієнтованими на класичну модель фахової європейської освіти³⁰.

Історіографічну цікавість викликає всесоюзна конференція істориків-архівістів 1943 р., яка віддзеркалює майже десятирічний досвід підготовки слухачів у стінах МДІАІ. Матеріали заходу напрочуд добре ілюструють розуміння змісту архівної освіти тими, хто брав активну участь в її розбудові та скеровував початково розвиток. Ідеться, у першу чергу, про викладачів історико-архівного інституту, які хоч і не виступили «єдиним фронтом» однодумців, проте в доповідях чітко окреслили основні тенденції у радянському та зарубіжному

архивное дело в рабовладельческих государствах древности и в эпоху феодализма. – Москва, 1959. – 98 с.; *Кальсина Е.А.* Французское архивоведение: история, теория, методология (конец XIX века – XX век): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2004. – 26 с.; *Старостин Е.В.* Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории, методологии. – Москва, 1997. – 332 с. та ін.

²⁵ *Бездрабко В.* Історія науки про документ, або Відкриття відомого. – К., 2011. – С.94–128.

²⁶ *Палієнко М.Г.* Історичні традиції та сучасні тенденції розвитку європейської і американської моделі архівної освіти. – С.50.

²⁷ *Лихачёв Н.П.* Дипломатика (из лекций, читанных в С.-Петербургском археологическом институте). – Санкт-Петербург, 1901. – С.51.

²⁸ *Бездрабко В.* Історія науки про документ, або Відкриття відомого. – С.141–142.

²⁹ *Матяш І.Б.* Археологічні інститути в Києві та Одесі // Енциклопедія історії України. – Т.1: А–В. – К., 2003. – С.134.

³⁰ *Бездрабко В.В.* Московський державний історико-архівний інститут як центр становлення документознавства (1930–1960-і рр.) // Університет. – 2008. – №3. – С.48–54.

освітньому професійному просторі. Зауважимо неоднозначне ставлення професури «старої» й «нової» генерацій до змісту освіти, що пов'язано з більшовицькими експериментами й гаслами, спрямованими на відмову від «дореволюційної» практики.

Популярні в 1920-х рр. ідеї адміністрування, техніки управління, раціоналізації діловодства в наступних десятиріччях не тільки знайшли продовження, як-от становлення документознавства, але й переформатували осібно існування архівної освіти. Вона дедалі відчутніше узалежнювалася від діловодства та документознавства. Попри раціональність цих змін укажемо на неоднозначні наслідки: поступове стирання історичного компонента та посилення документально-комунікаційного, управлінського у змісті освіти. Треба також зважати на те, що державна архівна політика тих часів особливо увагу приділяла не історичним архівам, що зберігали «сліди» «клятого минулого», а відомчим чи поточному діловодству. Саме цей факт сприяв посиленню впливу дисциплін документально-комунікаційного циклу на зміст архівної освіти у СРСР і став підґрунтям для формування в перспективі симбіозу документознавство – архівознавство.

Дискусійний тон конференції задав основоположник документознавства – К.Г.Мітяєв, котрий заявив про необхідність оволодіння майбутніми фахівцями історією й організацією архівного будівництва, циклом спеціальних історичних дисциплін, археографією та архівознавством³¹. Під «*архівознавством*» він розумів дисциплінарний комплекс: загальне документознавство; організацію та користування різними документами (класифікація, систематизація, експертиза, каталогізація, описання, централізований облік і порядок користування); технологію документального зберігання; виробничу діяльність архівів; зберігання окремих видів документів (наприклад, зображувальних, звукових тощо)³². І хоча сформульовані дослідником твердження доволі неоднозначні, утім, погодьмося з Т.І.Хорхордіною, заслуговують на увагу хоча б тому, що віддзеркалюють рівень розвитку архівознавчих знань та уявлень про їх зміст³³. Доволі симптоматичною частиною мітяєвської промови, виконаної в дусі народжуваної науки про документ, став заклик до істориків вивчати сучасну документотію та розвивати «новітні» дипломатику, сфрагістику, палеографію тощо³⁴.

Інший диспутант – І.Л.Маяковський, який належав до «старого» покоління дослідників³⁵, поцінувавши досягнення археологічних інститутів у розбудові архівної освіти, пов'язані з іменами М.В.Калачова, Д.Я.Самоквасова, О.С.Лаппа-Данилевського, О.Є.Преснякова та інших істориків, порушив надважливу тему, яка проливає світло на суть відмінностей між зарубіжними й вітчизняними освітніми практиками в архівістиці. Розмірковуючи про особливості розвитку російської наукової думки, він зауважив на окремих досягненнях,

³¹ Хорхордіна Т.И. Российская наука об архивах. История. Теория. Люди. – София, 2015. – С. 34.

³² Це положення згодом було викладено також і в підручнику з теорії та техніки архівістики (див.: Мітяєв К.Г. Теория и практика архивного дела. – Москва, 1946. – С.5–6).

³³ Хорхордіна Т.И. Российская наука об архивах. История. Теория. Люди. – С.31.

³⁴ Там же.

³⁵ Хорхордіна Т.И. «Неизвестный» И.Л.Маяковский (1878–1954). – Москва, 2001. – 96 с.

по-перше, у теорії архівознавства й історії архівістики, а по-друге – у розмежуванні об'єктно-предметних сфер музейної, архівної, бібліотечної діяльності. Не втримаємося від розлогої цитати: «Якщо [...] згадаєте літературу західно-європейських буржуазних архівістів, ви побачите, що вони ще напередодні нинішньої війни дебатували [...] про те, що повинно зберігатися в архівах, [...] у бібліотеках, [...] у музеях. Сперечаються й остаточного рішення не доходять [...] у нас питання вирішено»³⁶. Звісно, І.Л.Маяковський у цьому місці кривить душею, намагаючись показати «наші» наукові переваги над «іхніми». Ідеться про усвідомлення *специфіки архівної діяльності*, відмінностей її сфери від бібліотечної чи музейної. Примітні дискусії 1920–1930-х рр. щодо функцій, об'єктно-предметної сфери архівів, музеїв, бібліотек, «наукового розподілу матеріалу» відбувалися за кордоном на тлі становлення книгоархівомузеєзнавства чи документаційної науки П.Отле, а у СРСР – зміни ставлення до музейних, бібліотечних установ, історичних архівів як «скарбниць минулого». Звідси, між іншим, походять спостереження Г.С.Габаєва стосовно функційного призначення різних форм «наукових сховищ», ролі *музеїв, бібліотек* в архівах та *архівів* у музеях, бібліотеках³⁷. Заключна репліка І.Л.Маяковського про те, що треба, «аби історики-архівісти, та історики-дослідники перебували у співпраці, у тісній кооперації» вказує на бачення ним першочергового союзника архівіста в розбудові фахової справи – історика³⁸.

Суголосними до позиції І.Л.Маяковського виявилися міркування О.Г.Андреева, коли він так само з конференційної трибуни проголосив про цілком закономірний зв'язок між істориками й архівістами, який «є, існував раніше та буде зростати», зауваживши про безперечні обошліні вигоди³⁹. Торкаючись питань системи освіти архівістів, діяльності МДІАІ відомий фахівець акцентував увагу на важливості запозичення зарубіжного досвіду й тих установ, що готували архівні кадри на Заході⁴⁰. І хоча згодом заохочення колег до слідування «небільшовицьким» установкам відгукнеться для О.Г.Андреева звільненням з інституту⁴¹, проте політичний момент не скасовує й не впливає на іманентні закономірності еволюції архівної галузі. А суть їх полягала в *доцільності культивування історичного, архівознавчого, а згодом і документознавчого складників освіти*, умотивованих давністю й апробованістю подібної фахової практики в Європі⁴².

³⁶ Хорхордина Т.И. Российская наука об архивах. История. Теория. Люди. – С.33.

³⁷ Отчёт перед Родиной о работе и жизни и об испытаниях военного историка Георгия Габаева: сводка автобиографических материалов 1877–1945 гг. / Вступ. ст. Я.Гордина // Звезда. – 2009. – №11.

³⁸ Хорхордина Т.И. Российская наука об архивах. История. Теория. Люди. – С.33.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Зимин А.А. Терем-теремок на Никольской // Судьбы творческого наследия отечественной историков второй половины XX в. – Москва, 2015. – С.263.

⁴² Згадаємо тут О.О.Зиміна, який у спогадах писав про непорозуміння та «споковічну ворожечу» в інституті між істориками й архівістами. Останні вважали, що для роботи в архівах обсяг історії мав бути мінімізованим, тоді як історики «взагалі не вважали архівні дисципліни наукою, а так, чимось прикладним» (див.: Зимин А.А. Терем-теремок на Никольской. – С.265). Ситуація додатково ускладнилася після відкриття факультету державного діловодства (1963 р.), із набором відповідних кафедр у його складі, що спричинило помітні зрушення у планах підготовки

Матеріали однієї наукової конференції навряд чи можна вважати першим та останнім аргументом для умовиводів про еволюцію порушеного питання. Ми свідомі того, що це лише окремих, але дуже показовий випадок. Він добре ілюструє панівні настрої у стінах провідної навчальної установи з підготовки архівістів, активно продемонстровані у виступах. Отож повторимося: архівознавчий та історичний, а згодом і документознавчий компоненти були основоположними для здобуття вищої архівної освіти у СРСР.

Власне на цих засадах і розбудовувалася радянська архівна освіта впродовж багатьох десятиріч. МДІАІ, історичні факультети університетів, педагогічних інститутів аж до 1990-х рр. стали тими навчальними центрами, які активно займалися підготовкою фахівців для галузі. В Українській РСР так само більшість працівників архівів із вищою освітою були випускниками МДІАІ, історичних факультетів Київського, Харківського, Львівського та інших державних університетів, педагогічних інститутів⁴³. Безперечно, центром історико-архівної освіти в Україні з 1944 р. був (і залишається досі) Київський національний університет імені Тараса Шевченка⁴⁴. За понад сімдесятирічну історію існування кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки підготувала цілу плеяду відомих діячів архівістики, із поміж яких Г.В.Боряк, Л.З.Гісцова, Л.Я.Демченко, І.М.Мага, О.В.Музичук, М.Г. Палієнко, Н.О.Топішко та ін. Основний акцент у підготовці завжди робився на історичних дисциплінах. Проте колектив кафедри чутливо реагував на загальні тенденції розвитку архівної освіти, що знайшло відображення в номенклатурі дисциплін та змісті навчальних програм. І хоча наразі освітні програми підготовки істориків-архівістів потребують чергових суттєвих змін з огляду на систему координат перебування архівної справи як навчальної спеціальності, утім віддамо належне відкритому до новацій колективу кафедри.

Дослідники теми погоджуються між собою та стверджують про наслідування археологічними інститутами класичної, на кшталт західноєвропейської, моделі архівної освіти, про що вже згадувалося вище. У 1920–1940-х рр., попри переконання вихованців ще імператорських університетів і відстоювання ними доцільності збереження історичності в підходах до розбудови архівної освіти, під впливом більшовицьких гасел відбувалися трансформації в поглядах на саме архівознавство. Це породжувало сутнісну відмінність між тим, що пропонувалося для майбутніх служителів архівній справі у спеціалізованих навчальних закладах Західної Європи та СРСР.

архівістів, а саме поступове насичення їх управлінськими й документально-комунікаційними дисциплінами та перерозподіл їх між кафедрами. Переглядався зміст традиційних дисциплін. Показовий випадок дрейфування курсу «Історія державних установ» від кафедри архівознавства до кафедри управління і при цьому, відповідно, переписування змістового наповнення дисципліни. Боротьба архівістів за її «повернення» й відновлення змісту стала легендою інституту. Цей окремих випадок добре ілюструє відсутність однозначних підходів до зв'язків між спорідненими спеціальностями та змісту архівної освіти.

⁴³ Див.: Українські архівісти (XIX–XX ст.): біобібліографічний довідник / Упоряд.: І.Б.Матяш (кер.), С.Л.Зворський, Л.Ф.Приходько та ін. – К., 2007. – 752 с.

⁴⁴ *Калакура Я.С., Щербак М.Г.* 70 років архівознавчій кафедрі Київського університету // *Архіви України.* – 2014. – №4/5. – С.338–345.

Тотальна боротьба за «виробничий ухил» у науці, проти її академічності, пропагування непотрібності «чистої науки» продукувала перегляд змісту основоположних понять архівістики, а гострі дискусії довкола визначень демонстрували відсутність єдиного розуміння смислу, здавалося б, усталених понять. Так само, як намагання надати діловодству технічності спричинило виникнення в радянській практиці терміна «документовиробництво», архівознавство теж отримало технологічне «забарвлення». Незважаючи на аргументовані протести фахівців проти вихолощення теорії з науки, ідея здобула поширення й закріпилася в освітній практиці.

Термінологічні пошуки змісту архівознавства як навчальної дисципліни ускладнюються через його полісемантичність і відсутність чіткого розуміння місця теорії та її співвідношення з практикою. Зробимо невеличке зауваження-відступ стосовно поняття *архівознавство*. На думку дослідників, котрі стояли у витоків архівознавчої думки, зміст цього поняття окреслює його об'єктно-предметна сфера, як-от наукове обґрунтування сутності архівів і змісту архівної справи (І.Ю.Андреевський)⁴⁵, історія архівів та теорія архівістики (А.П.Воронов)⁴⁶, історія архівів, архівного законодавства, еволюція установ, діяльність яких залишила документи діловодства та принципи їх організації, зберігання, користування, опрацювання й експертизи (Д.Я.Самоковасов)⁴⁷, історія, теорія та практика архівної справи (І.П.Колесников)⁴⁸, історія й організація архівної справи (В.О.Романовський)⁴⁹ та ін.

Згодом розпочатий у 1920-х рр. рух від теорії до практики завершився «технократизацією» змісту архівознавства, що виявилось у відмові від самого терміна та в підміні його на теорію та практику (техніку) архівної справи. Пропагована відомим істориком-марксистом М.М.Покровським ідея першочергового опікування архівами, пов'язаними з революційним минулим, а не тими, де потрібна праця палеографів, свідчила про ідеологічні кон'юнктурні установки, аби не зрадити «справу робітничого класу»⁵⁰ й не піддаватися впливу переконань його опонентів на кшталт С.В.Рожественського про важливість для архівіста бути «вченим вищої кваліфікації, істориком-дослідником, археографом»⁵¹. І хоча згодом з'явилися інші діячі з подібними «прогресивними» намірами, утім цей факт був доволі симптоматичним, аби говорити про започаткування іншої тенденції в архівній освіті.

⁴⁵ Андреевский И.Е. Архивоведение, или Наука об архивах // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона / Под ред. проф. И.Е.Андреевского. – Т.2. – Полут.3. – Санкт-Петербург, 1890. – С.253–254.

⁴⁶ Воронов А.П. Архивоведение: конспекты лекций, читанных в Санкт-Петербургском археологическом институте. – Санкт-Петербург, 1904. – С.1.

⁴⁷ Самоковасов Д.Я. Архивное дело в России. – Кн.1. – Москва, 1902. – С.18.

⁴⁸ Колесников И. Вспомогательные исторические дисциплины и их значение для истории и архивной работы // Архивное дело. – 1940. – №2 (54). – С.13.

⁴⁹ Романовський В.О. Нариси з архівознавства: історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х., 1927. – С.7.

⁵⁰ Покровский М.Н. Архивное дело в рабоче-крестьянском государстве // Архивное дело. – 1925. – №III/IV. – С.5–10; *Его же*. Политическое значение архивов // Там же. – №II. – С.1–7.

⁵¹ Рожественский С.В. Историк – археограф – архивист // Там же. – 1923. – №I. – С.8.

Погоджуємося зі слухними міркуваннями Т.І.Хорхордіної, яка стверджує про «звільнення» підручників з архівознавства від теорії⁵². Лексема «архівознавство» цезає навіть з обкладинок навчальних видань, поступаючись словосполученню «теорія й техніка (практика) архівної справи». Проте архівознавство не є буквально теорією та практикою архівної справи, а теорію архівної справи не слід ототожнювати з теорією архівознавства. В.О.Савін, котрий займався вивченням фахової навчальної літератури ХХ ст., дійшов висновку про поступове зникнення з підручників, посібників теоретичних викладів, і навіть тих із них, які є підрунтям архівної практики⁵³. Цієї парадигми дотримувалися впродовж багатьох десятиріч. Останнє за радянських часів видання («Теория и практика архивного дела», 1980 р.) мало чим відрізнялося від своїх попередників, що радше є зводами методичних рекомендацій і нормативно-правових актів організації та реалізації архівних виробничих процесів. Такий стан справ характерний і для нинішньої навчальної літератури, наприклад, в Україні чи в Російській Федерації, хоча наразі більшість із них виходить у світ під назвою «Архівознавство»⁵⁴. Отож, коли йдеться про архівознавчий компонент в освіті, то слід мати на увазі, у першу чергу, його властивий для того чи іншого часу зміст.

Постійні зміни впродовж 1930–1990-х рр. назви кафедри МДІАІ, що займалася підготовкою архівістів: від *архівознавства* (1931 р.) до *теорії й техніки* (1938 р.) / *практики* (1946 р.) *архівної справи, наукової обробки архівних матеріалів* (1935 р.) і знову до кафедри *архівознавства та археографії* (1992 р.), і суто *архівознавства* (2006 р.), додатково ілюструють тривання пошуку оптимальної моделі організації й змістового наповнення. Саме кафедра теорії та практики архівної справи в 1960 р. дала життя кафедрі *документознавства*, що свідчить про складні внутрішні процеси перепрофілізації навчальних і наукових напрямів колективу, коли таке відбрунькування стало на часі. Початкове коло інтересів кафедри, як-от архіви та архівна справа дореволюційної Росії, СРСР і зарубіжних країн; методика й техніка архівної справи; систематизація та видання документів; основи краєзнавства й музеєзнавства; методика та техніка бібліотечної справи зберігалося попри збагачення навчального й дослідницького репертуару. Культивування вузькотехнологічної спрямованості архівознавства й доведення переваг такого підходу над «буржуазною» наукою призвело до значного зубожіння змісту архівної освіти. Упровадження документознавчого компоненту привернуло увагу до діловодства й інших явищ, пов'язаних із документаційними процесами.

У 1940–1950-х рр. через доведення К.Г.Міт'яєвим доцільності загального документознавства в курсі «Теорія та практика архівної справи» відбувалося

⁵² Хорхордіна Т.И. Российская наука об архивах. История. Теория. Люди. – С.38.

⁵³ Савин В.А. Анализ структуры учебников по архивному делу // Вестник архивиста. – 1999. – №4/5. – С.57

⁵⁴ Алексеева Е., Афанасьева Л., Бурова Е. Архивоведение. Теория и методика. – Москва, 2005. – 272 с.; Архивознавство / За заг. ред. Я.Калакура, І.Матяш. – К., 2002. – 356 с.; Голиков А.Г. Архивоведение отечественной истории. – Москва, 2008. – 176 с.; Крайская З.В., Челлини Э.В. Архивоведение. – Москва, 1996. – 220 с.; Соколов А.Р., Раскин Д.И. Архивоведение. – Санкт-Петербург, 2016. – 384 с.; Тельчаров А.Д. Архивоведение. – Москва, 2004. – 156 с. та ін.

заміщення суто архівознавчої частини в підручнику 1946 р. питаннями діловодства, а саме документуванням, організацією роботи з документами на рівні динамічного етапу їх існування⁵⁵. Такий підхід до змісту архівної справи був підтриманий тими, хто вважав виправданим домінування вузької технологічності в архівній справі над її історичною складовою⁵⁶. Подібне бачення не стало винятковим, оскільки ще М.В.Калачов з одностумцями-послідовниками доводили важливість діловодного, установчого аспекту у трактуванні сутності архівів. Поступове накопичення емпіричних знань у діловодстві й архівистиці звершилося зразками рафінованого теоретичного мислення у вигляді, наприклад, теорії фонду В.М.Автократова. І хоча при цьому не йдеться про парадигмальні зміни у ставленні до зв'язків між ними, утім якісно інший рівень їх осмислення сприяв формуванню сприйняття й розуміння практики. Управлінське документознавство, яке згодом здобуло статус конституційованого, орієнтуючись на вивчення «життєвого циклу документа», його побутування на рівні архіву установи, досить швидко почало асоціюватися з невід'ємною частиною змісту підготовки архівістів. Звідси походить твердження про документознавчий компонент як обов'язковий для архівної освіти, і навпаки.

Слід ураховувати також поширене у фахових колах сприйняття *архівознавства* як історичної дисципліни та побутування *історичного архівознавства*, зміст тлумачень яких глибинно різняться⁵⁷. Знову маємо справу з далеко неоднозначним ставленням до номенклатури дисциплін, умовно кажучи, історичного циклу в підготовці архівістів у вітчизняній практиці через дискусійність змісту архівознавства як науки та навчальної дисципліни, визначення його зв'язків з іншими галузями знань і залежностей їх розвитку. Незважаючи на гостру полеміку між теоретиками та практиками архівної справи, переконання в доцільній необхідності історичних дисциплін для підготовки архівістів залишається непорушним. В.М.Автократов, роздумуючи про природу архівознавства, прагнув висувати концепцію фактично *загального архівознавства* й «*натурально-наукову теорію архівної справи*» та звести дисципліни «архівного циклу» до єдиного знаменника – науки про архіви⁵⁸.

Історичний складник полягав в опануванні студентством чи слухачами знаннями зі спеціальних історичних дисциплін, а також зі всесвітньої, національної історії. Традиційно пріоритетними для архівістів були палеографія, дипломатика, археографія, джерелознавство, хронологія, генеалогія, сфрагістика, нумізматика, геральдика, метрологія. Єдиний, до прикладу, виданий в Українській РСР навчальний посібник «Допоміжні історичні дисципліни», що написаний колективом кафедри архівознавства Київського державного університету імені Тараса Шевченка, містив нариси саме з цих галузей знань, статус яких коливався від допоміжних/спеціальних до самостійних дисциплін та активно на той час обговорювався⁵⁹. І хоча його зміст викликав справедливую

⁵⁵ Митяев К.Г. Теория и практика архивного дела. – Москва, 1946. – С.21–83.

⁵⁶ Хорхордина Т.И. Российская наука об архивах. История. Теория. Люди. – С.14.

⁵⁷ Там же. – С.42.

⁵⁸ Автократов В.Н. Теоретические проблемы архивоведения. – Москва, 1999. – С.295–296.

⁵⁹ Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963. – 208 с.

критику у середовищі практиків⁶⁰, проте залишився помітним історіографічним фактом, проілюструвавши рівень розвитку дисциплін у вказаний час та їх місце і роль у підготовці істориків-архівістів.

На думку більшості дослідників, міцний фундамент для розбудови історичного сегмента архівної освіти у стінах МДІАІ було закладено саме викладачами кафедри допоміжних історичних дисциплін – «вченими першої величини», «блискучими спеціалістами, котрі були окрасою науки»⁶¹. Вони зазнавали адміністративного тиску, «публічних нагінок», їх «змушували калічити лекційні курси, підручники й навчальні програми»⁶², проте навіть у таких умовах професурі вдалося виховати не одне покоління висококваліфікованих архівістів. Ідеться про А.М.Сперанського, М.В.Устюгова, Л.В.Черепніна, С.Б.Веселовського, В.К.Лукомського, І.Ф.Колесникова, О.І.Андреева, І.Л.Маяковського, В.К.Яцунського, О.О.Зиміна, Л.М.Пушкарьова та інших дослідників-інтелектуалів, ерудитів, загартованих багаторічними дослідженнями в архівах. Тобто, якщо інші навчальні дисципліни, присутні у планах підготовки архівістів, орієнтовані на ознайомлення з виробничими технологіями в «поточному архіві» чи в архіві, що комплектується, то спеціальні історичні знання спільно з філологічними вможлилювали будь-яку дослідну практику з документами в історичних архівах. Рівень їх викладання залежав від багатьох факторів, зокрема фахової теоретичної та практичної підготовки викладацького складу, навчально-методичного забезпечення дисциплін, у тому числі наявності підручників, посібників, хрестоматій тощо, можливості відшліфувати здобуті в аудиторії знання на практиці в архівах. Цілком справедливо О.О.Зимін писав, що «Архівний (інститут – В.Б.) в 40–60-х рр., безперечно, давав для істориків [...] набагато соліднішу підготовку», а склад кафедри «був сильнішим за феодалів М[осковського] Д[ержавного] У[ніверситету]»⁶³.

Спеціальні історичні дисципліни займають чільне місце при підготовці архівістів у провідних європейських навчальних закладах – Баварській архівній школі (Мюнхен), Марбурзькій архівній школі, Брюссельському вільному університеті, Університеті Верхнього Ельзасу, Амстердамській архівній школі, школах архівістики, палеографії та дипломатики в Неаполі, Трієсті, Модені, Болоньї, Римі, Флоренції, Лундському університеті, центрі архівних та інформаційних студій Університету Данді, факультеті інформаційних студій Абериствітського університету та ін.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. напрацьовані зарубіжною та вітчизняною практиками моделі – історико-архівна й соціокомунікаційна, знову на часі та потребують оновлення змісту, що поволі відбувається завдяки

⁶⁰ Проценко Л. Короткий курс з спеціальних історичних дисциплін // Архіви України. – 1964. – №4. – С.53–57; Гордієнко Б. Обговорення короткого курсу посібника «Допоміжні історичні дисципліни» // Там само. – С.79–82; Вradій Н.Ф. Семінар з спеціальних історичних дисциплін // Український історичний журнал. – 1964. – №4. – С.155–156 та ін.

⁶¹ Простоволосова Л.Н., Станіславський А.Л. История кафедры вспомогательных исторических дисциплин. – Москва, 1990. – С.33.

⁶² Там же.

⁶³ Зимин А.А. Терем-теремок на Никольской. – С.263.

об'єктивним чинникам і пасіонарній діяльності небайдужих. Нинішній чинний у Російській Федерації «Державний стандарт вищої професійної освіти за напрямом “Документознавство й архівознавство”» (2007 р.) орієнтований на підготовку фахівця, здатного розробляти, запроваджувати та забезпечувати функціонування єдиного технологічного процесу документування й роботи з архівними документами, документною інформацією, у тому числі за допомогою новітніх інформаційних технологій⁶⁴. Наукова спеціальність «Документалістика, документознавство, архівознавство» так само охоплює дослідження в галузі оброблення, зберігання й пошуку документів, їх систематизації, уніфікації та стандартизації⁶⁵. Паспорт спеціальності, започаткованої 2003 р. в Україні – «Документознавство, архівознавство», орієнтований на технологічні процеси практик роботи з документами⁶⁶, а вивчення «професійної підготовки документознавців та архівістів» – відзначено окремим рядком спеціальності⁶⁷. Зміст паспорта підтверджує усталеність розуміння документо-, архівознавства як навчальних і наукових дисциплін технологічного значення, спрямованих на категорії «функційність», «дія», «сукупність дій» чи «процес», що відповідає ідеалу науки минулих століть – *esse sequitur operari*⁶⁸.

Сучасна гуманітаристика конче потребує досліджень, ґрунтованих на новітній парадигмі наукових знань⁶⁹. Погодьмося, намагання осучаснити архівістську чи документознавчу освіту шляхом лише впровадження в навчальні плани, програми різних кваліфікаційних рівнів дисциплін, що слугують ознайомленню з можливостями й перспективами застосування новітніх технологій, не змінюють суті, тобто вузького технологічного її бачення, і не дасть потрібного результату. Необхідне проблемне ставлення до суті науки про архіви, продукування «культури питань» (за В.В.Налимовим)⁷⁰, які відкривають її зміст і поглиблюють розуміння, здатне до породження підґрунтя для якісно іншого рівня розвитку архівної освіти.

І хоча, на думку багатьох колеґ, нині *історія, теорія* як дослідні напрями є найбільш перспективними й на часі розбудова новітньої парадигми наукового знання, проте ані вітчизняна, ані російська науки, як найбільш споріднені через тривалий час побутування в єдиній системі радянської моделі освіти, не можуть похвалитися масштабними історичними чи теоретичними

⁶⁴ Государственный образовательный стандарт высшего профессионального образования. Направление «Документоведение и архивоведение» [Електронний ресурс]: http://www.rsuh.ru/information/section_112/section_609/section_72477/

⁶⁵ 05.25.05 «Документалістика, документоведення, архівоведення» [паспорт спеціальності] [Електронний ресурс]: <https://teacode.com/online/vak/p05-25-02.html>

⁶⁶ 27.00.02 «Документознавство, архівознавство» [паспорт спеціальності] [Електронний ресурс]: http://journ.univ.kiev.ua/NMK/wp-content/uploads/2013/04/Pasport_CK_VAK.pdf; *Бездрабко В.* Документознавство як наукова спеціальність, або Враження про місце реєстрації в системі соціальних комунікацій // Питання історії України. – Вип.12. – Чернівці, 2009. – С.163–169.

⁶⁷ 27.00.02 «Документознавство, архівознавство» [паспорт спеціальності] [Електронний ресурс]: http://journ.univ.kiev.ua/NMK/wp-content/uploads/2013/04/Pasport_CK_VAK.pdf

⁶⁸ Цит. за: *Хорхордина Т.И.* Российская наука об архивах. История. Теория. Люди. – С.1.

⁶⁹ *Домбровська Е.* Історія та сучасна гуманітаристика. – К., 2012. – С.210.

⁷⁰ *Налимов В.В.* Канатоходец. – Москва, 1994. – С.286; *Его же.* На грани третьего тысячелетия: что осмыслили мы, приближаясь к XXI в. – Москва, 1994. – С.5.

студіями в архівистиці⁷¹. Науці про архіви пощастило менше, ніж документознавству⁷², і навряд чи можна говорити про появу найближчим часом досліджень, подібних працям В.М.Автократа. Наразі ані в Росії, ані в Україні, ані деінде на пострадянському просторі провідні науково-дослідні інституції з архівної справи не переобтяжені історичними, теоретичними розвідками, віддаючи перевагу технологічним дослідним темам за мотивами виробничих потреб архівних установ. Окремі значущі студії, наприклад Б.С.Ілізарова, А.М.Сокової, І.Б.Матяш та ін., не рятують загальної ситуації⁷³. А між тим, *теоретичне осмислення* архівної справи, діловодства, еволюції практик роботи з документами, широке залучення міждисциплінарних досягнень сприяло би збагаченню змісту архівної освіти та забезпеченню належного рівня підготовки фахівців нової генерації.

Проблеми архівної освіти залишаються актуальними. Головним завданням для всіх небайдужих є її гармонізація згідно з міжнародними класифікаторами освіти при збереженні традицій, що склалися через давність архівної справи в Україні. Це має відбуватися з урахуванням існування двох моделей освіти: історико-архівної та соціокомунікаційної. Тому погоджуємося з колегами в тому, що освітні програми для підготовки архівістів повинні базуватися на історико-архівному, документально-комунікаційному, технологічному компонентах. Варто бути свідомими також важливості нині не академічних дискусій, а конкретних дій, спрямованих на справжню модернізацію архівної освіти; перегляд традиційної номенклатури дисциплін; органічне насичення планів інформаційними, технологічними курсами при збереженні та розширенні за рахунок необхідного для архівістики історико-архівного компоненту; вивчення

⁷¹ Хорхордина Т.И. Российская наука об архивах. История. Теория. Люди. – С.1.

⁷² Відмітимо потужні рухи документознавства на рубежі століть, аби «вирватися» з вузьких «діловодних штанив» шляхом академічних пошуків і гострих дискусій чи через теоретичне освоєння міждисциплінарного простору та зарубіжного досвіду керування документаційними процесами. Наприкінці життя К.Г.Мітяев, котрий стояв у витоків управлінського чи загального (для управлінської документації) документознавства, так само, як і В.М.Автократов, А.М.Сокова, не відкидав можливість і не заперечував потребу студіювань наукою інших видів документів, а отже, попри розроблення «адміністративної документації» як наукового й навчального напрямів, передбачив шляхи еволюції дисципліни через розширення об'єктно-предметної сфери. У 1990–2000-х рр. ми спостерігаємо діалектичний і взаємозалежний розвиток традиційного й альтернативного документознавства у соціокомунікаційній площині, що збагатило наші уявлення про окремі фундаментальні теоретичні та прикладні засади науки (див.: *Мітяев К.Г.* История и организация делопроизводства в СССР. – Москва, 1959. – 359 с.; *Мітяев К.Г., Мітяева Е.К., Вайс М.Л.* Административная документация (делопроизводство) в советских учреждениях. – Ташкент, 1968. – 229 с.; *Бездрабко В.* Становлення та розвиток документознавства в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2010. – С.27).

⁷³ *Автократов В.Н.* Теоретические проблемы отечественного архивоведения. – Москва, 2001. – 392 с.; *Алексеева Е., Афанасьева Л., Бурова Е.* Архивоведение. Теория и методика. – Москва, 2005. – 272 с.; *Гельман-Виноградов К.Б.* Особая миссия документов: избранные труды. – Москва, 2009. – 184 с.; *Илизаров Б.С.* Социальные функции архивов СССР: Дисс. ... д-ра ист. наук. – Москва, 1987. – 477 с.; *Его же.* Источниковедческие проблемы архивоведения. – Москва, 1981. – 119 с.; *Матяш И.Б.* Архивоведение: методологические проблемы и история развития. – К., 2012. – 515 с.; *Плешкевич Е.А.* Основы общей теории документа. – Саратов, 2005. – 242 с.; *Сокова А.Н.* Документоведение: теория и практика. Избранные статьи. – Москва, 2009. – 333 с.; *Столярков Ю.Н.* Документология. – Орёл, 2013. – 370 с.; *Швецова-Водка Г.Н.* Документ в свете ноокоммунологии. – Москва, 2010. – 384 с.; *Её же.* Общая теория книги и документа. – К.; Москва, 2009. – 487 с. та ін.

зарубіжного досвіду й розроблення модерних освітніх програм; забезпечення здобувачів новітніми аналоговими й мережевими навчальними виданнями; підготовку наукових кадрів у галузі архівістики, участь у міжнародних освітніх проектах, програмах; створення адекватних об'єктивним умовам розвитку архівної справи нормативно-правових актів її розбудови та залученні для їх розроблення фахівців галузі; науково-методичну й консультаційну підтримку представниками Державної архівної служби України та Спільки архівістів України. Лише раціонально виважений комплекс заходів і консолідована співпраця професіоналів, а не випадкових осіб та адміністраторів вищої школи, дозволять архівній освіті належно прийняти виклик часу.

We have considered the tradition and newest tendencies of development of archival education in Ukraine. It was determined and characterized two models of archival education: historical archival and socio-communicative. The point was made on the features of the foreign experience of training for archival industry and capabilities of its borrowing. It was brought to a focus on the present legal regulation of archival education in Ukraine.

Keywords: *archival education, archivist, archival science, theory and practice of archival affairs, education.*

ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 94(477)

ІЗ ЛИСТУВАННЯ ДУХІВНИЦТВА 1660-х рр.

У публікації подано раніше невідомі листи представників церкви, які значно доповнюють наші знання щодо біографій і поглядів духівництва 1660-х рр., на-самперед Симеона Полоцького та Антонія Радивиловського.

Ключові слова: листи, джерела, духівництво, ієрархи, листування.

Джерельна база з історії України козацької доби дуже деформована, існують величезні прогалини, які стосуються важливих сфер життя українського суспільства XV–XVIII ст. Не виняток і історія церкви. Хоча документів тут доволі багато, однак вони стосуються переважно економічних питань. Щодо інших, наприклад внутрішнього світу духівництва, його ролі в політичному та культурному житті, поглядів на важливі суспільні проблеми тощо, то тут ситуація не краща, як із джерелами до історії України тих часів у цілому.

Не так давно ми опублікували в «Українському історичному журналі» важливі документи, виявлені у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського¹. Продовжуючи пошуки у цьому архівосховищі, удалося віднайти рукопис, який містив у собі копії документів другої половини XVII – початку XVIII ст., що стосуються України². Цей збірник копій із московських архівів було створено у другій половині XIX ст. очевидно кимось із київських істориків. Лаконічні записи копіїста на початку документів проливають трохи світла на їх походження: «Син[одальной] тип[ографии] биб[лиотека], №390, л.113». Саме з цього рукопису походять усі, наведені нижче, документи. Такий фонд відсутній у сучасному Російському державному архіві давніх актів, але, імовірно, цей рукопис може бути у фонді 1182 («Приказ книгопечатного дела (Московский печатный двор)»).

У рукопису НБУВ знаходимо універсали й листи гетьмана Івана Мазеви, грамоти царя Петра I, справи про приїзд до Москви київського митрополита Варлаама Ясинського, чернігівського архієпископа Феодосія Углицького тощо. Серед них упадає у вічі невелика група документів 1660-х рр., писаних польською мовою з домішками латини.

¹ Нововиявлені листи православних ієрархів XVII ст. (вступна стаття й публікація Ю.А.Мицика) // Український історичний журнал. – 2014. – №6. – С.165–178.

² Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.194. – №121.

Перші чотири листи, очевидно, авторства київського протопопа, ім'я котрого невідоме. Один із них (див. док. №2) саме так і підписано, інший (див. док. №1) стосується того ж питання й з великою долею вірогідності це була та сама особа. Він мав дружину, дітей, якісь маєтності, давно був знайомий із Антонієм Радивилівським, можливо вчився з ним у Києво-Могилянській академії. Лист №2 адресовано московському дипломатові, керівникові Посольського приказу бояринові Афанасієві Ордину-Нащокіну (1605–1680 рр.), ініціаторові укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Цей лист – по суті супліка, чолобитна, у котрій автор просить задовільнити його прохання (послане раніше цареві Олексієві й переадресоване А.Ордину-Нащокіну) та повернути його маєтності, тим більше, що на право володіння ними видавалися гетьманські універсали й царські грамоти. Лист №1 адресувався Лук'янові Тимофійовичу (наближена до А.Ордина-Нащокіна особа), і написаний із того самого приводу. Тут автор просив поклопотатися про його «супліку» до боярина.

Авторство двох наступних листів (див. док. №3–4) встановити важче. Однак і тут не виключається належність їх перу київського протопопа. Вони адресовані відомому письменникові та проповідникові, вихованцеві Києво-Могилянської академії Антонієві Радивилівському (помер 1688 рр.). До речі, це доповнює відомості про останнього, адже нещодавно виявлені два його листа³ стосуються економічних питань. Уважається, що він став намісником Києво-Печерської лаври в 1671 р.⁴, але, як бачимо, обійняв цю посаду 1666 р., адже лист невідомого автора містить по суті привітання з такої нагоди. Мовиться і про надіслання А.Радивилівським авторові листа «ліствиці» (єдине слово, написане кирилицею). Безперечно, мається на увазі твір св. Іоанна Ліствичника (VI–VII ст.). Очевидно, ієрарх передав невідомому авторові листа видання «Ліствиці» 1647 р.

У наступному листі, писаному з Москви близько третього тижня Великого посту, коли святкується Хрестопоклонна неділя, згадується про приїзд А.Радивилівського до цього міста (тут він як намісник Києво-Печерської лаври навіть побував на аудієнції у царя Олексія), надіслання авторові кількох листів і маленьких подарунків, у першу чергу хреста. Він же у відповідь шле, окрім листа, «місяцеслов, надрукований на білій китайці», тобто книгу – церковний календар, який містив також богослужбову інформацію. Слід відзначити, що для стилю невідомого автора характерні знання богослов'я, виразний потяг до риторики. Це дає підстави стверджувати, що він, як і А.Радивилівський, навчався в Києво-Могилянській академії.

Листи №5–6 – чи не найважливіші у цій публікації. Їх автором був відомий білоруський письменник і проповідник, вихованець Києво-Могилянської академії Симеон Полоцький. Лист №5 адресувався чоловікові рідної сестри Симеона – Василю. Довідуємося ще про одного брата церковнослужителя – Яна, про смерть дядька по батькові, про племінників. Лист №6 адресувався ігуменові Богоявленського монастиря в Полоцьку Філатеєві Утчицькому. Очевидно, копіст не зовсім правильно прочитав ім'я адресата, адже у святцях такого імені немає (натомість є Філетер і Філарет). Відправник вітає останнього з обранням ігуменом, говорить про взаємне листування, про надіслання Філатеєві книги «Меч духовний» (Київ, 1666 р.) чернігівського архієпископа Лазаря Барановича та його власного трактату з теологічних питань «Жезл правління» (1667 р.), причому міститься натяк на повторне видання. Характерно, що Симеон підписався своїм мирським прізвищем: Петровський-Ситніанович. Важливі й згадки про зв'язки письменника з рідним містом, скарги на брак часу через зайнятість соборними справами.

³ Див.: Нововиявлені листи православних ієрархів XVII ст. – С.172–173.

⁴ Чухліб Т. Радивилівський // Києво-Могилянська академія в іменах XVI–XVIII ст.: Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С.451.

Лист №7 теж анонімний, адресований уніатському київському митрополитові Гавриїлові Коленді (1606–1674 рр.). Він походив із білоруської шляхти, був місцеблюстителем Київської митрополії (уніатської) з 1655 р. по смерті Антонія Селяви, а одночасно – полоцьким архієпископом. У 1665 р. затверджений київським митрополитом (уніатським). У листі містяться дані, що проливають світло на родинне життя Коленди. Невідомий автор був пов'язаний із білоруським шляхетським родом Уніховських (герб Остоя), серед представників якого вирізняються Криштоф Казимир (помер після 18 вересня 1657 р.) – королівський секретар, інститор Великого князівства Литовського з 1649 р. та Самуель Криштоф – мозирський і гродський суддя в 1643–1649 рр., маршалок Трибуналу ВКЛ із 1672 р. Це пов'язання сталося через шлюб «дочки її мось пані мінської хорунжини, сестри в. м., мого милостивого пана» (тобто Коленди). Уряд мінського хорунжого в 1661 – близько 1681 рр. посідав Олександр В'яжевич, а його дружина була сестрою митрополита. Про це ж безпосередньо свідчить і знайдений нами у варшавському Головному архіві давніх актів лист із Москви дипломата Речі Посполитої Яна Гнінського до князя Радзивілла від 10 березня 1672 р., де згадується про звільнення з московської неволі завдяки клопотанню посла «племінниці та її матері, сестри й. мості кс. митрополита полоцького»⁵. Згадує невідомий автор готовність служити Г.Коленді та просить його покровительства, тим більше, що опинився у скрутному становищі.

Таким чином, уміщені у цій публікації листи проливають світло на біографію й погляди духівництва, насамперед знаних церковних діячів Симеона Полоцького та Антонія Радивиловського. Через брак місця подаємо тільки переклад листів українською мовою. Переклад латинських фрагментів зроблено канд. іст. наук Орестом Зайцем, за що висловлюємо йому щирі вдячності. Слова, які не вдалося прочитати, позначено (...)*. У тексті, писаному латиною, одне слово («ліствиця» – у листі №3) подане кирилицею (виокремлене курсивом).

Доктор історичних наук, професор Ю.А.Мицик (Київ)

№1

Не раніше 9 лютого 1667 р. Лист київського протопопа (?) до А.Ордина-Нащокіна

Ясновельможний мостивий пане Афанасію Лаврентійовичу, пане й добродію мій вельми милостивий.

Бог святих потішив у немалому моему смутку, котрий мене щоденно пече, що я не можу тримати в посесії мою убогу субстанцію, що мені належить дідичним правом. Бог зволив обдарувати мене особливою втіхою, що моя чолобитна з указом пресвітлої царської величності дісталася до рук твоєї вельможності для розсудження й учинення досить моїй покірній суплікації. Вірю, що завжди як звичайно мудре милосердя та свята справедливість від царської величності (...) * зволиш учинити сатисфакцію, котрої я зі сльозами добиваюсь, аби мені й моїм діткам згідно з привілеями антецесорів, від пресвітлих госуларів московських царів, і польських королів, і від запорізьких гетьманів надані маєтності було

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwun Radziwiłłów. – Odz.V. – №4327. – S.26.

повернуто, або замість них згідно з милосердним поглядом було вчинено задоволення, щоб я за мої заслуги, учинені з великою небезпекою для мого життя у вірності щодо царської величності, виявлені в Україні, отримав нагороду з моєї власності. Коли я милосердної ласки пресвітлої царської величності зазнаю завдяки твоїм високомудрому розсудженню та клопотанням, то повинен буду доки живу просити моїми недостойними молитвами Всемогутнього Бога за добре здоров'я й щасливе перебування в. м., мого милостивого пана, котрому вірно сприятиму на многії літа при заслугі вічного життя.

Національна бібліотека України імені В.Вернадського. – Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). – Ф.194. – №121. – Арк.272. Копія кінця XIX ст. Запис копієста на початку документа: «Син[одальной] тип[ографии] библиотека, №390, л.113». На берегах дописано: «Supplica do bojrzyna Afanasia Ław[rentewicza] Ordina Naszczokina», тобто «Супліка до боярина Афанасія Лаврентійовича Ордина-Нащокіна»

№2

Не раніше 9 лютого 1667 р.

Лист київського протопопа до Лук'яна Тимофійовича

Шляхетно уродзоний мості пане Лук'яне Тимофійовичу, пане а пане мій вельми милостивий.

Діставши від багатьох досвідчених досконалу відомість, що в. мості, мій милостивий пан, маєш за своє особливе щастя й послуги перед маєстатом Найвищого подавати руку допомоги нещасним людям і також щедро обтяжувати себе своєю допомогою, сміливо звертаюся до милостивої твоєї ласки з моєю покірною суплікою, просячи милосердя, щоб в. м. високомудрим своїм авторитетом з вельможним його м. п. Афанасієм Лаврентійовичем (Ординим-Нащокіним – Ю.М.), боярином царської величності, зволив учинити, щоб я, убогий священник і київський протопіп, постійний богомолець царської величності, згідно з моєю чолобитною міг отримати милостивий указ, щоб з тієї причини, що став слугою небесного монарха біля святого вітваря, не втратив моєї власної вітчизни, а слушно був затверджений привілеями як пресвітлих російських монархів, так теж польських королів і запорізьких гетьманів. Однак це (...)*, що з дозволу Бога, отця небесного, (...)* я є відзначеним. А інакше жодної причини жоден не може знайти на мені, через яку я б став не гідним батьківських добр. Узагалі мої значні заслуги на послугах царського пресвітлої величності з небезпекою для мого життя, які я виявив, відомі їх мостям панам воеводам окраїнних міст, за котрі прошу милосердя, щоб я отримав повернену вітчизну або згідно мудрого рішення слушну компенсацію. Якщо я отримаю мудру пораду в. мості, мого милостивого пана, то буду повинен, доки дух у тілі, молити Всемогутнього Бога про добре здоров'я й щасливі успіхи в. мості та приготування від Христа небесної корони.

В. мості, мого милостивого пана та добродія, зичливий богомолець

НБУВ ІР. – Ф.194. – №121. – Арк.233–233 зв. Копія кінця XIX ст. Запис копієста на початку документа: «Син[одальной] тип[ографии] библи[отека], №390, л.313 об. Копія»

№3

6 березня (24 лютого) 1666 р.

Лист невідомого адресанта до Антонія Радивиловського

У Бозі превелебний мосьть отче печерський наміснику, мені у Христі сердечно милий отче та брате.

Коли мій патрон із прийнятого на свої руки звеселяв Христа, у цей пам'ятний день я звеселився з поданого мені до рук моїх листа від превелебності твоєї, із котрого почерпнув, що автор – твоя превелебність – не тільки при доброму здоров'ї зволиш зберігатися, але теж і гідні заслуги, завчасно чудово починаючи, вічними зволиш завершувати. Радію, що гідність намісництва дає нагоду превелебності твоїй до більших трудів на святому місці (...)*, адже маю надію, що багате, дасть Бог, пожинання нагород превелебності твоєї як у тимчасовому, так і вічному житті. Однак по-братерськи вітаю й молю Бога, щоб Сам зволив благословити засів і збагатити жнивими, а кроками твоїми на дорозі чеснот і добра зволив дійти аж до самого (...)* як доброго атлета (?). При цьому мене дуже звеселяє твоя братерська щирість, що мій порив, котрого не вмю як належить освідчити твоїй превелебності, зволиш прийняти; я приписую це доброму серцю твоєї превелебності, а не моему засіву, що так вдячно вродив буйний колос, я соромлюсь моєї згрубілої політики (тут: обходження, поведінки – Ю.М.) і вельми прошу вибачити моє невміння. За надіслання київського гостинця як духовним, так і тілесним, понижено дякую твоїй превелебності, зичачи (...)* мужності, стільки років щасливо діючи, скільки *ліствиця* прислана мені від в. мості, куля (?) вважає плід дерева життя (за горіхові плоди), тобто Господа Христа через мигдальний горіх, який виріс з Ааронового жезла (...)* і з ним прожити ще рік. Котрому присвячуючи нашу взаємну приязнь, зичливо мою схильність твоїй батьківській і братерській милості й моє щастя твоїм святим молитвам пильно віддаю.

Року 1666 лютого 24

НБУВ ІР. – Ф.194. – №121. – Арк.228–228 зв. Копія кінця XIX ст. Запис копіїста на початку документа: «Син[одальной] тип[ографии] библ[иотека], №390, л.109–109 об. Копия». На берегах дописано: «Do ojca Radziwiłowskiego», тобто «До отця Радивиловського»

№4

20 (10) березня 1667 р., Москва.

Лист невідомого адресанта до Антонія Радивиловського

У Бозі превелебний мосьть отче печерський наміснику, мені у Христі сердечно милий отче та брате.

Коли церква поклонами вшановує хрест Господній, мені з моїм низьким поклоном здалося одзиватися до превелебності твоєї, котрим, думаю, не погордуєш, ані не потопчеш схилену до твоїх стоп голову, узагалі як покірну підвищиш до твого серця, щоб я був у ньому як у гнізді братньої любові, котрої

я зазнавши з малих літ і за щасливого перебування в Москві превелебності твоєї отримавши прекрасний досвід, думав, що зі мною через велику відстань до твоєї милості не будеш контактувати. Хвала Богу надії мене не обманули, адже кількома листами, посланими мені твоєю превелебністю, я став цілком певним щодо твоєї до мене щирості, не тільки пером, але теж і маленькими подарунками. Перше молитвами, за котрі я (високо цінуючи в них любов до мене твоєї превелебності) і недостойними моїми молитвами перед маєстатом Божим не перестану [тебе] згадувати. Потім (...)*, ніби засвідчуючи хрестом любов як жовнір Христа перед прапором, під котрим воюєш. Або теж для прихованого нагадування мені (...)*i з цим знаком переможеш. Задля обох причин, не тільки через цю хрестопоклонну, але до останнього подиху вшановую й цілую такий подаруночок, а з ним (?) і твою превелебність. А взаємно, прагнучі довести мої приязні почуття, посилаю твоїй превелебності місяцеслов, надрукований на білій китайці, має в ньому твоя превелебність написані імена Христових жовнірів, котрі, воюючи під хрестовим прапором, перемогли світ чорта й тіло. У цьому ряду зичу бути вписаним і твоїй превелебності, здоров'я та щастя на довгі літа на цьому світі. При цьому віншую з жаданим миром, дай Боже, довго втішатися ним. Постулати в. мості до царя його мості який мали результат, не можу сказати, але якщо у чому не (...)*, це не приписуй недбалості послів, але (...)* милості маїнатів. Палко молись в. м. Господу Богу, Він може і строкатість (?) миру (?) перемінити в біле. Між тим братній любові зичливість і мої послуги як найстаранніше віддаю.

Дано зі столиці року 1667 березня 10

НБУВ IP. – Ф.194. – №121. – Арк.227–227 зв. Копія кінця XIX ст. Запис копіїста на початку документа: «Син[одальной] тип[ографии] библ[иотека], №390, л.109–109 об. Копия». На берегах дописано: «До jeho mści ojca namistnika pieczarskiego A.Radziwiłowskiego», тобто «До його мості отця намісника печерського А.Ради-виловського»

№5

1667 р., Москва.

Лист Симеона Полоцького до свого швагра Василя Стефановича Пілоша

Мості пане шваґре.

Хоч не скоро долетіло до мене перо від в. мості, однак досить добре (...)* моєї й милі почуття, (...)* достатньо був оповіщений про щасливе, хвала Богу, буття в. мості разом з пані дружиною, а мені – єдиній милій сестрі та з наймилішим вашим потомством. Про що були мої постійні турботи. За що я побожні подяки віддаючи Подателеві всього доброго, і молюсь, щоб [подав] примноження літ в. мості при статечності здоров'я, також примножив щасливі успіхи при Своім Божим благословенню. Про мое здоров'я й успіхи свідчу, що не (...)* мені Боже милосердя сприяє. За звістку про кінець побожного життя мого добродія, пана стрія, дуже дякую в. мості. Я зичив собі, якщо не знаєте, принаймні почути про його багатоліття, а коли Богові було угодно переселити його у вічність, вельми в імені Його святого просив змилювання над душею

небіжчика, щоб зволив її вмістити в небесній вітчизні. Дітки, про котрих мені в. мость зволиш повідомити, нехай Усемогутній Бог благословить на втіху в. мостям. Гніздо belli, тобто війни, котре в. мость (...)*, я зичу, щоб був расіс, тобто мир. Щасливо покладайся в. м. на Божу поміч, Котрий (...)*. Сам зі Своєї десниці досталъ подає на потреби в. мості та щедро забезпечує. А я радий бути корисним в. мості, якщо б не розповсюдив (?) панам братам, як по крові, так і по духу й на цей час написання мого листа, відправив пана Яна Петровського, мого брата, а три тижні тому пан Ян Шеремет, брат, від мене від'їхав. Але і мені тут [ведеться] не як давніше, гроші не мідні, я, хвала Богу, що провіант і одяг можу мати згідно з моїм покликанням, а про (...)*. клопочуся. Тоді прошу уклінно, щоб зволив мене мати за переконливого й не менш не (...)*, зберігати у своїй милості, котрій я старанно віддаюся з моїми послугами та зичливістю.

Дано з Москви року 1667.

В. мості всього доброго зичливий шваґер Симеон Петровський Ситніанович, недостойний ієромонах, рукою власною.

Її мость пані дружині в. мості, а моїй наймилішій сестрі посилаю братерський уклін. А на знак незмінної люб'язності посилаю флікового (?) шовку десять ліктів, нехай буде здорова, зберігаючи мене в давній любові й не забуваючи в молитвах, як і я це роблю. Діток в. мостей вітаю.

[Адреса] Моему вельми ласкавому панові та шваґрові пану Василеві Володимирі Стефановичу Пілошові (...)*. має бути віддано

НБУВ IP. – Ф.194. – №121. – Арк.230. Копія XIX ст. На початку й у середині листа копійст написав: «л.143» та «143 об.». На ім'я «до р. szwagra Bazyla Stephanowicza», тобто «до пана шваґра Василя Стефановича»

№6

23 (13) квітня 1668 р., Москва.

Лист ієромонаха Симеона Полоцького до о. Філатея Утчицького

Превелебний у Бозі мость отче ігумене, мені у Христі наймиліший милий отче та брате.

Я вважаю правдивим це загальне прислів'я: почесні переслідують того, хто від них утікає, коли знаю, що це ані з бажання, ані із задумів, а Божим промислом досягло полоцького ігуменства. На котрій посаді вітаю та прошу Божого благословення превелебності твоїй для поширення слави пренайсвятішого Його імені, для підпори і збудування у згоді Христовій ледве не занепадаючої церкви, що станеться завдяки твоєму управлінню, у самому в. мості на благо обох (?). За листовний візит, присланий через земляка, віддаю низькі подяки, взаємно кореспондуючи, зичу взаємно відновити давню приязнь. Про церковну шкоду думаю з усієї душі, але тепер українська ребелія й більшим справам [змусила] відкласти, за чим хіба коли щасливіша луна долине до нас, не забуду докласти старань. Тільки як зрозумів, бодай це не пропало, що з возу впало. Про лист, котрого скерував до твоєї превелебності з Вільна через пана Бельмачевича. Уважаю, що він дійшов рук твоєї превелебності разом із книгами, із «Мечем духовним», виданим його мостю отцем чернігівським

архієпископом, і з «Жезлом правління», знову вирослим у Москві. А у цей час через швидку оказію не можу жодного дати подарунку, прошу вибачити. Обіцяю віддячити з іншою оказією. Між тим віддаю мої бажання давньої милості й понижено прошу про святі молитви.

Дано зі столиці року 1668 квітня 13.

Превелебності твоєї у всьому найзичливіший у Христі брат і богомолець Симеон Петровський Ситніанович, недостойний ієромонах.

Його мості отцеві намісникові та моему добродієві низенько кланяюся, і прошу пробачити, що не посилаю окремого листа. Узагалі не маю часу через пильні соборні справи.

Іншим велебним отцям також із поклоном падаю до ніг і прошу про святі молитви. Панам міщанам посилаю ласкаве чолобиття.

[Адреса] Превелебному в Бозі його мості отцеві Філатееві Утчицькому (Philateowi Utczyckiemu – Ю.М.), ігуменові Богоявленського полоцького монастиря, мені у Христі наймилішому отцю, належить

НБУВ ІР. – Ф.194. – №121. – Арк.229–229 зв. Копія кінця XIX ст. Запис копійста на початку документа: «Син[одальной] тип[ографии] библ[иотека], №390, л.112». На берегах дописано: «Do ojca J. Philatea Otczyckiego»

№7

1660-ті рр. Лист невідомого адресанта до уніатського київського митрополита Гавриїла Коленди

Ясне в Бозі превелебний мості отче митрополит, пане а пане й добродію мій милостивий.

Як мене промислом Божим зі значним родом їх мостей панів Уніховських пов'язало кров'ю завдяки втісі: шлюбу дочки її мость пані мінської хорунжини, сестри в. м., мого милостивого пана, то явно собі зичив такої щасливої оказії, щоб міг свою понижену готовність до послуг милостивій ласці в. мості, мого милостивого пана, листовно рекомендувати. Але нещасні фурії кривавого Марса завжди були мені на перешкоді, ледве аж тільки після щасливого прибуття до Москви їх мостей панів послів як коронних, так теж і Великого князівства Литовського, свідомий своєї присяги я зміг прибути. Тоді за цією щасливою оказією (сам персонально з моєю дружиною через поважні причини покірно не обняв твої панські ноги) через це покірнійший мій лист прошу у ніг твоїх панських, щоб зволив мене зберегти під покровом своїх крил у ласці твоїй панській, щоб не почали клієнти зачіпати мене (?), незважаючи на мою бідність, ані задовольняючись вакантністю мого становища. Я визнаю це сам, уважаючи згідно зі світом, що в рівності я програв, але згідно з Богом [ні], принаймні так Богу подобалося, не знаю кому б це було невгодно. Якщо це правда, що смерть і дружина призначені Богом, то мусило бути так, як сталося. Висока твоя панська мудрість припише це не моїй сміливості, що я сягнув вище себе, але особливій Божій волі, коли це зволив узяти до уваги, що я й не думав шукати цього, це визнає і сама її мость пані хорунжина, але мене самого знайшли з приязню. Думаю, що цього, пане мій милостивий, не будеш ставити

мені за гріх, адже я у крайній потребі, коли вже доводилось або як милостиню шукати хліба з волі Божої, або теж цілком віддатися дворові, котрому я з дітками її мосьть пані хорунжиної став приятелем і служив що є сил моїх. Дорога вода, коли потерпаеш від спраги, а у приятель – у пригоді, котрий є таким дорогим, що теж ніколи не втратить своєї ціни, отже і я цілком довіряюся милостивій ласці в. м., мого милостивого пана, і превисокій мудрості, що моя гідність є гідно та справедливо засвідчена роду в. мості, свою милість зволиш віддячити й інших мостей кривих панів спонукаеш до подібної милості. А я, якщо у цьому добра (...) * надія всі дні мого життя присвячу на вдячність добродіян і за подану мені оказіями на послуги в. мості, мого милостивого пана, котрого панській милості віддаю свої послуги.

НБУВ ІР. – Ф.194. – №121. – Арк.261–262. Копія кінця XIX ст. Запис копіїста на початку документа: «Син[одальной] тип[ографии] библ[иотека], №390, л.109–109 об. Копія». На берегах дописано: «До jeho mci ojca metropolita Gabriela Kolendy», тобто «До його мості отця митрополита Гавриїла Коленди»

In this publication we present to our readers the unknown before letters of the church representatives. Those letters greatly complement our knowledge of the biographies and views of the clergy of the 1660's, primarily Symeon of Polotsk and Antonii Radyvylous'kyi

Keywords: *letters, sources, clergy, hierarchy, correspondence.*

ФРАГМЕНТ «ДЕННИХ ЗАПИСОК ГЕНЕРАЛЬНОГО ПІДСКАРБІЯ ЯКОВА МАРКОВИЧА» ЗА КОПІЄЮ В.МОДЗАЛЕВСЬКОГО

Публікацію присвячено фрагменту п'ятої частини щоденника Я.Марковича. Незважаючи на тривале перебування в науковому обігу, це джерело досі недостатньо досліджене та не опубліковане повністю. Автор вів свій щоденник упродовж п'ятдесяти років (1717–1767 рр.). Частина п'ята охоплює період із 1741 по 1743 рр. і станом на сьогодні втрачена, однак її копія, зроблена В.Модзалевським, зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського. Завдяки їй можна доповнити біографію самого Я.Марковича, а також отримати нові дані для дослідження повсякденного життя козацької старшини.

Ключові слова: *Маркович, щоденник, козацька старшина, Гетьманщина, історичне джерело.*

Яків Маркович народився 7 жовтня 1696 р. в місті Прилуки. Навчався в Києво-Могилянській академії, яку закінчив 1713 р. Незважаючи на пропозицію Феофана Прокоповича стати єпископом¹, обрав військову кар'єру: у 1721 р. одержав ранг знатного бунчукового товариша², заміняв батька на уряді лубенського полковника. У відставку вийшов генеральним підскарбієм³. Я.Маркович був одружений двічі: у 1714–1745 рр. з дочкою чернігівського полковника Павла Полуботка Оленою⁴; з 1748 р. – із Марією Яворською⁵. Помер 1770 р.

«Денні записки...» Я.Маркович почав вести після смерті тестя, П.Полуботка, який вів невелику хроніку. Спершу це були нерегулярні записи, однак із 1723 р. нотатки стали щоденними й детальними. Останній запис датовано 1767 р.

У 1859 р. онук автора, О.Маркевич, надрукував щоденник. Однак це видання було сильно скороченим: вилучено фрагменти, які могли не сподобатися владі, а також непотрібну, із погляду публікатора, інформацію. Серед іншого до таких записів О.Маркевич відніс рецепти, молитви, нотатки про погодно-кліматичні умови тощо.

Саме це спонукало О.Лазаревського взятися за перевидання «Денних записок...». Так, із 1891 по 1896 рр. в «Киевской старине» було опубліковано майже чотири частини, що охоплювали період 1716–1734 рр. Щоправда й це видання було скороченим: О.Лазаревський вилучив практично всі рецепти, виписки з газет та молитви. Натомість у 1913 р. В.Модзалевський видав ще одну частину (1735–1740 рр.) у «Жерелах до історії України-Руси». Ця публікація – найповніша. На відміну від попередників, В.Модзалевський оприлюднив фрагмент рукопису без скорочень.

«Денні записки...» складаються з 10 книг, 8 з яких зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського. Книги 5-та й 6-та на сьогодні втрачені. Однак збереглася

¹ Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. – Т.3. – К., 1981. – С.195.

² Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини. – К., 1995. – С.60.

³ Дзюба О. Теофан Прокопович в епістолярній спадщині // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.7. – К., 2007. – С.319.

⁴ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. – Інститут рукопису. – Ф.ХІІ. – Спр.4.

⁵ Там само. – Ф.І. – Спр.66859. – Арк.24.

копія, імовірно авторства В.Модзалевського, завдяки якій можна відтворити події 1741–1743 рр. Фрагменту саме цієї копії присвячено нашу публікацію.

Рукопис копії щоденника зберігається у фонді В.Модзалевського в ІР НБУВ (ф.ХІІ, спр.4). Подаємо записи, що охоплюють період із січня по березень 1741 р. Із цього фрагмента можна отримати інформацію не лише про погодно-кліматичні умови та повсякденне життя навколо Я.Марковича, а й знайти відповідь на більш широке коло питань. Так, у щоденнику наявні записи про призначення на певні посади генеральної старшини, процес вирішення судових справ, фінансові питання тощо. Також автор занотовував інформацію про зміни у житті знайомих: одруження, народження дітей, смерть тощо. Таким чином, уміщена в «Денних записках...» інформація дає можливість не тільки доповнити історію України ХVІІІ ст., а й виправити факти біографії самого Я.Марковича.

При публікації ми керувалися правилами передачі тексту, розробленими Я.Дзирою. Відзначимо тільки, що оскільки нам невідомий оригінал цих двох частин «Денних записок...», доводиться йти за В.Модзалевським навіть там, де він явно помиляється. Так, відомий історик і генеалог читав літеру ять як -е- замість -і- («горелка», «облек» і т. д.), не проставляв букву -і-, тож нам доводиться зберігати таке хибне читання. Літеру іжиця ми послідовно замінили на -и-. Нерозбірливі місця позначено (...)*, пропуски – трьома крапками у квадратних дужках.

Сподіваємося, що публікація зазначеного фрагмента стане у пригоді дослідникам та послужить стимулом для видання наступних книг цього важливого історичного джерела.

**Аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М.Грушевського НАНУ Н.Ю.Матяш (Київ)**

1741 года

Январь

Четвер 1. : 1) День был хмарный, однакож холодный, ночь ясна, тиха и з жестоким морозом, а к свету хмарно для великого у густого инею. 2) Сегодня рано ездил я в город, был у Фаста – Полозова и Делатура, а после службы у генерала Кейта кушали многие, где и я, у вечеру ездил я от двора генеральского до п. Михайла и полковника лубенского⁶ и там посидя повернулся домой позно.

Пяток 2. : 1) День был хмарный з инеем и з жестокою стужею, ночь ясна, холодна. 2) Сегодня был в дому и обедал, а у вечеру ездил на Белополювку⁷ до п. Михайла и до полковника луб[енского] и посидя довольно отехал.

Субота 3. 1) День был подобный вчорайшому, ночь хмарна з ветром и жестокою стужею. 2) Сегодня ездил в город и повернувшис обедал з женою приехавшою з Сваркова⁸, которая знову туди отехала. 3) Явился Безобразов

⁶ Петро Апостол.

⁷ Передмістя Глухова.

⁸ Село у Глухівському р-ні Сумської обл.

ассессор, который мне пожалован советником в суд генеральный попережнему в заседание.

Неделя 4. 1) День был подобный вчорайшому // [арк.2] и ночь. 2) Сегодня ездил в город, обедал в дому и никуда не ездил.

Понедел[ок]. 5. 1) День был подобный прежним хмарний, ветряный з метелицею жестокою, ночь тиха, ясна, с жесточайшею стужею. 2) Сегодня не был в городе, а на Веригине⁹. Набоженство слушал и вечером обще з женою приехавшою из Сваркова.

Богоявление. Вовтор[ок]. 6. 1) День тихий, ясный з жестокою стужею, таковаж и ночь. 2) Ездил я в город, был на службе у ст. Анастасии, а обедал у себе на Веригине з женою, теткою Кондзеровскою и Гапкою и проч., у вечеру гостили у нас молодой Кейт с товарищи и Оболенский з Лазаревичем и женами.

Среда. 7. 1) День и ночь подобие прежним с умножением стужи. 2) Сегодня рано ездил я в город, был у енер[альной] к[анцеляр]рии и обедал у себе, заездил до дочери Румянцевой Катерины, которая едет з Киева в Москву з мужем своим. 3) Увечеру был у Фаста, где был бал и генерал со многими там же присутствовал и танцевали. 4) Дал через Ивашку п. Михайлового денег 26 руб. в Москву на покупку и реестрик, который в приказной книге. 5) Через Домитрашку писал я до Шипова з поздравлением, ему ж дал на писме купит мне календар и прислать книжек С.П.бурских печатних з оценкою, а через хоружего енер[ального] Якима Горленка, письмо от родителя до Остерманна адмирала генерала отправил, которые сегодня имели виехать з Глухова в С.П.бурх до двору з поздравлением от сего краю и с ними Троицкий не виехали. 6) Якубович асаул енер[альный] новый приехал в Глухов.

Четвер. 8. 1) День и ночь подобие прежним. 2) Сегодня рано ездил в город, а обедал у себе, а у вечеру посещал п. Михайла скорбного за получением ведомости, что дочь его Анна, а жена генерала лейтенанта Ливина умре в С.П.бурхе после рождения сна ея перворожного; новый асаул енеральный // [арк.3] Яков Якубович объявлен в чин (...)*

Пяток. 9. 1) День и ночь были подобие прежним. 2) Сегодня рано ездил я в город и оттол повернувшись обедал з Якубовичем и болше никуда не ездил.

Субота. 10. 1) День и ночь были подобие прежним. 2) Сегодня был рано у генерала лейтенанта фон Штоффеля, приехавшего сюда к генералу Кейту и оттол у генерала, где и обедал. 3) Получил письмо и облек от швакгра п. Андрея Полуботка, через нарочного его посланного хлопця Шевцем прозиваемого. 4) Получил письмо от Анастасии [...] в якому просит о подожданне долгу, обещающа отдат весь сполна.

Понедел[ок]. 12. 1) День и ночь подобие прежним. 2) Сегодня я никуда не ездил з ранку, а обедал в дому, у вечеру приехала Ганнуся дочь з Будилова, а посля того домой повернулася. 3) З Крисион привезено ослонциов, а третий-надцат диванный на зраз и обедов 15, да объявляет стар[оста], что кабанов еще продал за 3 руб. по той же цене.

⁹ Передмістя Глухова.

Вовтор[ок]. 13. 1) День и ночь были подобние прежним. 2) Сегодня я никуда не ездил, а обедал з домашними з женою и детми. 3) Через Вежевского отослал до п. Михайла за 1740 год денег 20 руб., якие позичени от его через мене п. Андрею Полуботку. 4) от п. Андрея Полуботка новий на сей год облек принял, а прошлогодний отослал через его служителя, який уключил Иван Янушкевич и запечатан трома печатма, а я писал до его п. Андрея, прося, чтоб либо Наумовку¹⁰ включил, либо Боровицкую волость¹¹ либо Коровинцы¹². 5) Через березнячого писал до стар[ости]. Крис[ион], чтоб он [...] фасток таких як на образце послани 12 бутылок круглих 20, [...] 10, да чтоб кабани продат старатся и всех хочай з уступкою, а других закинут толикоеж число.

Середа. 14. 1) День был и ночь подобние прежним, толко со умножением стужи. 2) Сегодня рано ездил я в город, был у щетной комисии, обедал у себе и у вечеру до п. Михала ездил же, обедал у себе и со мною // [арк.4] Федор Чуйкевич и Андрей Войцехович.

Четверг. 15. 1) День и ночь подобние были прежним, тихие, ясные и жесточайшею стужей. 2) Сегодня я никуда не ездил, а обедал у себе и со мною Глиские, також жена и Ганнуся. 3) Через козака засулского писал я до родителя, до брата п. Марка и до Григория Ворожбянского, чтоб уведомится старался секретно о Василию кухару и притом уведомлял бы меня о тамошнем господарском поведении. 4) Сегодня начал я пилули и декокт принимать.

Пяток. 16. 1) День был подобний прежним, ночь таковаж, толко з инеем. 2) Сегодня нигде не бывал, а обедал з женою и детми, а по обеде жена отехала в Сварков, а меня посещали Якубович и Кондзеровский. 3) Через Юска Залуского писал до швакгра п. Якима дякуючи его за зват родинний новородившойся дочери его Мелании.

Субота. 17. 1) День и ночь подобнии были вчорайшим. 2) Сегодня нигде не бывал, а обедали у мене п. Михайло, полков[ник] луб[енский] и Валкевич, а у вечеру нигде не бывал. 3) Генерал Кейт ездил в гости до генерала лейтенанта Штофеля у Мутин¹³, где сей ден и позабавил.

Неделя. 18. 1) День и ночь подобние были вчорайшим, а к свету з малою отлигою. 2) Сегодня тож я никуда не ездил, а обедал у мене Якубович, да чернец схимник монастыра Мощенского Герасим.

Понедел[ок]. 19. 1) День был з отлигою, однакож ясен и тих, ночь також ясна и влажна. 2) Получил я от родителя писмо в яким повелевает мне перенятся на себе денги уплатит п. Михайлу 200 руб. за грунт глуховский у Хоменка и Влашка купленный, а мне грунтом владеет и млином.

Вовтор[ок]. 20. 1) День был з туманом теплый, а посля з дождем и ночь таковаж толко без туману мокровата. 2) Сегодня зездились ко мне полковники Петр, Апостол и миргородский Василий Капнист, желаючи нашего миротворения в партикулярних их обосторонних претенсиях избрали они в медиатори лубенский мене и Петра Волкевича, миргородский Федора Чуйкевича и

¹⁰ Село у Краснопільському р-ні Сумської обл.

¹¹ Чигиринський повіт.

¹² Село в Недригайлівському р-ні Сумської обл.

¹³ Село у Кролевецькому р-ні Сумської обл.

Григория Стороженка // [арк.5] и дали нам на себе подписку, чтоб им ус[т]ойт в нашем померкованню. 3) З Крисион привезли уголля воз 9 и я писал до стар[ости] крис[ионского] о присилки подвод по жито о призапасинню еще уголля воз 10, в Крисках об уведомлении в Лубенци о (...) * и хмелю.

Середа. 21. 1) День был подобный вчорайшом теплый, хмарний, а посля ясный, ночь хмарна и влажна. 2) Сегодня тие ж полковники зездилис ко мне и медиатори и доволно посидивши розехались.

Четвер. 22. 1) День был подобный прежним и ночь такожде. 2) Сегодня никуда я не ездил, а приездили ко мне медиатори, також были полковники лубенский и миргородский.

Пяток. 23. 1) День был и ночь подобние прежним. 2) Сегодня никуда я не виездил з дому, а приездили оба полковники и медиатори, а вместо Волкевича сотник сребранский Антон Троцина.

Субота. 24. 1) День был ветрян з метелицею и холоден, ночь таковаж. 2) Сегодня окончили пугулки и декокт сегодня отворял чемо [...] и никуда не ездил, а у вечеру зездилис медиатори и (...) * полковника лубенского окончили. 3) И футора Гамал[иевского] Рудий шинкар приехал еще по другую кухню гор[илки], якую ему и видано нос[аток] 10 и кварт 30, толко ж тепер не (...) * рена¹⁴, а по примеру других может бить болше онии горелки. 4) Григор[ий] стар[оста] гамал[иевский] пишет, что за прежнюю гор[илку] все денги стягнени, толко 5 руб. не стягнули, якие також стягнут и что генвар по 19 число сена еще скирт 44, до которого и отписал, чтоб они горелкую сию величал на готовие денги шинковать, а не на бор [...], чтоб денги на сено роздавал на скирту якоя мерою била б в круге по 18 сажен и вверх пол сажня, чтоб сад камення кушил, а буде не викует давал-би знат, чтоб об ярмарку прибуду продал не меньше 10 руб. и дриганта карого, чтоб сено продавал. 5) Через него ж писал и до Клима о присилки виправи, о спораженню и висилце 10 посол и прикормленню волов у дорогу способних. 6) Вежевский картою показал, что 1736 полб: 8 дал комору соляную Григорию Семенову Карноухову сиделцу на гор[илку]. //¹⁵

// [арк.7] **Пяток.** 30. 1) День и ночь были подобние вчорайшим. 2) Сегодня никуда не ездил, а толко на Белополовце играл у карти з виграшом моим.

Субота. 31. 1) День и ночь были подобние прежним тако з болшою стужею. 2) Рано ездил в город, бил у генерала у комиссии у енер[альной] к[анцеля]рии, обедал у себе и со мною Чуйкевич и Келеборда откупщика у вечеру ездил на Белополовку играл в карти. 3) Лозовский послан в степ з приказом и дано ему на покупки в запас 5 руб., и на дорогу ему 50 к.

Мсць февраль

Неделя. 1. 1) День и ночь были подобние прежим. Рано поехал я в Сварков, где обедал и ночевал и со мною Янушкевич. 3)¹⁶ Крисковские подво-

¹⁴ Рейнське вино.

¹⁵ Аркуш втрачено.

¹⁶ Пункт 2 в рукопису відсутній. Невідомо, чи то В.Модзалевський загубив, чи його взагалі не було.

ди прийшли по жито в Глухов 17 и взяли впервое жита купленного Вежевским четвертей 42 и пол, приставу войту приказал я словесно: 1) еще прислат сюда по жито сего мсяца, 2) тертичников уговорит и дат задаток на сосни, 3) горелще чтоб (...) * непременно была, 4) Пива у Соснице зварит бочек 3 или 4 добраго, також и туда в лиод у об (...) * зварит же, 5) У Лубенци горелку начат робит и свиней там достат для брата закинут. 4) В Кривой Руде и з Сухоносовки прийшла виправа и привезли: 1) Соли на 3-х возах пудов 245, хмелю четвертей 13, (...) * болших (...) * 26, да назимкових 8, пшона путивок 46 и за ячмень проданный прислал [...] за четвериков 26 – 20 руб., до генвар 12 скирт сена зайшло 15, а з Сухонос хмелю четвертей 10 и пол, суши 1, гороху 1, коциков¹⁷ подшитих 11, а неподшитих 9, мухояру суконого локот 48, плохот 4.

Понедел[ок]. 2. 1) День и ночь были подобнии прежним з жесточайшим морозом яские и тихие. 2) Сей день прожил я у Сваркове и ездил у вечеру в футор.

Вовтор[ок]. 3. 1) День был з отлигою воздух, хмарен, однакож холоден, ночь хмарна з отлигою. 2) Сегодня рано поехал я з Сваркова в Глухов был у енер[альной] к[анцеля]рии и у зборний и у комиссии, где з [...] имел случай, обедал сам у себе и з Янушкевичем, // [арк.8] а у вечеру ездил на Белополовку играл у карти. 3) Вежевский ездил у Полошки до млина и опис оного привезл хат жилих 3, а порожних 2.

Середа. 4. 1) День был хмарний и тепловат, ночь таковаж. 2) Сегодня кровь банками пускал. 3) Жена приехала з дочерью Ганнусею з Сваркова и обедали. Жена отехала в Сварков, а Ганнуся в Будилово. 4) Через Дениса Коверника дал я 5 руб. на куплю olei [...] до Старостинского писал.

Четвер. 5. 1) День был не холодний, однакож яский, тихий и отрадний, ночь таковаж, а к свету з морозцем. 2) Сегодня был я рано у генерала и отехал в Сварков на обед, где и ночевал. 3) З Кривой Руди привезено дробини 29.

Пяток. 6. 1) День и ночь подобнии были прежним. 2) Сегодня рано ездил я в футор, где видел овса повну яму, а в ней чет 86, гречки на току лежачий овин 6, а в засеку чет 29, овса столко ж, да еще гречки на столко будет овин немолоченой, жита овин 3 на току, а скирти еще будет на две доли, то ест коп на 100. 3) Писал я до Алексея Кривор., что денги им утраченние оставляются ему и похваляючи его за присилку денег 20 руб. за ячминь проданный.

Субота. 7. 1) День з ранку подобнии прежним, а посля хмарний и влажний, ночь ясна, однакож влажна, а посля хмарна. Сегодня рано ездил в город был у генерала и получил позволение зехат в Сварков на прийдучною неделю, почему и отехал в Сварков, где и ночевал.

Неделя. 8. 1) День был хмарний, влажний и ввечеру мокрий, ночь также хмарна влажна и мокра. 2) Сей день прожил я в Сваркове и с // [арк.9] нами Янушкевич и Максим.

Вел[икий] пос[т]. Понеделок. 9. 1) День и ночь были подобнии прежним, толко без дождчу и к свету з морозцем. 2) Сей день прожил я в Сваркове и к нам приехал старик отец Иларион з монастыра Петропавловского. 3) Генваря 26

¹⁷ Ковдр.

дворник новий у футора Калюжновском устроено и здано ему на (...) * имеющее-ся все реестровие з которых речей следуют некоторые, а именно: волов робочих 24, коров всех 9: бугай 1, назимков 2, назимков телиц 6, овец 3, бараном 10, валахов 24, коз 12, цап старий 1, свиней 3, порося 4, коней робочих, пашни чистой, гречки чистой четвертей 26, кут 4, овса чистого чет з кут 1, жита в скрине чет 5, кут 1, пашни в копах жита скирта близ рубленой клуни в ней коп 142, другая скирта близ другого току в ней кон 144, овса скирти коп 310, гречки половина скирти. Пашня на току молоченая, овса не (...) * горохов 2, жита (...) * овин 2, пашня в яме, овса в яме четверт 32, жита в яме чет. 63, кут 4, колес нових 9, возов з колесами 7, (...) * не моченой, коп 10, (...) * Сварковской [...] 2, (...) * волових 24, гусей 18, утят 20, индигов 18, курей 20, кашлунов 50.

Вовтор[ок]. 10. 1) День и ночь были подобние прежним. 2) Сей день прожил я в Сваркове.

Середа. 11. 1) День и ночь были подобние прежним, а к свету морозец. 2) Сей день прожил я в Сваркове. 3) По поданной мне ведомости от Ивана Рябого показался долг Шевця Никити Алексеева сна. Людского долгу денег – 15 руб. 33 к., шкурами, житом, гречкою и овсом 11 руб. 45 к. Нашего долгу: денег 12 руб. житом, овсом и шкурами, 18 руб 82 к. ½, кроме старого долгу. 4) Явился тут Демян Тарасенко по щету должен показался 30 все не дочетное 19 руб. 72 к. з який семи ему упущено 3 руб., а во столних долг облик. 6) Андрей дворцевский подал ведомость, что готових прежних кут 15, а бочок пивних 20.

Четвер. 12. 1) День и ночь подобние прежним, толко з лутшим морозом более к свету. 2) Сей день прожил я в Сваркове. 3) З Крисион привезено вапни на 13 подводах, якие отправлени в Глухов за тим чтоб там Вежевский видал через них в Криски жита, куп // [арк.10] ленного и млиновского по пол з четверти о чем и писано до Вежевского.

Пяток. 13. 1) День и ночь подобние прежним з морозом еще лутшим. 2) Сей день прожил я в Сваркове, а з Глухова приехал Максим и сказивал, что приехал в Глухов до Киева фон Мейден. 3) Еще з Крисион привезено на 7 подводах вапни.

Субота. 14. 1) День и ночь были подобние прежним. 2) Сегодня в Сваркове приобщились Св[ятим] Тайнам Х[ристо]вим и прожили там же в Сваркове и с нами отц Иларион иеромонах, Янушкевич и Максим. 3) З Гамал. привезени покупки [...] фунт 4, (...) * фунт 5, шафрану четверку и [...] фунтов 4, мила фунт 1, слив сухих пуд, оливи оки 2, на все розийшлоь денег, он же пишет, что уведомился он от Чербини Василя [...] полку гусарского роты 5, в которой роте и Васил Кухар у прапорщика [...] прозваннем Албанского, который стоит у полку Полтавского в местечку Беликах, он же присилает вовни рун 50, а за все покупки денег 7 руб. 72 к.

Неделя. 15. 1) День и ночь были подобние прежним. 2) Сей день прожилисмо в Сваркове, а после обеда ездил я в футор, где видел кобили лошад, а на (...) * уже последнюю гречку змолоченную, толко еще великий ворох не (...) *, а в скрине оной гречки четвертей 29, да овса столкож, а жита ничего нет, кроме того, что в яме, да скирт пол. З еще не молочений.

Понедел[ок]. 16. 1) День и ночь подобние были толко з влагою болшою. Сегодня после обеда поехал я з Сваркова в Глухов и бил увечеру у п. Михайла на Белополовце. 3) Явились перервинци Демян Тараненко, да Диник, да третий Шулга, також гамалеевци.

Вовтор[ок]. 17. 1) День был подобний прежним, толкож уже без морозу и з ветром полуденним. 2) Сегодня рано ездил я в город был у генерала Кейта у енер[альной] к[анцеля]рии и у к[анцеля]рии зборов и повернувшис домой обедал и со мною Заруцкий и наши, а у вечеру ездил на Белополовку играл в карты з малим виграшом, а играли я, [...], Валкевич и Ивирицкий. 3) Повернулся Лозовский з степу и привезл мне ведомост: 1) Клим пи // [арк.11] шет, что лубя и ободя нет в Кримешу дорогу и что не станет волов на 10 воз. 2) Ревизию присилает сюда на 1740 есд. 3) Такиж и купчую от Куриленка, а от Красношапки взятый не присилает за тим что не записана у Лохвице. 4) Он же пишет, что ста [роста (?)...] (...)*, ежели ставит коло мучное, то мелники (...)*; 5) о шинках пишет, что за тим они [...] добрый (...)* не уойдет, а [...] напитку не дает; 6) а о новоуписавшихся в Оренбург, пишет, что они не слушаются и еще присилного прибили; 7) он же объявил ведомостю, что в Гамалеевщине до февр[аля] исхарчили сена скирт 9, а в остатку скирт 41, да в Перервинцах 4 скирт, да в Кривой Руде 15 скирт, да в Гамалеевце имеется пашня: жита четвериков 19 и кут 1, проса 23, а гречка еще не молочена, коп 50, а копа выдает кут 2, семя 1. 4) Генерал Кейт и с ним президент комерци[и] коллеги[и] барон Мейден поехали рано у Глухов до мануфактуры осматривать.

Середа. 18. 1) День был хмарний, влажний з снегом невеликим мокрим, ночь таковаж. 2) Сегодня рано ездил до церкви от Михайла в енер[альную] и зборную канцелярии и в щетную комиссию и повернувшисьс домой обедал з своим и Заруцким. 3) Отправлени Засулский от п. Марка человек в Ромен, а через оногo писал я до родителя, о том, что в обидах показуючихся от людей князя Трубецкого мощно в суд челобитне точии изволил би прислат подробние к тое челобитние справки, да о себе писали до брата п. Марка. 4) Отправлен Демян Тараненко, а чрез его писал два до Климa в первом письме писал о виправе посол, о Демяну Тараненку, чтоб он его защищал от старшины Яблуновский, о Динику, чтоб более одного вола уже з него ничего не правит, о Шульце, чтоб излишнее Иваном Вовком забранное у его велел возвратит и за то что он об его (...)* ездил до Штофелеви и нагородил, а в другом письме до его Климa писал: 1) тож о виправе по соль и чтоб сюда вскоре за (...)* // [арк.12] прислал, 2 оставил [...] чтоб такое коло устроил, якое возможно и буде лучше, то чтоб о [...] з мелниками договорилс. 3) о шинках, чтоб онде починил и тога добрих шинкарей искал и напиток всякий давал. 4) [...] о Лозовском на которого он за допроси скаржилс, писал упоминаючи его даби он поперед [...], таких зухвалства, что кидалс до его быт и матерно бранилс, а в Крим ни [...] людей вислал или дал би им всем по 50 к., а як повернутс, то еще тим же потешить. 5) До стар[ости] крис[ионского] писал, чтоб он зараз прислал сюда лубя хорошего числом 20 и через Лозовского наказал до Вежевского, чтоб он прислал сюда гречки и риби. 6) До сотника Воронежского писал об учинении справедливости

и отдачи моему человеку крис[ионскому] [...] коня его в обозном у козака Лебеда.

Четвер. 19. 1) День был подобный прежним ночь з отлигою воздуха ветряна и студена был я у генерала обедал у себе, а у вечеру был у Полозова [...] и Фаста.

Пяток. 20. 1) День был ясний велми, холодний и ветряний, ночь таковаж с жесточайшим морозом и ветром. 2) Сегодня никуда не ездил я 3) Через Березнячого писал до стар[ости] крис[ионского] о Березнячом, что ему дано 7 руб., о присилки лубя и бересту, о (...) * дерева на тертице, сосон одноцалние и двоцалние, тако повод более. 4) з Крисион привезено пива сосницкого бочек 4 неповних, з них одна тут оставлена.

Субота. 21. 1) День был подобный вчорайшому, також и ночь. 2) Сегодня переехал, я з Веригина в город в дом родителский, також ездил к генералу, обедал з п. Михайлом и протчими у себе.

Неделя. 22. 1) День был ветрян з снежною метелицею и немного со упущением стужи, ночь таковаж без снегу. 2) Сегодня ездил к генералу, где и обедал, а перед вечером были у мене з С.П.бурху з Москви едущий архимандрит новий межигорский Герасим, что был енерал Бас, да Платон Левицкий, которие и отехали во свой пут в Киев. // [арк.13]

Понедел[ок]. 23. 1) День был ветрян холоден, ночь з жестоким ветром, толко влажна и хмарна з отдачею стужи. 2) Сегодня был у генерала, обедал у себе, у вечеру ездил, до архимандрита спаского Петрункевича, з полковником луб[енским] Апостолом и доволно посидя розехались. 3) Генералша (...) * приехала в Глухов з Москви и стала квартирою у сотника Турянского.

Вовтор[ок]. 24. 1) День был влажний з отлигою, ночь ясна и холодно, а особливо к свету. 2) Сегодня был у генерала у енер[альной] к[анцеля]рии у щетной комиссии, обедал у себе и никуда не ездил.

Середа. 25. 1) День был сперва хмарний, а посля ясний з таянием снегу, ночь ясна и холодна. 2) Сегодня был я у генерала у щетной комиссии у сборной канцелярии обедал у себе со своими и Дубасовим, а посля обеда отехал в Сварков, где и заночевал. 3) Через драгуна Слобедского полку, получил я письмо от Думитрашка з С.П.бурху писа[...], в яком обявляет, чтоб я ежели надобно за книгами писат писал до переводчика академии С.П.бурской Ивана Горлецкого, он же прислал мне реестр печатних книг академических и календар новий.

Четвер. 26. 1) День был ясний, тихии, однакож сперва холодне, после с таянием снегу, как и прежде, ночь тож ясна и холодна. 2) Сей день прожил я в Сваркове был у бане и кровь пускал.

Пяток. 27. 1) День был подобный прежним, ночь еще холоднейшая. 2) Сегодня рано я отехал в Сварков был у енер[альной] к[анцеля]рии и домой поворотялся никуда не ездил. 3) Архимандрит печерский Щербицкий з С.П.бурху, посля освящения простуочой приехал в Глухов и стал квартирою у моем дому на Веригине. 4) Через Куземинского сотника послал я в С.П.Бурху письмо до Дмитрашко и в оном писал о покупке книг в академии С.П.бурской и

приложил письмо до Г. Головкина и до Курбатова. 5) Купил я кубков шкляних 6 чашок пару и каламар с песочницею.

Субота. 28. 1) День был ясный, а с полдня хмарний, холодний з морозом, ночь // [арк. 14] ясна и холодна, а более к свету. 2) Сегодня был я у генерала обедал у себе з Чуйкевичем. 3) Федору Чуйкевичу дал я для перевода книгу [...] 4) Через Вежевского дал Ивановне на ярмарок Борознянский денег 20 руб. на покупки.

Мсць Март

Неделя. 1. 1) День был хмарний холодний велми, однакож с полдня от слонца было таяние снегу, ночь ясна и холоднейшая, более к свету. 2) Сегодня присланный з С. П. Бурху указ объявлен именний за подписанием, в яком новоизбранная старшина генеральная показала, а именно в судии генералние хоружий Яким Горленко, да асаул Федор Лисенко в писари енер[альные] Андрей Безбородко, в асаули Петр Валкевич, в хоружие Николай Ханенко в бунчужние, Демян Оболонский. 3) Сего ж дня праздновали ден рождения [...] 4) У мене в городе кварирою стал тайний советник и губернатор киевский Неплюев, едучий з Киева в С. П. бурх.

Понедел[ок]. 2. 1) День был ясный однако холодний и ветряний з таянием от слонца. Ночь была ясна и холодна. 2) Сегодня Неплюев отехал в пут свой, а я со своими обедал. 3) З Москви привез Ивашка покупки мои, а именно чаш оловянных 2, в них весу фунт 18, а дано 12 руб., осятров 6, белуг 2, икры пуд, лососиов 2, канар (...) * поланкерка, тарелок деревянных 50, а ложек 60, календар С. П. бурский, за все покупки дал денег 34 руб. 4) Через отпускаючегося з звериного до двору г[осу]дарева Шлятербургского пехотного полку поручика Даумбизова писал я письмо до Дмитрашка о сем чтоб он вручил, все милости-вийше пожаловали мы указала в малороссийскую войсковую генералную канцелярию и в войсковий генералний суд на порожие места членами (...) * и в малороссийские старшинские чины произвести и с представленных от вас кандидатов, а именно в войсковую генер[альную] к[анцеля]рию в члени Кек[...] походного полку подполковника Андреева. Тютчева з подвисшением в полковники, да в войсковие генералние судьи и с хорунжих генералних Якима Горленка из есаулов генералних Федора Лисенка из них одному присутствоват в вой[сковой] // [арк. 15] енер[альной] к[анцеля]рии и другому в войсковом суде, а прежнего генералного судию Михайлу Забилу по прошению его за старостию оставит вовсе, в войсковие генералние писари произвест правящего (...) * тое должност Андрея Безбородка в генералние бунчужние из генералних писарей войскового суда Демяна Оболонского, а на место произведенных (...) * в генералние судии Лисенка и Горленка произвест в генералние асаули из бунчуковых товарищей Петра Валкевича в генералние хоружие ис полкових обозних стар полку Николая Ханенка, а прежде произведенному по указу нашему от 13 ноября пришло 1740 году в генералние есаули Якубовича быт в том чине на место умершего генералного есаула Мануйловича и за висше писанным произведением на досталние ваганции каких чинов еще в малороссийских

правлениях не достаает представит вам для произведения внов кандидатов и о том чрез сие для исполнение [...].

Вовтор[ок]. 3. 2) Обедал у себе и со мною [...] и Биковский, а у вечеру заездил я до п. Михайла и назад воротился з Лазкевичем.

Середа. 4. 1) День был ясный, тихий и велми холодний, ночь таковаж и холоднейшая. 2) Сегодня рано был у генерала Кейта и там обедал и оттол заходил до Безбородка, а оттол ездил на Вериган где бригадир Лескавицкий стал квартерою и домой повернувшись, застал генерала губернатора киевского Михайла Ивановича Леонтиева, который з С.П. бурха едет в Киев и стал квартерою в нашем дворе. 3) З Сваркова позаходили мужики в Товстий Луг – владения графа Головина адмирала волости Ивановской, а именно (...) * 2: Степан Хилченко, 3: Яков Дручка, 4: Хома Сухоцкий сим 4^м человекам от виходу будет лет 14, 5: Васил Корол з двома знайшли год 13, 6: Иван Амелченко, 7: Тамош Шендраков зят, 8: Иван Пуговка, 9: Михайло Сухацкий сим будет назад годов 10. В Кулбанах 10: Артем Коропченко в Будищах 11: Федор Кучка, сим двум назад годов 11, в Яцине 12: Тимко Петрак // [арк.16] сем год 9, в Будищах 13: Данила Циганок сему год 10, в Даковце 14: Андрей Жидовленко ему год 18, в Хохлувце 15: Михайло Сухацкий сему год 12.

Четвер. 5. 1) День был подобний прежним. 2) Сегодня никуда не ездил, а обедал у себе, вчорайший гост генерал губернатор киевский рано отехал з Глухова в Киев. 3) В Сваркове принадлежат выдават на помех гварнезонский на сей год на всякой мсць денгами за порции 1 руб. 16 к. пол. и чет, а натурою муки кут 7 и 32 долю, круп гарцей 3 пол и 32 долю, соли фунт 6, соли 32 долю, а з (...) * сена пуд 78 и чет, овса четвертей 3 кут 1 и 4 доля путивки, дров возов 6, чет и 8 доля, денгам же 2 руб. 81 к. и пол. (...) *

Пяток. 6. 1) День и ночь были прежним подобние. 2) Сегодня никуда я не ездил, а в дому был. 3) От сотника лохвицкого¹⁸ получил купчую на Красношапочий грунт мною купленный через Юска Калениченка козака городского лохвицкого, через которого и отписал к нему рекомандуючи двор мой шинковний, чтоб не разорили.

Субота. 7. 1) День был хмарний однакож холодний подобний прежним, ночь была хмарна и холодна. 2) Сегодня рано был я у генеральной и зборной к[анцеля]риях, обедал у себе. 3) Писал я до старос[ости] Крис[ион], чтоб у Лубенце исправили горелку и не перестават робит [...] чтоб прислал дощок липових 10 не косих и не узких, чтоб старался достат, сосон (...) * на тертице. 4) Писал до родителя о состояниях здешних и календар питербургский приложил, а писал через Юска Калениченка козака Загорийного лохвицкого, о яком вчорас упомянуто. 5) До брата п. Марка (котрий писмом объявляет, что приехал в Сосницю лечитис на ногу) отписал просячи о покупке риби осетра и лящем. 6) Перед вечором поехал я з Глухова у футор Калюжновский, где видел жита до последней скирти овину одну змолоченую и (...) * з якой вийшло четвертей 3 и кут 3, овса видел у скрине четвертей около 30, гречки у другой скрине з верхом четвертей около 50.

¹⁸ Івана Ограновича.

Неделя. 8. 1) День был хмарный, холодный з снегом, ночь первой ясна, а послы хмарна з снегом же. 2) Сей день прожил я в Сваркове дновал и ночевал. // [арк.17]

Понедел[ок]. 9. 1) Сегодня хмарно было и холодно, а послы з отдачею з таянням снегу и з снегом з верху идучим, ночь холодна, а более к свету. 2) Сегодня в Сваркове я обедал и виправил Лозовского в Сухонос, а оттол имеет он в Крим по сол ити, писал я через него до родителя, до Григор[ия], гамал[иевского] стар[осты], о дачи ему Лозовскому до 20 руб. денег, а до Клима об отправлении его и дан ему приказ, до Клима же писал, ганючи его за писма его невежливые и чтоб прислал купчу и партикулярную от Красношапок, так же порахунок Паламаренка, а лубенского шинкара у Хороле змершого жену отискал бы жену за долги, а батко Паламаренка з невесткою прислал сюда его для отслуги, которий Паламаренко по его писму виноват нам 48 руб., через подданных сухоносских отправлено отсел лубя 12, а ободя 18 на колеса и железа пуд 1.

Вовтор[ок]. 10. 1) День был знову подобный прежним сперва хмарный з снегом, а послы ясный, ночь ясна, тиха и жестоко холодна з прибавлением. 2) Сегодня был я в енералний зборний к[анцеля]рии и в комиссии обедал у себе, а пообедо ездил на Белополовку до Буленого и Безбородка и в дом приехал позно. 3) Писал я писма в Ромен до родительки и до Троцкого швакгра, что он от правления пол[ковой (?)] к[анцеля]рии нежинской не уволен. 4) Писал я в ответ до Григориевой Лохвицкой, что поручил я Климу розискат об обидах против жалобы ея на Григория Ворожбянского, о чом и до его Клима писано и приложен реестрик купит в аптеки [...]. 5) Писал я до стар[ости] Крис[ион] через Оболонского о покупке саду – камення и присилки в Тулиг[олов] и о присилки сюда Герасима Ярошевича з облеком Оболонского Трохиму данним об уплатки за пожежу двора.

Середа. 11. 1) День был подобный прежним, ночь з прежними же сходна и знатною прибавкою снегу. 2) Сегодня был я у енер[альной] к[анцеля]рии у зборной и щетной комиссии и у доктора Монси и посидь повернулся и обедал у себе з своими, а послы обеда отехал в Сварков, где и заночовал получен, где в Глухове указ от 4го марта отправленный.

Пяток. 13. 1) День был хмарный и холодный з снежною метелицею, ночь таковаж. 2) Сегодня я ездил в город был у енер[альной] к[анцеля]рии. 3) Генерал майор Петр Иванович Стрешнев про // [арк.18] ехал з Киева Глухов свой тут восприял в С.П.бурхе.

Субота. 14. 1) День был хмарный и между тим ясный, ночь ясна и холодна. 2) Сегодня был я у енер[альной] к[анцеля]рии, где старшина енер[альная] избрали в судовие писари кандидатов 3^х, Данила Погарского, Семена Столповского и Петрушевича.

Середа 18. 1) День и ночь были подобние прежним. 2) Сегодня был у енер[альной] к[анцеля]рии, в сборной и в генерала, обедал у себе. 3) Получил я писма з Ромна, в том числе и от Клима, которий пишет, что дядя и Шаповали согласилис в сторону, почему я писал до полковника луб[енского], ускоряючис на соженную чор. стар.

Четвер. 19. 1) День и ночь были подобние прежним. 2) Сегодня был у енер[альной] к[анцеля]рии, а обедал у себе, у вечеру ездил до Безбородка и посидя повернулса назад.

Пяток. 20. 1) День и ночь подобние были прежним. 2) Сегодня был я в енер[альной] к[анцеля]рии у генерала, у щетной комиссии и приехал в дом. 3) Сегодня у генерала читани были грамоти оние, Стериевичем привезенние и подпяли.

Субота. 21. 1) День был и ночь подобние прежним с прибавкою теплоти дневной. 2) Рано никуда не ездил, а обедал в дому и со мною п. Михайло Столповский и домашние, а у вечеру был у генерала и, отклоняс ему, заходил в енер[альную] к[анцеля]рию, а оттол до Полозова и повернувшис к себе ночевал. 3) Писал до родителя через козака роменского о поведение своем и до брата Ивана ответное з подякованне за (...)*

Вербная неделя. 22. 1) День и ночь были подобние прежним. 2) Сегодня рано з Глухова приехал в Сварков и там дновал и ночевал. 3) Писал у Криски о присилке посля свят молотников и исправивши ведомости февралской приему жита, також о купле камення саду и о прочем.

Понедел[ок]. 23. 1) День был и ночь подобние прежним. 2) Сей день прожил я в Сваркове, куда и духовний з монастыра Петропавловского отец Иларион приехал.

Середа. 25. 1) День был влажний хмарний и между тим ясний и теплый, ноч таковаж. 2) Сегодня тут в Сваркове // [арк.19] дновалисмо и ночевали.

Четвер. 26. 1) День был хмарний, холодний и ветряний, ночь таковаж и к свету мороз. 2) Получил я от крис[ковского] стар[ости] писмо, что он 1) гор[илку] от Шоха принятий не распечативал и что оний Шох не печатал кроме его старости и то тогда як погреб робился; 2) прислал ведомост гор: за его виробленний куфами, яких ест куф 47; 3) да ведомость жита з Сваркова и з Глухова отправленного; 4) да дощок липових 13, якие у [...] зложени, затим что через Десну трудно было переездить. 3) От Клима прислан колляр Куренский задолжившихся за 78 фунт меду и за горелку посля доправки по реестрах его что виноват будет уведомиет посля мене. 4) От Григор[ия] Ворожбянского писмо через Семена подано в яком пишет от марта 20, что в погаршину забрали сена скирт 4, а на лице сена скирт 26, а млинок до воскресеня совсем зделается. 5) Отправлен мужик крис[ионский] до Крисион, через которого послал стар[осте] (...) * на расходи тамошние, а что прислал горелки своей робит порознь проб[ы] [...] подлой середней и лутшой и посколку которой куф, також чтоб сосни хочай у Лубенце резали тертичники на тертице.

Пяток. 27. 1) День был подобний вчорайшому, таковаж и ночь. 2) Сегодня zde в Сваркове я прожил. 3) З Крисион привезено кабанов 2, поросят 6, яец коп.

Субота. 28. 1) День был до полдня подобний вчорайшому, а с полдня отлична воздуха на яности теплоту, ночь хмарна без морозу. 2) Сегодня причашалса С[вятим] Тайнам; Максим и Казанович молодой приехал.

Воскресение. 29. 1) День был зранку хмарен, холоден и з силним дожчем, а посля полдня ясно и тепло, ночь знову хмарна, однакож тепловата, а к свету

морозец. 2) Сей день в Сваркове продновалисмо. 3) Писал ко мне Дадзанский, что на Венгерский (?) полк кулинцов на трет приходит денег 23 000 руб. з яких по резолюции (...) * енер[альной] к[анцеля]рии на доношение зборной к[анцеля]рии учиненной велено вичест 11 000 руб. за прежний [...] и отдат // [арк.20] толко 12 000.

Понедел. 30. 1) День был хмарний, ветряний и холодний, ночь ясна и пося хмарна. 2) Сей день в Сваркове прожилисмо.

Вовтор. 31. 1) День был ясный, теплый и тихий, ночь ясна, а пося хмарна и з морозом. 2) Сей день прожилисмо у Сваркове Дадзанский приездил з делами зборной к[анцеля]рии.

This publication is dedicated to the fifth part of the Diary of Ya. Markovych. Despite its scientific importance this source is still not fully published and there are still not enough researches of this Diary. Author dated his diary entries for over fifty years (1717–1767). The fifth book covers the period from 1741 to 1743 years and nowadays this part is lost. But we can find the copy made by V. Modzalevs'kyi in the Institute of manuscripts of Vernads'kyi National Library of Ukraine. This copy can be helpful for verification of biography of Ya. Markovych and for researching the daily life of Cossack officers.

Keywords: *Markovych, diary, Cossack officers, Het'manshchyna, historical source.*

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 572.08:152.32:930.1(477)«Антонович»

В.Б.Антонович

ТРИ НАЦІОНАЛЬНІ ТИПИ НАРОДНІ

Представлено типологічні характеристики українців, росіян і поляків у світлі соціогуманітарних знань та етнокультурних уявлень кінця XIX ст. На основі позитивістської «теорії факторів» національні/народні типи сконструйовано як продукт перехресного сполучення і взаємодії антропологічних, мовних, етнопсихологічних, культурно-історичних, географічних та інших чинників. Обстоюється думка, що тодішній розвій антропології кінець-кінцем сформулює сциєнтистські засади та надасть достатній фактографічний матеріал для всебічного окреслення національних/народних типів.

Ключові слова: українська історіографія, антропологія, позитивізм, типологічний метод, народний/національний тип, Антонович.

Поняття «тип» посідало чільне місце ще у філософських системах античних мислителів Платона й Аристотеля, які вживали цей термін для того, щоби представити предмет чи об'єкт як цілість, себто подати його загальний образ¹. Однак до наукового обігу термін «тип» увійшов набагато пізніше, завдяки ідеям натуралістичного еволюціонізму XIX ст., привнесеним до соціогуманітаристики «першим» або класичним позитивізмом.

Більше того, у позитивістських дослідницьких стратегіях дефініції «тип», як одному з базових елементів сконструйованої минувшини, відводилася специфічна роль посередньої ланки між законом та емпіричним/фактографічним узагальненням². Звісно, за позитивістськими уявленнями типологічний метод не давав того рівня загальності й генералізації, який нібито досягався з формалізацією чи «відкриттям» закону

¹ Забулионте А.-К. И. Типологический метод в философии культуры и культурологии // Формирование дисциплинарного пространства культурологии: Мат. науч.-метод. конф. 16 января 2001 г., Санкт-Петербург: Серия: «Symposium». – Санкт-Петербург, 2001. – С.34.

² Лаппо-Данилевский А.С. Методология истории: Пособие к лекциям, читаным студентам С.-Петербургского университета в 1909/10 учебном году. – [Вып. 1], ч.1: Теория исторического знания. – Санкт-Петербург, 1910. – С.155.

суспільного або історичного розвитку. Проте типологія у жодному разі не була зорієнтована на досягнення чогось одиничного чи виявлення індивідуальних прикмет.

Натомість уживання цього методу пов'язувалося з упорядкуванням уявлень, яке дозволяло означити загальні/особливі/одиничні риси чи зв'язки між різноманітними об'єктами, явищами та процесами. Зазвичай типологія в позитивістському інструментарії заповнювала ті неприступні або вірогідні фрагменти/лакуни суспільного калейдоскопа, котрі вважалися очевидними за канонами еволюційної поступовості, хоч і не спиралися вповні на задокументовані свідчення.

Водночас у другій половині XIX ст. типологічний метод доволі несподівано став засобом у подоланні методологічних крайнощів позитивізму. Зокрема типологію використовували для того, щоб перебороти/компенсувати вади кількісного та факторного підходів, які поступово виявилися у працях гуманітаріїв-позитивістів. Мабуть, усе ж таки далася взнаки давня інтелектуальна традиція, звернена до відтворення загального образу чи сутнісних ознак об'єкта, явища, процесу.

Вочевидь, усвідомлення інструментального потенціалу типології на теренах соціогуманітаристики відбувалося поступово, передусім завдяки різноманітним інтелектуальним мутаціям, себто за рахунок сполучення різних стилєвих компонентів. Такі поєднання торували шлях до включення/проникнення інтуїтивних складових до аналітичних структур мислення. Це істотно розширило методологічний діапазон поняття «тип» як дослідницького інструменту. Відтоді типологічний метод застосовували вже не тільки для розрізнення певних об'єктів, предметів, явищ, процесів, себто як певної міри стосовно наявності/співвідношення якісних і кількісних параметрів або прикмет, а й для означення того чи іншого стану суспільства – культурного, соціального, духовного, економічного тощо.

У широкому сенсі типологія стала своєрідним інструментом-маркером, який фіксував і представляв взаємодію, співжиття, змагання колективного та індивідуального на культурно-історичних теренах. Таке методологічне перетворення «типу» означало кінець домінування еволюційної кінечності в репрезентації історичного руху, принаймні в її крайній подобі.

Отож на рубежі XIX–XX ст. типологічний метод виявився привабливим інструментом для багатьох учених-гуманітаріїв – психологів, антропологів, етнологів, соціологів, істориків, які прагнули досягнути феномен культури взагалі чи людини як соціокультурної й етнокультурної істоти зокрема. Та багатоманітне вживання типологічного методу продукувало неабияке розмаїття смислів, за яким переховувалися як чималі інструментальні можливості, так і солідні небезпеки. «Всі спроби типологічної характеристики – це схеми, образи, символи, переклади на нашу людську мову речей, яких може ніяк не можна висловити (тут і далі у вступній статті курсив наш, якщо не зазначено інше – О.Я.)», – наголошував Б.Крупницький³. Причому ці смисли залежали не тільки від засадничих принципів типології з обсягу певної дослідницької стратегії, а й від способу мислення вченого, його спрямованості на той чи інший сегмент минуштини, фактографічної та логічної аргументації, себто від специфічних контекстів використання цього інструмента.

³ Крупницький Б. 9. З української типології: I. Дещо до характеристики українського національного духа // *Його ж.* Основні проблеми історії України: На правах рукопису. – Мюнхен, 1955. – С.185.

Упродовж другої половини XIX ст. типологія та класифікація досить широко й успішно застосовувалися у вивченні численних археологічних пам'яток і ввійшли до дослідницьких практик багатьох істориків. Приміром, В.Антонович ознайомився з типологічним методом завдяки різноманітним науковим зацікавленням як лікаря-природника, археолога-систематика, історика й антрополога⁴.

Недаремно натуралістичні та природничі мотиви його текстів 1880–1890-х рр. доволі часто продукували антропологічні смисли. За влучним висловом О.Лаппа-Данилевського, «в особі Антоновича, антрополог сполучався з археологом та етнограф з істориком»⁵. Зазвичай у цьому контексті згадують про студію В.Антоновича у французького антрополога П.Топінара під час перебування в Парижі впродовж липня – серпня 1880 р.⁶

Зазначимо, що попри показове декларування своєї прихильності стосовно позитивізму, В.Антонович доволі скептично розглядав низку методів, практикованих його адептами чи прихильниками. Скажімо, історик негативно ставився до евристичного потенціалу порівняльно-історичного методу, а особливо до висновків й узагальнень, зроблених завдяки застосуванню цього дослідницького інструменту. Не випадково В.Антоновичу приписують саркастичне означення порівняння як «плавання по безбережному морю»⁷.

Мабуть, типологічний інструментарій приваблював В.Антоновича ще й тому, що дозволяв виразно окреслити емпіричний рефрен у його дослідницьких практиках, завдяки врахуванню природничих та антропологічних чинників. У такому сенсі варто сприймати й наукові практики цього вченого з обсягу етнічної/народної/національної типології.

На думку В.Антоновича, «етнографічний» чи «народний тип» є витвором «антропологічних законів природи»⁸. «Національні риси, – відзначав він, – тримаються на антропологічних прикметах цього народу; переродити ознаки раси штучно неможливо, так само, як один тип тварини чи рослини обернути в інший»⁹.

Ці міркування В.Антоновича спиралися на французьке інтелектуальне підґрунтя, зокрема на уявлення пізньопросвітницьких раціоналістів кінця XVIII ст., які значною мірою поділяв історик. За цими візіями, держава поставала лише як тимчасовий продукт суспільного договору/контракту, котрий відображав зацікавлення різних сторін, себто станів, етнонаціональних спільнот тощо.

⁴ Харченко В. Етнічна антропологія в науковій концепції В.Б.Антоновича // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича (11–12 грудня 1995 р., м. Київ): Доповіді та матеріали. – [Ч.2]. – К., 1996. – С.443, 447.

⁵ Лаппо-Данилевский А.С. В.Б.Антонович: 1834–1908: Некролог (Читан в засіданні Історико-філологічного відділення 12 марта 1908 года академиком Лаппо-Данилевским) // Известия Императорской АН: Серия 6. – Т.2, №6. – Санкт-Петербург, 1908. – С.467.

⁶ Антонович В. Щоденні нотатки закордонної подорожі 1880 р. // Його ж. Твори: Повне видання. – Т.1. – К., 1932. – С.295–296.

⁷ Гермайзе О. Ювілей української науки: Сорок років діяльності акад. М.С.Грушевського // Життя й революція. – 1926. – №10. – С.94–95; Міяковський В. Звільнення Драгоманова з Київського університету // Україна. – 1926. – №2/3. – С.96; Мицюк О. Українські хлопомани. – Чернівці, 1933. – С.64.

⁸ Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі (З нагоди повісти Г.Сенкевича «Огнем і мечем»). – Л., 1904. – С.13.

⁹ Антонович В. История Юго-Западной Руси: Лекции проф. Киевского императорского университета В.Б.Антоновича / Издал студент историко-филологического факультета Г.Линник (Киев, 1879 года, мая 1-го дня) // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.8093. – Арк.297 зв.

За словами В.Антоновича, «про те, що визначає слово “національність”, є дві діаметрально протилежні теорії. Перша теорія найбільш прищепляється у людей, що живуть у централістичній державі, теорія французько-російська, після якої народність це те, що складає державу. Це *державно-національна* теорія. Друга теорія, якої держаться переважно німецькі, англійські, італійські вчені, – так звана *етнографічна* (курсив редактора видання – О.Я.). Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким робом, по цій теорії національність виробляється самою природою, а не державою»¹⁰.

У лекційних курсах В.Антонович неодноразово наголошував на природничій, точніше антропологічній підоснові національного/народного/етнографічного типу. «*Національність* не залежить ні від волі, ні від історичної долі, а *є типом фізичним та моральним*, переробити який не в силах воля людини, – це суперечило б законам природи. Але внаслідок логічної помилки, багато держав захоплювалося цієї мрією», – стверджував історик¹¹.

Зазначимо, що автор відносив до найважливіших природничих чинників та умов, які відіграють вагому роль у формації «етнографічного типу», його расове походження, точніше антропологічні прикмети. Тому він дотримувався думки, що

«крім географічних та кліматичних умов на виникнення типів малоруського й великоруського впливала ще й інша природна умова, важливість якої в антропології заперечити неможливо – це расова помісь; обидва типи не можуть виступати представниками чистої слов'янської раси (чистоту слов'янської крові ми можемо визнати на підставі нині відомих даних хіба що за білорусами). До складу малоруського типу ввійшла вельми значна помісь тюркська (печеніги, половці, кримські татари і особливо чорні клобуки, які колись заселяли майже третину всього простору нинішнього Південно-руського краю та розчинилися у слов'янській масі його населення), тим часом як до складу великоруського племені ввійшли численні обрусілі фінські племена»¹².

Таким чином, типологічна конструкція В.Антоновича спиралася не тільки на окреслення історичного, точніше культурно-історичного, буття народів/націй, а й низку інших рущіїв, себто чинників. Отож авторська типологія – доволі складна та різнорідна, позаяк вибудована на основі багатоманітного поєднання факторів. Не випадково історик обстоював думку, що прикмети «народного» або «національного типу» постали в розрізі комбінації чотирьох чинників/складових: 1) антропологічних; 2) фізіологічних; 3) психологічних; 4) культурно-історичних¹³.

Ця конфігурація різноманітних чинників (природничих, антропологічних, соціальних, культурних, етичних та ін.) значною мірою була вислідом позитивістської «теорії факторів», себто факторного аналізу минувшини. Більше того, це сполучення творило доволі специфічну типологію в дослідницькому інструментарії вченого, позаяк тяжіло до відмінних мисленневих компонентів.

¹⁰ Антонович В. Про козацькі часи на Україні / Післям. М.Ф.Слабошпицького; прим. М.Кордуби; ком. О.Д.Василіук, І.Б.Гирича. – К., 1991. – С.208.

¹¹ Антонович В. История Литовской Руси: Лекции профессора Университета Св. Владимира В.Б.Антоновича 1881–1882. – К., 1882. – С.286.

¹² Антонович В. Погляди українофілів // Його ж. Твори. – Т.1. – С.240–241.

¹³ Там само. – С.240.

На думку В.Антоновича, майбутній розвій антропології надасть більш-менш точні підстави для окреслення народних/національних/етнографічних типів. Ці уявлення українського інтелектуала другої половини XIX ст. корелювалися з тодішніми расово-антропологічними теоріями. Останні були вельми популярними на європейському, зокрема французькому, культурному полі¹⁴. Згадаємо, приміром, відомі візії Ж.А. де Гобіно та Ж.В. де Лапужа.

Заразом В.Антонович намагався конструювати «етнографічний тип» не тільки на підставі антропологічного матеріалу, а й аналізуючи «вдачу» самого народу/нації, себто прагнув виявити та окреслити його етнопсихологічні риси. Він наголошував:

«Ще більш важливою прикметою особливостей етнографічного типу являє та група психологічних явищ, яку звичайно називають народним характером; мова є не більш аніж зовнішня прикмета духовного життя народу, але головна духовна відмінність однієї групи населення від іншої лежить, звичайно, в психологічному складі відчуттів, понять і переконань та ідей, котрі склалися; від внутрішнього укладу залежить і вибір тих сфер, на які, переважно, скеровується діяльність народу, і спосіб устрою особистого та родинного життя, і взагалі взаємних відносин між окремими особистостями, і спрямовані устремління до розвитку, і симпатії й антипатії, збудені у різних груп однорідними зовнішніми явищами»¹⁵.

Така конструкція народного/національного типу була зіперта як на фізичні ознаки, утворені самою природою, так і на психологічні та моральні риси, нав'язані культурним й історичним розвитком. Відзначимо, що цей дуалізм у конструванні «етнографічного» чи «народного» типу помітно суперечив традиційному алгоритму типологічного методу. Тим більше, що типологія зазвичай зорієнтована на виявлення провідного рівня чи сутнісної складової об'єкта, предмета, явища, процесу, спільноти, що визначає евристичну цінність створеної моделі.

Проте евристичний потенціал типології В.Антоновича суттєво розширювався саме завдяки дуалістичності його конструкції. Але ця двоїстість «етнографічного типу» несла у собі й певні загрози, позаяк могла розмити установчі концепти автора, особливо за умов жорсткої формалізації матеріалу.

Урешті, апеляція В.Антоновича до «народної характерології» в багатьох рисах нагадувала аргументацію та міркування М.Костомарова, зокрема романтичні пасажі останнього у відомій студії «Две русские народности», наприклад знану опозицію: особиста воля малоруса – загальна воля великоруса¹⁶. Та, незважаючи на риси очевидної схожості візій В.Антоновича та М.Костомарова з обсягу етнопсихології, типологія першого виявляла й авторську оригінальність. Передусім із цією дефініцією пов'язане перетворення знаменитої костомаровської формули «дві руські народності» в тезу В.Антоновича про «три національні типи».

¹⁴ Про розмах антропологічних й етнологічних студій в Європі наприкінці XIX ст. свідчить спеціалізований бібліографічний покажчик (див.: Ripley W. A Selected Bibliography of the Anthropology and Ethnology of Europe. – New York, 1899. – 160 p.).

¹⁵ Антонович В. Погляди українофілів. – С.243.

¹⁶ Костомаров М. Дві руські народності / Переклав О.Кониський; з переднім словом Д.Дорошенка. – К.; Лейпциг, [1923]. – С.77–78, 94–95.

Сучасники В.Антоновича сприймали його розвідку «Три національні типи народів» доволі складно. З одного боку, український національний рух кінця XIX ст. дедалі більше політизувався, а отже конструкція «трьох типів» В.Антоновича видавалася привабливою багатом громадянсько-культурним діячам. Скажімо, С.Шелухин у мемуарних ремінісценціях згадував характеристику «трьох народних типів»:

«Антонович дав характеристику українського, московського і польського типу по прикметах соматичних (тілесних – О.Я.) та інервації. Між іншим на ґрунті інервації проф. Антонович пояснив нам, чому москалі в історії проявили себе монархістами й централістами, а Українці народправцями, республіканцями, децентралістами. Він доводив, що і в будучім вони підуть сим шляхом. У москалів і республіканство вийде монархічне та централістичне. *Сднання політичне між москалями та українцями протиприродне і без насильства над українцями неможливе. Тому балачки про одну державу, в тім числі й про федерацію, зайві, як про річ протиприродну, тому шкідливу. У москалів і українці о стілько різні психології, різні етики, різні взаємовідносини і різні поняття та світогляди, що політично їм треба жити окремими державними організаціями*¹⁷.

З іншого боку, типологія В.Антоновича спричинила критичні, а то й зовсім негативні закиди ряду інтелектуалів, які орієнтувалися на соціалістичні чи космополітичні мірила цінності, приміром М.Драгоманова. Останній дотримувався думки, що

*«наука ж про свою національність стане на міцний ґрунт, коли всесвітній порівнявчий метод встерегатиме дослідувачів від скорих і поверховних виводів, які робили старі націоналісти, навіть такі, як автор праці “Две русские народности”, й котрих запізнені приміри можна було бачити недавно в “Правді”, в очерку “Три національних типи народних”, котрого не можна без скандалу виголосити, напр., ні на одному науковому конгресі, ні навіть напечатати ні на одній звісній науковому світові мові, напр., і на російській, на котрій появились же і навіть на свій час з виблиском “Две русские народности”»*¹⁸.

Пізніші дослідники й інтерпретатори текстів та наукових практик В.Антоновича сприймали його типологію неоднозначно, хоч і визнавали слушність низки авторських спостережень, тлумачень. Зокрема Б.Крупницький уважав, що у «старих» типологіях М.Костомарова та В.Антоновича споглядаємо «чимало вдало схоплених національних рис»¹⁹.

Типологічна конструкція В.Антоновича обстоювала, точніше висувала й обґрунтовувала, тезу про різні суспільні ідеї чи ідеали східнослов'янських народів/націй: авторитарний, абсолютний – у великорусів; громадянської рівноправності, етичної правди – у

¹⁷ Шелухин С. Українство 80-их років XIX ст. і мої зносини з Ів. Франком // Літературно-науковий вістник. – 1926. – Кн. 7/8. – С. 272–273.

¹⁸ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // Його ж. Вибране / Упор. Р.С.Міщук; прим. Р.С.Міщук, В.С.Шандри. – К., 1991. – С. 494.

¹⁹ Крупницький Б. Україна між Заходом і Сходом // Українська літературна газета (Мюнхен). – 1957. – №11 (листопад). – С. 2.

русинів-українців; аристократичності – у поляків. Недаремно О.Гермайзе характеризував цю візію як «теорію провідних ідей», яка «творить народний колектив»²⁰.

Зрештою, типологічний метод, запозичений В.Антоновичем з обсягу дослідницьких стратегій позитивізму, застосовувався як інструмент для виокремлення архетипічних рис українського народу/нації, представлених у вигляді його ідеї/ідеалу. За своїм походженням авторські означення тяжіли до традиційних взірців романтичного історієписання, проте продукували пізньопросвітницький сенс – рівноправність та особисту волю.

Таким чином, етнічна типологія використовувалася як організуючий інструмент, що впорядковує й гармонізує складну ієрархію цінностей і компонентів у світосприйнятті В.Антоновича, котре творило стильове сполучення пізньопросвітницького раціоналізму, пізнього романтизму та «першого» позитивізму, близького до версій О.Конта та Г.Спенсера.

Композиція розвідки В.Антоновича «Три національні типи народі» доволі проста, хоч і дещо хаотична, зокрема відображає мотиви показного сцієнтизму позитивістського зразка. Не випадково стаття розпочинається з установчих тез на тему етнічної антропології, до яких поступово долучаються етнологічні, етнографічні, географічні, побутові, культурно-історичні спостереження.

Відзначимо, що розгортання культурних, суспільно-політичних та інших чинників на історичній авансцені автор доволі часто представляв й оцінював за посередництва універсальних понять. Щоправда, останні здебільшого побутують у його лекційних викладах і публіцистичних працях. Така манера почасти зумовлювалася пізньопросвітницькими й позитивістськими шарами мислення В.Антоновича, які нав'язували досить високий рівень загальності та виразне ціннісне забарвлення.

У подібному дусі витримано й архітектуру цієї статті, котра очевидно постала як витяг із лекцій В.Антоновича з антропології та етнографії, що їх він читав приватно для вузького кола, переважно української молоді, упродовж 1880 – початку 1890-х рр.²¹ Почасти про це свідчить не зовсім викінчене завершення розвідки, котра уривається на міркуваннях щодо етичних настанов у формуванні народного/національного типу. На думку К.Мельник-Антонович,

«одну виїмку з того циклу української антропології та етнографії О.Я.Кониський, що теж належав до гурту слухачів, надумав надрукувати в “Правді”, як вельми ґрунтовний аргумент щодо українсько-польських та українсько-московських відносин на галицькому ґрунті... На жаль, всі тексти, що з України надсилались до “Правди”, спочатку переходили в Києві редакцію Кониського, а він вважав за свій редакторський обов'язок виправляти мову кожному авторові. Антонович говорив, звичайно, мовою правобережною, потроху з домішкою виразів з латинського кореня. Кониський, з роду чернігівець, великий пурист мови лівобережної та разом з тим і галицької, пильнував перед усім чистоти виразу, не скрізь точно передаючи думку автора в усіх її відтінках; тому помічається часто непотрібне “многословие” і навіть неясність. Коли візьмемо

²⁰ Гермайзе О. В.Б.Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – №5. – С.21.

²¹ Ульяновський В. Коментарі: Три національні типи народні // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Вступ. ст. та ком. В.Ульяновського; бібліографія О.Тодійчук. – К., 1995. – С.754.

до уваги, що другу таку редакцію знов переводили у Львові, надаючи українській мові галицького кольориту, то стає зрозумілий той важкуватий стиль, подекуди трудно зрозумілі вирази, часом неначе щось опущене в тексті, і цілком затемнено думку автора...»²².

Про лекційне походження тексту цієї розвідки В.Антоновича згадував і С.Шелухин, який відзначав, що саме він підготував конспект викладів і передав текст О.Кониському²³.

Виклад В.Антоновича розгортається навколо представлення ролі тих чи інших чинників у формуванні певного народного/національного типу. Причому автор наголошує, що «за для кращого досліду будемо триматися методу порівняння», хоч «порівняльну площину» насправді підміняє накинута типологічна вісь, навколо котрої розгортається зіставлення дії різних чинників і тих прикмет, які постали на історичній авансцені.

Передусім В.Антонович зосереджується на антропологічних прикметах, хоч і вказує на різницю в історичних, культурних, географічних обставинах «трьох споріднених націй». Загалом авторська типологія значною мірою зорієнтована на виявлення відмінних прикмет, аніж схожих, однакових і спільних рис. Ця настанова – засаднича та наскрізна в типологічному інструментарії історика.

Розглядаючи антропологічні прикмети українців-русинів, великорусів, поляків В.Антонович уживає навіть формальний відсотковий розподіл статистичних відомостей про людність із певним кольором очей, волосся й т. п., які прагне пов'язати з окресленням певного національного/народного типу. Такий спосіб аргументації та викладу демонстративно тяжіє до позитивістських взірців мислення.

Подібні розумування споглядаємо й в автобіографічній записці В.Антоновича, коли мемуарист сполучає аналіз життєвого сценарію особистості з загальними контекстами соціальних та антропологічних чинників («інгредієнтів»), які тією чи іншою мірою визначали його реалізацію: «Таким робом *моральна діяльність всякого чоловіка складається з 3 інгредієнтів*: 1) атавізму, себто дідизни отриманої від предків (в найкращому разі не більше 75%); 2) виховання, себто формулювання принципів минулого часу (5–10%) і 3) власної ініціативи (в найкращому разі до 15%)»²⁴.

Цей пасаж В.Антоновича почасти нагадує генеалогічні й соціальні екскурси в автобіографії одного із засновників позитивізму – Г.Спенсера, який приділяв надзвичайну увагу виявленню комбінацій певних факторів, що спрямували його інтелектуальні зацікавлення.

Зрештою антропологічні прикмети народного/національного типу В.Антонович представляє як статистичні, принаймні більш-менш сталі чинники, котрі сперті на природну підоснову. Натомість психологічні прикмети автор сприймає як більш рухливі, динамічні складові, які склалися в культурно-історичному процесі. Більше того, останні генералізуються в низці етнопсихологічних означень, котрі апріорно нав'язують контраверсійні смисли: український тип – меланхолійний, польський – сангвінічний, великоросійський – флегматичний.

²² Мельник-Антонович К.М. До видання I тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. – Т.1. – С.XXXVII.

²³ Шелухин С. Українство 80-их років XIX ст. і мої зносини з Ів. Франком. – С.273.

²⁴ Автобіографічні записки Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т.43, №7. – С.3–4.

Із цієї перспективи авторський виклад уповні логічно перетікає на ґрунт рефлексій, спостережень і замальовок із різних сфер народного/національного буття – особистого, родинного, громадського, культурного, релігійного, суспільного тощо. Тож побутові звички, родинні та громадські традиції, культурні особливості здебільшого ілюструють базову тричленну типологічну модель, висунуту й формалізовану автором.

Таким чином, типологічна конструкція В.Антоновича була зорієнтована на врівноваження різноманітних факторів, які у його візії визначали рух світу історії. Проте найважливішим видається те, що історик прагнув поширити типологічну процедуру на метафізичну сферу, тобто аналітичним шляхом досягнути й упорядкувати царину ідеального – «народного духу» та «національної вдачі». Ця «інтервенція» до площини «народної психології» неминуче вела до впровадження ірраціональних елементів до аналітичних конструкцій, себто впритул наближала автора до потенційних інтелектуальних мутацій. Але активний період наукової творчості В.Антоновича на межі ХІХ–ХХ ст. уже невпинно наближався до фіналу...

Статтю В.Антоновича відтворено за виданням 1932 р.²⁵, зі збереженням правопису та долученням приміток історіографічного спрямування. Єдину примітку, подану до тексту В.Антоновича за виданням 1932 р., позначено астериском (*). Окремі друкарські огріхи та механічні помилки здебільшого виправлено без застережень. Розбивка деяких слів і словосполучень подається за публікацією 1932 р.

Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь

Здіймаємо річ про українсько-руську, польську і великоруську національність, властиво про те, чим вони одна від одної відрізняються.

З'ясуємо спершу: що таке національність. За національність треба вважати суму таких прикмет, якими одна група людности відрізняється від цілого ряду інших груп. Прикмети бувають двох родів: одні прирочені людям, спадкові, що залежать від складу раси, від впливу природи місцевої; їх можна знайти стежкою антропологічною, дослідом з анатомії та фізіології чоловіка. Другі прикмети здобуваються вихованням і залежать від вишини розвитку культури та від минулого життя народу, себто від його історії.

Сума таких прикмет виявляє нам етнографічну індивідуальність, окрему національність. Сливе, що в усіх сучасних розправах про національність,

²⁵ Уперше опубліковано: *Низенко [Антонович В.Б.]*. Три національні типи народні // *Правда* (Львів). – 1888. – Рочн. 14, вип.3. – С.157–169. Передруки: *Те саме // Антонович В.* Твори. – Т.1. – К., 1932. – С.196–210; *Те саме // Антонович В.Б.* Моя сповідь... – К., 1995. – С.90–101; *Те саме // Множинська Р.В.* Українські мислителі ХІХ–ХХ ст.: Хрестоматія. – К., 2015. – С.89–97. Див. також: *Антонович В.* Три національні типи народні [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/anton/ant03.htm>

як на найголовніші прикмети окремности, що можуть дати право на самостійний розвиток, указують на мову, на побут, на характер національний і інше. Нема що й казати, що, наприклад, мова є вельми значною прикметою національності; а проте не можна її вважати за найголовнішу: не вона перша річ, щоб розпізнати національність.

І давніше були, і тепер єсть нації з такою безталанною історією, що власну мову стратили і переняли чужу, а проте національність свою задержали та все почувають себе і вважають за нарід, цілком окремий від інших. От, наприклад, хоч би Ірляндці: у їх тільки де-не-де задержалася ще власна мова, а взагалі не тільки за урядову, але й за родинну мову вживають вони мову англійську. Не вважаючи на це, Ірляндці і на склад мислі, і на характер і на темперамент зовсім окремі від Англіїців. Або знов Янки²⁶ (в Америці); вони теж вживають англійську мову, але ні самі вони, ні хто інший не скаже, що то англійці. Те ж саме треба мовити і про інші прикмети національні: звичаї, життя родинне і громадське і інше все таке, що сталося добутком з глибших первісних корінних особливостей та одмін однієї групи людности від другої, себто про те, з чого складається річ антропології. Антропологія твердо свідчить нам, що унітарні теорії, теорії з'єднання, котрі проводять і крайні праві, і крайні ліві не встоюють перед критикою. Кажуть, що найкориснішим і найкращим для новішого розвитку людей буде той стан, коли втраяться або цілком знищаться і викоріняться усі осібности і прикмети національні, себто, щоб усіх людей приподобити до одного типу. Не будемо торкатись питання, чи корисніша була б асиміляція, чи ні, а вдамося до антропології; там побачимо, що таке приподоблювання усіх людей до одного якогось типу річ цілком неможлива, просто абсурд. Безбоязно і корисно можна дбати лишень про поліпшення індивідуума, себто розвивати те, що в йому вже мається доброго, найкращого і відкидати вихованням та культурою те, що уважаємо за лихе, невідповідне духу поступовому.

Нація – це група людей рідних і близьких між собою натурою, хистом, вдачею, дотепом, вдатністю, темпераментом. В оцій близькості і ріднині треба спостерігати дві речі: – о д н у – ті осібности та відміни, якими сама природа наділила людей, з якими чоловік починає життя своє, як з прирощеним, з своїм власним; д р у г у – се ті осібности, що з'явилися і виростили на ґрунті перших не самі по собі, а вироблено їх історією нації, її культурою і історичним вихованням. Вони більш чи менш бувають оригінальні і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації.

Розглянемо найперше одміни та ознаки, якими сама природа наділила людей. Задля кращого досліду будемо триматися методу порівняння.

Вишукуючи і показуючи прикмети українсько-руської національності, нам доводиться розбирати матеріал доволі убогий і занедбаний. Матеріал антропологічний єсть невеликий; дві – три книжки (праця Коперницького²⁷ в

²⁶ Від англ. «Yankee» – прізвисько солдатів-північан, яке наприкінці XIX ст. поширилося на всіх американців, уродженців США.

²⁷ Ісидор Станіславович Коперницький (1825–1891 рр.) – польський лікар, прозектор-анатом та антрополог, випускник медичного факультету Університету св. Володимира (1849 р.), професор

«Киевских Университетских известиях»²⁸, та в виданнях Краківської Академії Наук кілька статей того ж автора²⁹, та Меєра³⁰ «Антропологічне порівняння галицьких Русинів та Поляків»³¹. Про Русинів українських маємо тільки працю доктора Емме³² в виданні Полтавського земства: «Наблюдения в Кобелякском уезде»; як додамо ще книжечку доктора Дебельта в Дерпті³³, то і все.

Отже, хоч який ні є убогий матеріал, а проте антропологічні прикмети так важні, що покористуємося з того, що маємо.

Коли в звичайній розмові живимо ми слово *н а р і д*, так розуміємо зовнішні прикмети його: мову, віру, звичаї і т. ін. Отже ці прикмети завжди залежать від прикмет, чи причин глибших, внутрішніх.

Перед нами три споріднені нації, що історія поселила їх одну поплич одної, а інде і одну між одною: вони одна на одну мали вплив, що відбився на кожній з них більше чи менше: ведемо річ про Русинів, Великоросів, або Москалів, і Поляків. Всі вони слов'яни; але ж від впливу і примусу всяких обставин – географічних, історичних і інших, вони так поріжнилились між собою, що тепер мають більше ріжного, свого власного, аніж схожого, однакового, спільного. Запевнимось в цьому, рівняючи їх.

Русини опинилися в обставинах доволі оригінальних: з двох сусідів ні один, а найпаче той, що на півночі, не хоче признати їх за окремого індивідуума етнографічного; в Австрії Поляки кажуть, хоч тепер вже не всі, що Русини ніщо більш, як ріжновидність Поляків; в Росії Москалі правлять, що Русини тільки вітка Великоросів. Тим-то нам зручніше буде збирати прикмети нашої українсько-руської або просто руської національності, рівняючи їх до прикмет наших сусід – братів.

Почнемо з прикмет анатомічних: твердою засною тіла людського єсть *к і с т к и*: найголовніша частина їх зветься *ч е р е п о м*. Коли поглянемо на

антропології краківського Ягеллонського університету. Докл. див.: Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира / Сост. и изд. под ред. проф. В.С.Иконникова. – К., 1884. – С.277–279; В.А. [Антонович В.Б.] Исидор Станиславович Коперницкий (некролог) // Киевская старина. – 1891. – Кн.12. – С.462–465.

²⁸ Научные сообщения, читанные в собрании естествоиспытателей, бывшем в Киеве с 11-го по 18-е июня 1861 г.: *Коперницкий И.* Предварительные сведения о краниологических исследованиях над строением славянских черепов // Университетские известия. – К., 1861. – №1 (сентябрь). – С.81–103.

²⁹ *Kopernicki I., Majer J.* Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej, na podstawie spostrzeżeń dokonanych za staraniem Komisji antropologicznej Akademii umiejętności w Krakowie. – Kraków, 1876. – 185, 2 s.; *Kopernicki I.* Uwagi tymczasowe o starożytnych kosciach i czaszkach z Podola galicyjskiego // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Т.3. – Kraków, 1879. – S.124–141; *Idem.* Czaszki z powiatu Ostrogińskiego na Wołyniu // *Ibid.* – S.114–123.

³⁰ Юзеф Меєр (Maєr; Majer; 1808–1899 pp.) – польський лікар та антрополог, професор і ректор краківського Ягеллонського університету.

³¹ *Majer J.* Charakterystyka fizyczna Rusinów Naddnieprzańskich podana przez p. Czubińskiego, porównana z Charakterystyką Rusinów galicyjskich // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. – Т.3, dział 2. – S.28–35; *Idem.* Roczny przyrost ciała u Polaków Galicyjskich jako przyczynek do ich Charakterystyki fizycznej // *Ibid.* – S.3–27.

³² *Эмме В.* Антропология и медицина (К вопросу о санитарных исследованиях расы): Доклад Первому губернскому съезду земских врачей Полтавской губернии 19 сентября 1882 г. земского врача В.Эмме. – Полтава, 1882. – 126 с.

³³ *Diebold W.* Ein Beitrag zur Anthropologie der Kleinrussen. – Dorpat, 1886. – 45 s. Див. також: В.А. [Антонович В.Б.] Рец. на кн.: Дибольд. К антропологии Малороссии. Дерпт, 1886 г. // Киевская старина. – 1888. – Кн.6. – С.52–55.

череп Русина зверху, так формою своєю він походить на яйце, повернене носком наперед; у Поляків череп значно довший за українського, а в Москалів, навпаки, формою він наближається ближче до круглого. Коперницький подає такі цифрові дані: череп Москаля має заввишки 75 ½ мм, череп Русина 76 мм, череп Поляка 77 ½ мм. Завширшки руський череп має як і польський 80 мм, а череп Москаля 78 мм, себто на два міліметри вужче за українського й польського. Щодо вишини, так український і великоруський черепи трохи не рівні, а польський на 1 ½ мм вище за українського, а великоруський на 2 мм нижче за польського. Бачимо, що різниця тут не вельми велика, а проте, як звернемо увагу на те, що отсі три нації рідні між собою, діти однієї сім'ї, або раси слов'янської, так отся невелика різниця покажеться тоді геть характерною. Таку ж саму різницю добудемо і тоді, коли черепи порівняємо системою графічною. Робиться це так: череп покривають з чотирьох боків посудиною, зробленою з мутного шкла; тоді різниця виступає в тих контурах, які покажуться на шклі, коли обвести їх олівцем: дивлячись зверху побачимо, що череп Русина удає форму яйця, поставленого носком наперед; череп Москаля, далеко менший спереду, удає з себе овал; наостанку череп польський удає овал більш довгий. Окрім того останні два черепи мають ще і такі особливості: у першого потилиця стоїть дуже перпендикулярно, а в останнього біля стрілковидного рубця, що іде посеред голови, де тім'я, трохи підвищується, маючи гребінь.

Склад лица ще характерніший і більш цікавий. Наука, щоб поміряти лице, чи твар, бере три діаметри: перший так званий *п о д о в ж н и й* діаметр, що іде вдовж тварі, починаючись з долинки поміж брів зразу над переніссям, аж до краю підборіддя; другий – *в п о п е р е к т в а р і* – діаметр *в е р х н і й* поперечний від *processus zygomaticus*³⁴ і третій діаметр – *н и з о в и й* *п о п е р е ч н и й* від внутрішнього краю мускула овального «*musculus mastoideus*»³⁵.

В черепі польському продовжній діаметр сливе що на 1 ½ рази довше за діаметр і в поперечних, а поперечні рівні між собою, через що форма тварі вузька, овальна, профіль видається.

Другі дві народності мають тут дещо похогого: продовжний діаметр однаковий в обох з діаметром верхнім поперечним. У Русина поперечний низовий діаметр трохи не вдвоє менший ніж верхній, через що і лице Русина має форму трикутника; у Москалів через те, що всі три діаметри однакові, вид тварі – чотирикутник.

Коли порівняємо довжину ніг з довжиною всього тулуба, то матимемо вельми цікавий добуток: у Поляків ноги довші ніж тулоб, у Москалів коротші за нього; а в Русинів рівні з тулобом. Різниця є і в околишніх (зверхніх) покровах тіла: як візьмемо типічну шкіру, то в Поляка вона буде окрашена найменше і тоньша, через що дає ясні та живі рум'янці, шкіра Русина видається найбільшою пігментацією, через що і тип Русина чорнявий, тільки без рум'янця; у Москаля шкіра пухка нееластична з помірною пігментацією: типічний колір

³⁴ Виличний відросток (лат.).

³⁵ Соскоподібний м'яз (лат.).

її бурий і в суб'єктів молодих, повнокровних – просвічується не там тільки, де найбільш зібрано кров'яних посудин, а грає рум'янець на все лице. У мало-кровних же заміняє кров – лімфа, окраска зникає, являється блідість.

Гладшання чоловіка залежить від підкожної клітчатки: тут збираються жирові частки. Не в тих самих місцях тіла з'являється гладшання в усіх трьох типів: у Поляків найчастіше і найбільше гладким буває черево; у Москалів – потилиця; а в Українців – бюст, себто та частина підкожної клітчатки, яка лежить поверх грудяної клітки.

Щодо коліру очей та волосся, то для Москалів ми не маємо цифрових дат; над своєю антропологією вони не турбуються ще досі. Про Русинів та Поляків е дати в краківських виданнях, а про Українців, властиво про Кобеляцький повіт, маємо працю доктора Емме. Коли ми колір очей поділимо на три групи: на сірих, голубих та карих, то побачимо, що буде:

	сірих:	голубих:	карих:
Поляків	50%	25%	25%
Русинів	20%	40%	40%

Так само і з волоссям

	білявих:	русявих:	чорнявих:
Поляків	45%	36 ½ %	18 ½ %
Русинів	32%	34%	34%

З того, що бачив доктор Емме в Кобеляцькому повіті, знати, що там Українців білявих 11 ½ %, русявих 66%, чорнявих 32 ½ %. Отже виходить, що Поляків найбільш білявих, а Русинів найбільш русявих та чорнявих. Шкода, що про Москалів нема таких дат, але здається мені, що переважного, типічного коліру між ними нема: по губерніях, наприклад, Рязанській або Тамбовській переважає пігментація чорна, а далі – на північ вона світліше і вже по Московській губернії, або ще більше по Олонецькій, волосся коліром своїм нагадує жменю вичесаного льону.

Геть більшої ваги та частина етнології, що працює, аби вияснити функціонування системи нервової якого-будь народу, себто працює над інервацією³⁶ народньою. Від міри чулості, від того, як нарід переймається враженнями околиць, залежить характер народу, його суспільність і стан політичний, наостанку вдатність його до розвитку. Обмежившись спочатку речами найзагальнішими, спостерігаємо, що нервова система Москалів не вельми ч у л а, а через те і р е а к ц і я до вражень околиць не велика і б е з с и л а. Це тип флегматика малочулого до вражень околиць. Навпаки у Поляків: чулість у них дуже велика і рефлекс починається безпосередне, за раз за роздраженням; – се чистий тип сангвініка. Русини теж дуже чулі до вражень; але реакція у них прокидається після довгого перегаду за роздраженням; Русин – тип меланхоліка. Отже ж і різниці в інервації, в особистім,

³⁶ Зв'язок органів із центральною нервовою системою; тут у метафоричному сенсі – збудження.

в громадським, в суспільнім життю цих трьох народів залежать від ріжниць, зараз наведених нами. Найвиразніше характер народній показується в звичаях. Звичай – це те, як чоловік живе, як він поводитьсь з людьми, як відноситься до них, як він орієнтується в усяких обставинах життя.

На малій чутлості Москаля засновані його прямота і грубіянство: він не вважає на те, щоб там когось не зачепити, не образити; він, міряючи усе на власну мірку, гадає, що і всі інші люди, так само як і він, повинні бути не образливими. А щоб образити кого-небудь, Москалеві треба більше враження надати; оце і єсть жерело непоштивости і грубіянських відносин Москаля. В суспільності польській через велику нервову чутливість виробляється характер відносин такий: кожен Поляк без жодного лихого заміру силкується вдавати з себе найкращого, і тим самим вказує на те, чого в інших людях бракує: кожен Поляк силкується показатись ліпшим, ніж він є справді і звернути на себе найбільшу увагу у всіх. Оце силкування малюватися, оця пиха цілком залежить від потреби нерви свої задовольнити враженням безпосереднім. Русин не вмє зразу відповісти на роздраження; він відповідатиме на нього за день, за тиждень, або що за те ж увесь той час почуватиме враження. Тим-то в характері Русина з'являється сумирність, гумор і нещирість. Гумор виробляє у нього поривання спинити і відіпхнути від себе яку-будь прикрість; тим-то чоловік пильнує в прикrostі знайти що-будь смішне, глумливе і тим чином хоч трохи зменшити недобре враження. Навіть у люб'язностях та в лайках з'являється народній характер.

Москалі виплекали собі вдачу великої практичності. Той час, що дві другі народності віддають на люб'язності та на щиросердні розмови, Москалеві лишається вільним. Він мало вважає на контрагента свого, або взагалі на того, з ким веде справу, а пильнує лишень про інтереси власні. І тут причина – мала нервова чутливість: уся люб'язність у Москаля далі хвалення сили, практичності, авторитету не йде; бо тільки щось дуже здорове робить на його відповідний вплив, а на мале, не гучне, нерви його не обзиваються.

Поляк в люб'язностях іноді доходить до утрировки – «*padam do nóg*»³⁷, «*sałuję rączki*»³⁸ – стали звичайним привітанням у Поляків. Русин мало коли промовляє люб'язності, та й то найбільше до власної родини, та до людей близьких і то все помірно. На люб'язностях Русина відбивається ліризм.

Щодо лайок, то тут абсолютна перевага за Москалем. Лайка його вельми плодюча, грубіянська і занадто цинічна. Поляк, коли і лається, так не забуває повеличатися: лайка у його кучерява, театральна, не натуральна. Русини лаються часом теж не цураються цинізму, але звичайно переважною лайкою буває лайка мітольогічна: чорт, трясця, яропуд³⁹, та бажання чогось-будь лихого.

Щодо відносин родинних, так і тут спостерігаємо ріжницю. В родині Москаля найперше помічаємо, що і всякому кидається в вічі, велику численність родини і абсолютну безконтрольну власть голови (большака), яко ініціатора в сім'ї. Ініціатива його все одно, що закон для останніх членів родини,

³⁷ «Стелюся до ніг» (пол.).

³⁸ «Цілую ручки» (пол.).

³⁹ Чорт.

через що всі інші члени родини доволі таки обезличуються, найпаче жіноцтво. Здається, через свою малу чутливість нервову жіноцтво легко піддається, переносить утиски і не помічає браку власної самостійності. В родині польській, де і чоловік і жінка бажають пишатися та величатися, з самого початку прокидається люта усобиця. Річ звичайна – що хтось, або чоловік, або жінка бере гору, запевнивши другого своєю перевагою, а через неї і правом на верховодство. Від дітей вимагають, щоб вони були абсолютно слухняними і часто жінки одна перед одною пишаються та хваляться своїми дітьми. В родині Русина вражає нас невелика численність її: при великій нервовій чутлості і вражливості життя щоденне надає багато матеріалу до суперечок, клопоту і сварок. Русин пильнує стояти даліше від гріха, а через те, як тільки трапляються перші сприяючі обставини, сім'я Русина ділиться і розходиться. Звичайна річ, що батько, міркуючи одружити сина, вже заздалегідь збирається йому на хату. У відносинах батьків до дітей бачимо багацько всяких комбінацій, відповідних характеру народньому: батько і мати іноді все добре бачать і відають, але вдають з себе, буцім вони нічого не тямлять і не помічають. Дівчата й хлопці, наприклад, беруть крадькома у матерок і несуть на вечорниці або на досвітки всяку всячину, а батько й мати немов би то нічого не помічають.

Коли звернемо увагу на особисті відносини дружби і ворогування, так помітимо, що у Москалів найчастіше дружба ламається через обставини практичних інтересів; а ворогування доходить до лютої необмежованої: «Скрутить в бараний рог». Дружба у Поляків більше стала і твердіша; а вже коли приятелі зробляться антагоністами, ворогування їх тягнеться дуже довгий час, але лютим не буває і зводиться воно на раз-у-разний глум та напосідання на свого супротивника усякими дрібницями. Русини не скоро і трудно братаються і ніколи дружба їх не заходить до зайвої інтимності. Ворогування їх не буває лютим, зате тягнеться довгий час без устанку.

Б'ються люди отсих трьох типів теж кожен по-своєму: Москаль поперед усього пильнує своєму противникові якомога більше заподіяти болю фізичного – «заехать в ухо», «размозжить». Бійка у них буває лютою, нелюдською. Основою бійки у Поляків зручність: увесь інтерес в тому, щоб супротивника ударити, а самому випорснути. Бійка ведеться у них з відпочинком. Русин стежить не стільки того, щоб супротивникові наробити болю фізичного, скільки того, щоб зменшити його: супротивники, схопивши один одного «за груди», доволі довго отак водяться і це вже вважається за велику образу: «Взяв мене за груди».

Щодо асоціацій, то вони є, як у Українців, так і у Великоросів. Вся різниця тільки в значенню товаришів. Українська асоціація (чумацтво, рибальство, чабанство) видається своєю малочисленністю і рівноправністю товаришів⁴⁰. В тих же асоціаціях, де треба голови або отамана (чумацтво), товариші вибирають його і слухаються остільки, оскільки йому звірилися. За більшу знаємість⁴¹

⁴⁰ Докл. див.: Антонович В.Б. Гидрография Южной Руси // IP НБУВ. – Ф.1. – Спр.8091. – Арк.33 зв.

⁴¹ Знаємість.

в ділі, обметаність⁴² його і привід – нагородою буває шана й повага і ніколи не більший пайок з заробітку.

У Поляків асоціацій зовсім не водиться – не в характері народу.

Великоруський «большак» еднається сам за всіх і сам порядкує, скільки куди треба робітників. Од роботи сам ухиляється, зіставляючи собі тільки право указчика, право проводиря й доглядчика за роботами. За комісію, за привід і догляд йому відділяється найбільший пайок з заробітку.

Ще ясніше об'являється характер народу в тих політичних ідеалах, які він при відповідних обставинах намагається реалізувати, виконати.

Великоруси охочі слухати тільки авторитету і слухати абсолютного, безперечного. Вони проти авторитету не тільки не мають нічого незгідного, суперечного, а навпаки, ще знаходять таку підлеглість дуже потрібною, пожиточною і корисною.

Русини мають інший ідеал – це правда, правдивість, громадська рівноправність. Такий ідеал вбачається в стародавньому вічі⁴³, в козацькій раді⁴⁴, в Запоріжжі⁴⁵, де члени мали повну волю і рівноправність – всі були однакові й рівні⁴⁶.

Поляки об'явилися прихильниками ідеї аристократизму: вироблена ними суспільність була аристократичною.

Звернемо увагу на відносини до віри.

У Русина віра живе чуттям інтимним. Він мало звертає уваги на обрядовість. Релігійне чуття його видається великим теплом і щирістю. До сього ще характерним з'являється поважання віри другого: не чіпай мого і я не займу твого. В польській релігії трудно впізнати, що з'явилося впливом з народного характеру, а що придбане, як готове, від католицької церкви. Як там не було, а можна сказати, що Поляки видавалися релігійною нетерпимістю. Вони справдовуються не аналізом та мислуванням, а здаючись на готові, давно вже вироблені афоризми, у їх гноблення всього, з ним незгідного. Поляк думає, що його віра абсолютно правдива. У Великорусів головне місце займає обрядовість; вони щиро стоять за всякий, навіть дрібний обряд, букву (роскольничі спірки про те, чи казати «Господи, помилуй», чи «О Господи, помилуй», про сугубе і трегубе алилуя, чи «рожденна не сотворенна», чи «рождена а не сотворенна») і інше. Дякуючи великому поважання авторитету, Великорус видається великою нетерпимістю в вірі, як і Поляк. Ріжниця в тім, що Великорус не терпить іншої віри через те, що ця інша віра не придається йому і не вважає на готовий уже авторитет Великоруса.

⁴² Досвідченість.

⁴³ Антонович В.Б. История Руси до монголов: Лекции проф. В.Б.Антоновича [літографія, примірник В.Ляскоронського] // ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.8104. – Арк.76.

⁴⁴ Антонович В. Конспекты лекций по истории козачества [1870–1871 pp.] // Там само. – Спр.7905. – Арк.23.

⁴⁵ Антонович В. Содержание Актов о козаках 1500–1648 год // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при киевском военном, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – Ч.3, т.1: Акты о козаках (1500–1648 г.). – К., 1863. – С.LXXV.

⁴⁶ Антонович В. История Юго-Западной Руси... – Арк.255.

В штуці⁴⁷ у кожного народу є свої особності і виявляються вони у всяких сферах штуки різно.

Оглядаючи архітектуру, чи будівництво, порівняймо ті пам'ятники, які маємо. Своєї власної архітектури в жодного з цих трьох народів нема: всі архітектурні форми перейняті, а згодом перероблені відповідно народньому характерові. Найменше об'явилися в архітектурі Поляки. В польській церковній архітектурі два типи: 1) готичний та 2) пізніший на лад renaissance, псевдокласичний (езуїтське рококо). Обидва ці архітектурні типи цілком перейняті і не відрізняються нічим від типів германських і інших західно-європейських. Засновою українсько-руської та великоруської архітектури стала візантійська архітектура за часів занепаду. Одначе обидва народи таки доволі переробили її на свій лад. На великоруську церковну архітектуру в XVI та XVII вв. зробила свій вплив буддійська архітектура. Найвидатніша ознака – се баня, що мов цибуля ширшає од заснови. Додатки архітектурні – фронтон прикрашується бочками. Ще особний архітектурний тип шатро, що був у великій моді за Олександра II. Тип сей нагадує юрту, шатро – восьми-ребра піраміда, стовпи (колони) – глечиками.

Українсько-руська церковна архітектура виробилась теж із середне-візантійського типу, тільки додали своїх власних особностей. Візантійська церква має фундамент хрестом і 5 бань; згодом на Україні почали будувати і з трьома банями. Фігура української бані відрізняється від візантійської тим, що ся має форму півкулі, а в українсько-руській архітектурі сі півкулі складаються немов з трьох перерізованих сегментів півкуль, злучених між собою перпендикулярними стінами. Тип церковної дзвіниці трьохповерховий і що поверхом вище, то вікна меншають. Найвищий поверх має вікна малі, середній – доволі таки більші за найвищого, а найнижчий іноді стоїть на арках. Ще одна українська особність, що й тепер залишилась по деяких старовинних церквах, – це пристроєні кругом церкви галерії, напр., як в Межигірській церкві, що поставив Кальнишевський*.

Переходячи до живопису, зупинимось на живописі церковній і світській. Я не казатиму про Поляків, бо в їх живопись нічим не відрізняється від західно-європейської. Іконопись зайшла до нас з Візантії. У візантійській живописі форми були заведені і притверджені канонічними правилами і через це для самостійного витвору було мало волі. Для Великорусів це прийшлося якраз до смаку, бо було відповідним народньому характерові, поводитися за авторитетами й здаватися на них; у Русинів же помічаються спроби реалізму. Як ортодоксія забороняла варіяції, то, звичайно, що до святого, намальованого по схемі, підходять за благословенням миряне і отут-то український маляр давав широку волю своїй фантазії. Особливий простір для вигадливості маляра був ще при малюванні страшного суду: драконова паща, куди спроваджуються грішники; біля неї малюється комічний, а не грізний чорт; тут же нерідко знаходила місце й власна сатира, а іноді підписувались

⁴⁷ Тут: у мистецтві.

* Опасання.

й імення грішників, напр., малювався ткач Іван з основою, що її вкрав. Є й такі образи, де архангелів Михайла й Гавриїла намальовано в запорожському убранню, або грішників у пекло спроваджують Запоріжці і самі ж таки стережуть двері в рай. Так в українсько-руській церковній живописі, хоч обмежованій і здавленій канонічними формами, все-таки іноді пробивається прямування до реалізму.

Світська живопись національна великоруська має сюжети не свої, а перейняті у Західної Європи, наприклад, «миші ховають kota», або «котяття граються з раками». Що ж до роботи, то нечепурна робота – це вже їх власне. Українська народня живопись має сюжети свої власні. Найчастіше можна побачити картини з таким сюжетом: зброєний «Мамай» – козак верхи на коні; дід Джур і баба Кваша – двоє стареньких і веселих, мов би молоді; козак Мамай під дубом сидить, біля його стоїть кінь, на дубі висить шаблюка, рушниця, зброя вся, а збоку на дубі намальовано запорожський герб. Козак сидить, п'є горілку. Під картиною вірші.

Між російськими малярами дуже багацько Українців-Русинів і це дуже відбивається на характері живописі. Українсько-руські живописці кохаються найбільше в пейзажах або сценах, заснованих на ліричних мотивах, тоді як у Великорусів панує жанр, а в Поляків – живопись історична.

В більшості до штуки належить і о р н а м е н т и к а. Як ми звернемо увагу на орнаментику і порівняємо її в цих трьох племенах, то примітимо тут велику різницю в підбиранню красок, їх кількості й мотивах орнаментики. Поляки кохаються в палких кольорах, та ще щоб самих кольорів було мало, а краски багацько. Зразком національного смаку Поляків може стати краківське народне убрання, де єднаються синє з червоним; в убранні помічається особлива й велика хіть до металічних бляшок; черес⁴⁸ з металевими каблучками, закаблуки⁴⁹ вицяцьковані мосяжними⁵⁰ бляшками і цвяшками – все намагається на ефект. У Великорусів так само великий смак до палких кольорів, тільки до цього помічається ще велика хіть до пестроти, щоб аж ряботіло та горіло 7–8 кольорів. Зразок цього можна побачити де завгодно, на виліплених або вирізаних прикрасах будівель як, напр., на церкві св. Василя Блаженного, що в Москві: на неї без того, щоб не зарізало в очах, і глянути не можна. Українсько-руська орнаментику має невелику кількість прикрас і все з помірністю, кількість кольористого на фоні невелика. В українсько-руській орнаментиці два ґрунтовні типи: 1) геометричне перехрещування простих та ламаних ліній – це можна часто зустрінути, а кривих – дуже рідко. 2) Форми рослини, тільки не всієї, а фрагменти її (ламанці): лист, квітка, гілочка. У великоруській орнаментиці беруть гору звірячі форми: голівки, лапки, а перенято це мабуть від Фінів. Як же прикрашають що-небудь рослиною, то вже цілою; вазон з деревом, ціла церква, трійка коней з саннями і людьми, тут же з боку й хата.

Про польську орнаментику знаємо небагацько.

Вже ж не можна минути й т а н ц і в.

⁴⁸ Поясів.

⁴⁹ Підбори.

⁵⁰ Латунними.

Кожен танець вийшов з якогось воєнного або релігійного чи любовного, чи іншого якогось мотиву.

Польський народній танець – мазурка – має воєнний мотив, кавалерійська атака; краков'як – партизанська війна; польонез представляє релігійну церемонію. Великооруські народні танці – «бичок» та «Комаринської». Справді це не танці, а всякі викрутаси, зовсім вільні і які завгодно («нраву моему не препятствуй»). Українсько-руські танці: козак, коломийка, метелиця, горлиця – трохи не всі любовного виходу.

Наука й література у всіх трьох народностей відрізняється й змістом і заходами. Великооруси найбільше об'явилися прихильниками до натуральних і технічних наук – це спеціальність Великоорусів. Поляки в науці до недавнього часу вживали метод доктринерський, скрізь велике пристрастя до абстрактної філософії та історії, яка й займає три четвертини всієї польської науки й літератури. У Русинів велика хіть і пристрастя до наук гуманітарних – право, історія культури, література, політична економія й інші.

Наостанку кілька слів про метод і заходи в науці й публіцистиці.

Поляки найбільш хітні до милування афоризмами. В більшості польських літератів можна помітити ряд покладів зовсім мало зв'язаних і з'єднаних між собою, зате таких, що не терплять суперечок. Характер Великооруса найбільш рельєфно видається й малюється в його заходах публіцистичних. У великооруських публіцистів водяться дві манери: 1) манера авторитету, видатним представником якої був Катков⁵¹: він становить ряд покладів і, не зробивши ще ні жодного виводу, наперед уже лає всіх, хто з ним не згодиться, 2) друга маніра з'являється в простованню зруйнувати всі логічні методи мислування – це великооруський нігілізм. Перші змагаються за заскорузлі поклади і підтверджують лайкою, а останні, знизивши всякі мотиви мислування, все плюндрують та руйнують, нічого не даючи на місце поруйнованого і, як і перші, кінчають лайкою.

Українець має велику прихильність до аналізу й скептицизму. «Се діло треба розжувати». Обережність до всяких теорій та покладів а priori національна українсько-руська осібність, осібність Українця-Русина.

Народній характер складається з якостей природжених і вжитих культурою. Звісна річ, що в характері кожного народу є якості як бажані, так і не бажані, як позитивні, так і негативні. Ніяка культура не в силі знищити природжених якостей, але ж мета всякої культури повинна бути в тім, що культура матиме вплив на характер народу, що дасть спроможність розвинути бажаним, позитивним якостям і одведе відповідне місце для якостей небажаних, негативних. З тих психічних якостей Русина, які здаються авторові ідеальними, позитивного характеру – це етичний критерій. Етика – річ вселюдська, тільки етика у різних народів складається неоднаково, різно. В заснові етики в усіх народів покладено невиводне шукання того, як то по правді,

⁵¹ Михайло Никифорович Катков (1818–1887 рр.) – російський поміркований ліберал, після польського повстання 1863–1864 рр. – консерватор-монархіст, ідеолог контрреформ.

як – не по правді, що таке правда, а що – кривда. Українець-Русин вважає за етичне все те, що с п р а в е д л и в о. У Великоруса виступний етичний пункт – с и л а; він поперед усього звертає увагу на те, чи ф а к т д у ж и й, чи не дужий. У Поляків виступний пункт – п р и е м н і с т ь, л ю б і с т ь: коли який-небудь факт приемний – він повинен бути, а прикрий – не повинен. Етика в суспільнім життю – це одна з найголовніших заснов людського життя, поводження і на останку добробуту.

In this article presents the typological characteristics of Ukrainians, Russians and Poles in the light of socio-humanitarian knowledge and ethno-cultural representations at the end of the 19th century. Based on the positivist "Theory of Factors", national types are constructed as a cross-linking and interaction product of anthropological, linguistic, ethnic-psychological, cultural-historical, geographical and other factors. In the publication grounds the thought that the development of anthropology of those times eventually will have form the scientism foundation and provide sufficient factual material for a comprehensive definition of national types.

Keywords: *Ukrainian historiography, anthropology, positivism, typological method, national type, Antonovych.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

В'ячеслав Липинський та його доба / За ред. Ю.Терещенка; упор. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – Кн.1–5. – К.: Темпора, 2010–2017

Багатотомний видавничий проект задуманий із благородною метою: привернути увагу суспільства до творчої спадщини, громадсько-політичної й наукової діяльності визначного мислителя, історика, політика, дипломата В.Липинського, дати новий поштовх до подальшого осмислення джерельних

ресурсів його інтелектуальних надбань. З ім'ям цієї людини, яку радянська пропаганда намагалася назавжди викреслити з пам'яті українців, пов'язаний державницький напрям вітчизняної історіографії та консервативно-монархічна течія у суспільно-політичній думці. Постать ученого і його спадщина крок за кроком повертаються із забуття, утверджуючись у гуманітарному просторі України. Якщо історик та учень В.Липинського – В.Кучабський не безпідставно ставив його в один ряд із Б.Хмельницьким і Т.Шевченком, то ми не помилимося, коли розширимо цей ряд іменами І.Франка, М.Грушевського, Лесі Українки, Д.Донцова та ін.

Мета пропонованого огляду цього знакового проекту, п'ятий том якого побачив світ у рік столітнього ювілею початку Української революції, полягає в тому, щоб донести до наукового співтовариства, насамперед до професійних істориків, задум і зміст видання, актуалізувати ті аспекти доробка вченого, які все ще залишаються на маргінесі дослідницької діяльності сучасних істориків, філософів, політологів, етнологів та представників інших галузей вітчизняної гуманітаристики. Таке видання стало можливим завдяки наполегливій праці Ю.Терещенка й Т.Осташко, котрі розробили концепцію й наукові принципи проекту, провели велику науково-організаційну, пошукову, дослідницьку роботу, дотримуючись кращих археографічних традицій.

Перші три випуски побачили світ 2010 р. До кн.1 (560 с.) увійшли частини двох найвизначніших праць В.Липинського: «Україна на переломі» та

«Листи до братів-хліборобів», що вважаються вершиною вітчизняної консервативної думки та державницької школи історіографії. Окрім цього, до видання включено публіцистичні твори вченого, праці соратників В.Липинського й сучасних авторів, де аналізується творча спадщина мислителя. У кн.2 (624 с.) було продовжено публікацію згаданих праць. Подано також листування В.Липинського з відомими українськими вченими, громадсько-політичними й релігійними діячами. У черговій кн.3 (796 с.) завершилася публікація монографії «Україна на переломі», натомість тривало оприлюднення розділів політико-публіцистичного трактату «Листи до братів-хліборобів». Тут розміщено також листування В.Липинського з громадсько-політичним діячем Є.Чикаленком. У кн.4 (2015 р., 824 с.) завершився друк «Листів...». Окрім того, читачі мали змогу ознайомитися з важливими політичними творами програмного характеру, які заклали ідейні засади організаційного оформлення українського консервативного руху. Подано також листи до громадсько-політичних діячів та установ в алфавітному порядку (від літери «З» до «М»), що зберігаються в колекціях Східноєвропейського дослідного інституту імені В.Липинського (СЕДІ; Філадельфія), Українського національного музею (Чикаго), Львівської національної наукової бібліотеки України імені В.Стефаника. У кн.5 (2017 р., 836 с.) публікується праця В.Липинського «Релігія і церква в історії України», а також розміщено його листи до громадсько-політичних діячів та установ за алфавітом від «Н» до «С» включно. Подаються спомини членів родини Липинських, публікуються оригінальні фотографії з колекцій СЕДІ, Музею-архіву імені Д.Антоновича УВАН у США та Меморіального музею В.Липинського, що функціонує у Затурцях на Волині, колишньому родинному маєтку.

Навіть сам перелік матеріалів, які ввійшли до п'ятитомника, засвідчує можливість додаткового введення в науковий і соціокультурний обіг найважливіших праць українського вченого й політика, невідомих біографічних фактів, що розкривають драматичні сторінки його життя та долю архіву, а також епістолярію, який охоплює розмаїте листування з респондентами – як однодумцями, так й опонентами. Важливо зазначити, що кожна книга містить і праці сучасних авторів про наукову та епістолярну спадщину мислителя. Як наголошує у вступній статті Ю.Терещенко, «після подій 1917–1921 рр., гострого ідейного протистояння в українському політикумі всі політичні течії українського руху здавалось звільнились від автономістсько-федералістичного бачення політичної перспективи для України і перейшли на державницькі позиції». Не випадково, що українська політична еміграція й український рух опору в межах СРСР своєю головною метою вважали відновлення національної державності. Утвердження самостійництва в українському русі значною мірою якраз і пов'язане з постаттю В.Липинського, котрий усупереч хитанням лібералів та соціалістів послідовно утверджував ідею незалежної держави. В.Липинський відіграв ключову роль в організаційному та ідейному зміцненні українського консерватизму, що перетворився на доволі потужну політичну силу і пропонував українству не розпалювання міжкласової ворожнечі й боротьбу за реалізацію партійних програм, а досягнення національної консолідації, класового миру, співробітництва у суспільстві (кн.1, с.7).

Багатогранна спадщина В.Липинського тривалий час була фактично недоступна читачам підрадянської України. Тільки із західних радіостанцій українці дізнавалися про видані в повоєнний період зусиллями Східноєвропейського дослідного інституту імені В.Липинського важливі історичні праці «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького» (за ред. Л.Біласа; Філадельфія, 1980 р.), «Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (за ред. Л.Біласа; Філадельфія, 1991 р.) та політичний трактат «Листи до братів-хліборобів: Про ідею й організацію українського монархізму» (за ред. Я.Пеленського; Київ, Філадельфія, 1995 р.). У серії «Архів» вийшли друком «Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського» (за ред. І.Коровицького; Філадельфія, 1973 р.) та «Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського» (за ред. І.Лисяка-Рудницького; Філадельфія, 1976 р.). На початку 2000-х рр. побачив світ перший том «Листування А–Ж» В.Липинського (за ред. Р.Залуцького та Х.Пеленської; Київ, Філадельфія, 2003 р.). Деякі публіцистичні праці мислителя разом зі спогадами про нього та аналітичними статтями (зокрема Л.Біласа, Є.Зиблікевича, Я.Пеленського, Є.Пизюра) було опубліковано у збірнику «The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj», підготовленому спільно з Українським науковим інститутом Гарвардського університету (за ред. Я.Пеленського; Кембридж, 1987 р.).

Більшість праць В.Липинського друкувалися переважно за кордоном. Лише впродовж 1991–2015 рр. в Україні було видано обмеженим накладом ґрунтовні студії визначного мислителя: «Листи до братів-хліборобів», «Релігія і церква в історії України». У 2015 р. побачив світ перший том його суспільно-політичних творів за 1908–1917 рр. (за ред. І.Гирича, О.Проценка).

У процесі дослідження наукової спадщини В.Липинського із залученням нових архівних джерел Т.Осташко й Ю.Терещенко дійшли висновку про необхідність якомога повнішого видання доробку, без купюр і скорочень. Перші результати їхньої копіткої роботи з рукописами й документами було досягнуто 2010 р., коли світ побачила кн.1 проекту. До неї ввійшли публіцистичні праці вченого різних років, які вже стали бібліографічною рідкістю: «Другий акт», «Дорогі друзі», «Трагедія українського Санчо Панчо (Із записної книжки емігранта)», «Братерська сповідь (У перші роковини Ради присяжних Українського союзу гетьманців-державників)», «Націоналізм, патріотизм і шовінізм (Лист до Б.Шемета 12.12.1925 р.)», «Хам і Яфет (З приводу десятих роковин 16/29 квітня 1918 р.)» та ін.

Публікація праць В.Липинського органічно доповнювалася статтями і спогадами відомих суспільствознавців, учасників українського гетьманського руху. Це дало змогу краще зрозуміти вплив мислителя на суспільно-політичну думку міжвоєнної доби, глибше осягнути ту громадську й культурну атмосферу, в якій він жив і працював. Зокрема історик Д.Дорошенко, аналізуючи процес самоствердження В.Липинського як науковця та громадсько-політичного діяча, відзначав, що він «ще на шкільній лаві зробив те, що Антонович зробив уже будучи студентом університету» (кн.1). Ішлося про повернення шляхетської верстви до українського загалу та участі її в національному русі.

Заслужують на увагу спогади про В.Липинського, що ввійшли до кн.3, де наводиться ціла низка маловідомих фактів з його біографії. Враженнями про роки молодості майбутнього вченого поділилася Н.Полонська-Василенко («З молодих років Вячеслава Липинського»), а продовжили їх С.Драгоманов («Спогади про В'ячеслава Липинського»), Д.Дорошенко («З-перед тридцяти літ (До історії заснування "Przeglądu Krajowego" в Києві)'), Б.Лепкий («Моя перша зустріч з Липинським»), Р.Метик («Мое знаомство і переписка з В.К.Липинським»), Л.-Р.Лепкий («Дещо з причинків до біографії Вячеслава Липинського»). Один з учнів В.Липинського – М.Базілевський згадував його лекції в період свого навчання в Українському науковому інституті (Берлін) 1926–1927 рр. («В'ячеслав Липинський: Із циклу "На грані двох епох"»).

З інтересом читаються спомини близьких родичів В.Липинського: сестри Ванди Змієвської та племінника Яна. Спираючись на них, на маловідомі архівні джерела та біографічні записки самого вченого, Т.Осташко підготувала дослідження «Рід і родина В'ячеслава Липинського», опубліковане у кн.5. Воно суттєво доповнює й систематизує життєпис громадсько-політичного діяча, висвітлює вплив родинного оточення на формування його національного самоусвідомлення на шляху до політичного українства.

Не можна оминати статті сучасних дослідників К.Галушка (кн.1), в якій проаналізовано європейський контекст соціально-політичних ідей В.Липинського, та В.Масненка (кн.2), присвячену націоналістичній концепції вченого. У такий спосіб упорядники прагнули всебічно представити нинішній стан вивчення ідеології українського консерватизму, його взаємозв'язок із загальноєвропейським досвідом націє- та державотворення.

Оприлюднені у виданні матеріали наочно свідчать, що сучасники В.Липинського високо оцінювали його громадсько-політичну та наукову діяльність. «Це людина справді не щоденна і, на мою думку, після М.Грушевського це найталановитіший наш публіцист», – писав Є.Чикаленко (кн.3). І це справедливо, адже саме В.Липинський чимало зробив для переоцінки й усвідомлення причин невдач та поразок українців у національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Він уважав, що головними завданнями політиків є послідовне формування прагнення до української держави й усвідомлення причин, «що не дали їй в протязі 1000 літ здійснитись». «Ми знаємо, – писав В.Липинський, – що первородним гріхом українців єсть ідейний хаос в політиці і брак організаційної дисципліни». Нездатність народних мас до самоорганізації вбачав у пасивності проводу – «національної аристократії». Упорядники акцентують увагу на тому, що однією з головних засад, на яких будувалася соціально-політична теорія В.Липинського, був територіальний патріотизм. На його переконання, українським є й повинно бути «все, що осіло» в Україні, без огляду на етнічне чи культурне походження, «расову» або «ідеологічну» генеалогію. На актуальності цих аспектів концепції В.Липинського у сучасних умовах і наголошують як упорядники, так і автори статей, представлених у кожній книжці видавничого проекту.

Зокрема Ю.Терещенко у змістовних та аналітичних працях «Династичний принцип влади і національна консолідація в добу Хмельниччини в

оцінці В.Липинського» (кн.1), «Україна і Англія в класократичній концепції В'ячеслава Липинського» (кн.2.), «Проблема європеїзації козацької державності в «Україні на переломі» В'ячеслава Липинського» (кн.3), «Україна і європейський історичний контекст у «Листах до братів-хліборобів» В'ячеслава Липинського» (кн.4), «Релігія і церква в листуванні В'ячеслава Липинського» (кн.5) особливу увагу звертає на державницьку концепцію мислителя, фундамент якої заклали ранні та й пізніші наукові дослідження, присвячені добі козаччини. Саме козацько-гетьманський період української історії найбільше цікавив його як символ державницьких починань та реалізації державної традиції. Причому у центрі досліджень, на відміну від народницької історіографії, був не народ-маса, а провідна верства-еліта. Тому національній еліті В.Липинський відводив місце вирішального чинника державотворення. На думку історика, власне, діяльність козацької еліти, до якої влилися найактивніші елементи української шляхти, уможливила постання самостійної держави під проводом Б.Хмельницького, що продовжила традицію державності, перервану після княжих часів. Послідовниками цієї концепції В.Липинського-вченого стали знані історики Д.Дорошенко, В.Залозецький, Б.Крупницький, В.Кучабський, Д.Оляничин, Н.Полонська-Василенко, В.Гришко та ін.

Цілком виправданим видається включення до видання великого масиву епістолярної спадщини В.Липинського. Упорядники зазначають, що переважна більшість його листів (близько 3000 од.) зберігається в архівах Української греко-католицької церкви в Римі та ССДІ імені В.Липинського у Філадельфії. Водночас значний пласт епістолярію міститься в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному історичному архіві України у м. Львів, Інституті рукопису НБУ імені В.Вернадського, у відділах рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В.Стефаника й Інституту літератури імені Т.Шевченка НАН України. Упорядники враховували, що епістолярій В.Липинського було лише частково опубліковано 2003 р. в т.1 «Листування» (від «А» до «Ж», за ред. Р.Залуцького, Х.Пеленської), до якого ввійшли листи до Д.Антоновича, О.Барвінського, Б.Грінченка, М.Грушевського, Д.Дорошенка та інших респондентів, а також що окремі групи листів час від часу оприлюднювали зарубіжні й вітчизняні історики¹, а тому намагалися заповнити наявні прогалини.

Цілком доречним стало те, що, окрім опрацювання та коментування епістолярію В.Липинського (кн.2–5), Т.Осташко презентувала серію статей, в яких проаналізовано історію і стан збереження архіву вченого, повноту його

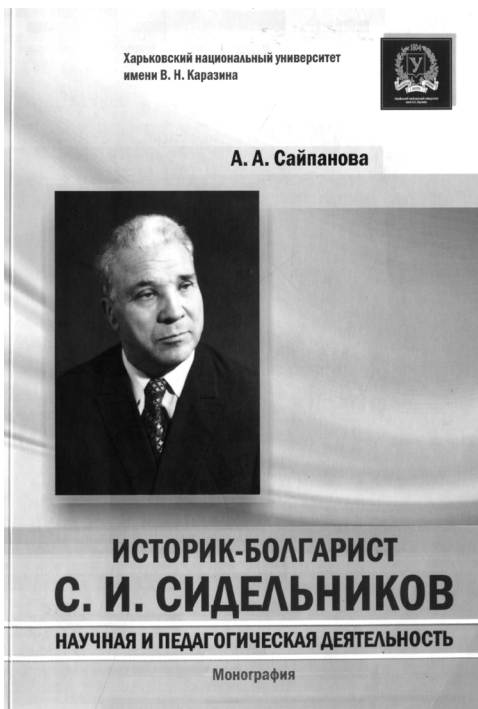
¹ Див., напр.: В'ячеслав Липинський: З епістолярної спадщини (Листи до Д.Дорошенка, І.Кревецького, Р.Метика, О.Назарука і С.Шелухина) / Упор. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К., 1996; Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Упор. М.Дядюк. – Л., 2004; *Сварник Г.* Листи В'ячеслава Липинського до Ярослава Окуневського // *Сучасність*. – 1992. – №5. – С.80–86; Листи В'ячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Упор. М.Дядюк. – Л., 2004; *Sydorczuk-Potulnyčka T.* Listy Wiaczesława Lipińskiego do Andrija Szeptyckiego w okresie ukazywania się «Przeglądu Krajowego» // *Над Дніпром і Віслою: Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність*. – Вип.2/3. – К.; Торунь, 2003–2004. – С.132–141; Листи В'ячеслава Липинського до Євгена Чикаленка (1909–1918 роки) // *Український археографічний щорічник*. – Вип.12. – К., 2007. – С.503.

дослідження та основні теми листування з громадсько-політичними, релігійними, культурними діячами. Зокрема у статтях «Пореволюційна діяльність В'ячеслава Липинського на сторінках його приватного листування» (кн.2), «В'ячеслав Липинський і Євген Чикаленко: діалог про майбутнє України» (кн.3), «Євген Зиблікевич і Роман Залуцький: під омофором В'ячеслава Липинського» (кн.4) Т.Осташко справедливо наголошує, що через важку хворобу, не маючи змоги подорожувати й особисто контактувати з діячами гетьманського руху та його центром, В.Липинський вів активне листування, а мережа його респондентів охоплювала Європу, Північну Америку. Можна солідаризуватися з Т.Осташко, що саме епістолярій відігравав своєрідну роль координатора роботи гетьманських структур. За її словами, листи В.Липинського містять широкий спектр відомостей, які проливають світло на процес формування основних принципів утілення концепції консерватизму, розуміння ідеологічних засад діяльності гетьманських інститутів, функціонування організацій на місцях, їх фінансування, форми агітаційно-пропагандистської роботи, просвітницької, пресової діяльності тощо.

Підсумовуючи висловлені міркування щодо унікальності видавничого проекту «В'ячеслав Липинський та його доба», слід ще раз зазначити, що понад 3600 сторінок п'ятитомника переконливо засвідчують, по-перше, інтелектуальну велич ученого, його вагомий внесок у дослідження історії України, національної державності, теорії нації, націєтворення, патріотизму й цивілізації. Більшість теоретичних положень В.Липинського витримали екзамен епохи і не втратили своєї актуальності сьогодні. Він незручний для багатьох нинішніх політиків олігархічного штибу, оскільки його ідеї, висловлені, зокрема, у «Листах до братів-хліборобів», здатні відкрити народові очі на маргіальність, популізм, шахрайство, корупцію, зловживання владою цих «діячів». В умовах російської агресії й так званої гібридної війни дуже своєчасно звучать слова В.Липинського: «Патріотизм, на якому будуються держави і нації, – це віра, це спокій душі, а не бізнес з надією на «добрі проценти», і не акторство з надією на оплески і дарунки юрби»². По-друге, видання розкрило потужний потенціал архівних фондів, рукописних і бібліотечних колекцій українських еміграційних наукових інституцій, які потребують подальшого дослідження й актуалізації, дедалі ширшого залучення їх інформаційних ресурсів до наукових студій. Ось чому слід сподіватися, що пошук невідомої досі спадщини В.Липинського триватиме. І, по-третє, вражає подиву гідна праця ініціаторів та впорядників видання – істориків Юрія Терещенка й Тетяни Осташко. Вони поставили за обов'язок свого життя продовжити напрацювання попередників і довести до кінця насправді велику справу – в якомога повнішому обсязі повернути Україні неоціненної ваги спадщину В'ячеслава Липинського в ім'я самоствердження держави та нації.

Я.С.Калакура (Київ)

² *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / За ред. Я.Пеленського. – К.; Філадельфія, 1995. – С.364.

САЙПАНОВА А.
ИСТОРИК-БОЛГАРИСТ С.И.СИДЕЛЬНИКОВ:
НАУЧНАЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ. –
Х.: ХНУ ИМЕНИ В.Н.КАРАЗИНА, 2016. –
232 с.

САЙПАНОВА А.
ИСТОРИК-БОЛГАРИСТ С.И.СИДЕЛЬНИКОВ: НАУКОВА
Й ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ. – Х.: ХНУ ІМЕНІ
В.Н.КАРАЗИНА, 2016. – 232 с.

Рецензоване видання присвячене життєвому і творчому шляху Степана Івановича Сидельникова (1916–1977 рр.) – одного з авторитетних радянських славістів, фахівця з історії болгарського національного відродження, талановитого педагога, професора, доктора історичних наук. Книга побачила світ у рік його сторічного ювілею. Попри те, що доробок дослідника вивчається майже півстоліття, це перше

монографічне дослідження про нього. Поява такого роду видання свідчить про зростання інтересу до історичної біографії не тільки в Україні, але й у світовій історичній науці¹.

Наукова спадщина дослідника відома за межами нашої країни, зокрема в Болгарії. Книга А.О.Сайпанової вийшла російською мовою. Зважаючи на те, що впродовж довгих років контент історичної доби болгарського відродження активно затребуваний як дослідницьке поле болгарської гуманітаристики², російськомовний варіант, безсумнівно, скоротить шлях до болгарського читача.

Слід зауважити, що сучасна українська болгаристика як комплексна наукова дисципліна, що вивчає історичне минуле та сьогодення, художню культуру, мову, фольклор болгарського етносу, бідна на монографічні студії в ділянці історіографії. Авторська позиція, задекларована у вступі, свідчить про чітке розуміння особливостей жанру біографії дослідника: історія, як й інші науки, «не може проявляти себе інакше, ніж через спадок її представників» (с.4). У книзі вдало поєднано два тематичних напрями – життєпис і наукову спадщину. Таке поєднання дало цікавий результат: історіографічна розвідка у шатах біографічного жанру. Зазначена особливість зафіксована й у структурі дослідження, яка за формою традиційна (вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел та літератури). Проте основні етапи інтелектуальної біографії історика з'ясовуються крізь призму не тільки його творчого доробку, але й у контексті суспільного клімату та атмосфери в науці вже

¹ Див.: *Kinnunen T.* New Approaches in the Field of Biography [E-resources] // Proceeding of ICSH2015, Jinan. RT1. – Jinan: ICSH, 2015 [CD-ROM, title on CD case].

² *Тодев И.* Възрожденостането днес – предизвикателства и възможности за отговор // Историческата наука в България – състояние и перспективи. – София, 2006. – С.212–213.

починаючи з розділу I «Формування та становлення особистості, викладача і вченого». У розділі II «Навчально-методична, педагогічна та адміністративна діяльність у Харківському університеті» авторка, розглядаючи викладання С.І.Сидельниковим історії південних і західних слов'ян, нової та новітньої історії країн Європи й Америки, не відокремлює аналіз викладацької діяльності від наукової, підкреслюючи авторський характер лекцій з історії південних і західних слов'ян (с.93). Зауважимо, що цю навчальну дисципліну С.І.Сидельников викладав за умов, коли тільки формувалася стала вітчизняна концепція підручника (1950–1960-ті рр.)³ та були лише перші спроби видань літератури з курсу⁴. Саме це, вочевидь, спонукало до наукового пошуку з актуальних проблем славістики відповідно до академічних стандартів того часу. Розділ III повністю присвячено аналізу наукової спадщини 1950–1970-х рр. у контексті сучасної історіографії болгарського національного відродження. Отже спостереження історіографічного плану становлять значну частину тексту.

Висновки авторки спираються на ґрунтовну базу історичних та історіографічних джерел – як неоприлюднених (матеріали 11 фондів архівів, а також музеїв, закладів культури й освіти Болгарії, України, Росії, у тому числі Центрального державного історичного архіву Республіки Болгарія), так і вже впроваджених у науковий обіг (близько 400 назв). Вони вражають своєю різноманітністю. Особливо цікаві неоприлюднені матеріали: документи офіційного характеру (матеріали діловодства різного роду установ, особові справи, протоколи, звіти тощо), документи особового походження (листування, недруковані спогади, автобіографії), рукописні наукові розвідки та їх чернетки, конспекти лекцій, які читав С.І.Сидельников. Використання їх у рецензованому дослідженні вимагало високої археографічної культури, що особливо актуально при опрацюванні документів особового походження. Джерельна база виявилася достатньою й адекватною для виконання головного завдання праці – усебічно дослідити науково-педагогічну діяльність історика (с.5). Здійснюючи його, авторка фактично вийшла за межі визначеного нею об'єкта дослідження. Читачеві представлено персоніфікований образ того покоління радянської інтелігенції, соціалізація якого в історичній науці збіглася у часі з найбільш драматичними подіями, явищами та процесами у житті суспільства (беззаперечне панування сталінізму, Друга світова війна, десталінізація, лібералізація духовної сфери другої половини 1950 – початку 1960-х рр., стагнація суспільно-політичного життя 1970-х рр.).

Обґрунтовуючи хронологічний простір і сюжети книги, А.О.Сайпанова докладно зупиняється на стані радянської історичної науки та житті вищої школи в повоєнний період (після 1945 р.) у тому вигляді, як їх зафіксувала вітчизняна наукова думка на різних етапах розвитку (с.14–23). Зазначений фрагмент можна було б доповнити зверненням також до монографічного

³ Сидельников С.И., Сухарев В.В., Чернявский Г.И. Преподавание истории южных и западных славян в высшей школе // Советское славяноведение. – 1969. – №2. – С.52–58.

⁴ Історія південних і західних слов'ян / За ред. проф. В.А.Жебокрицького, проф. І.С.Дзюбка. доц. А.Ф.Кізченко, доц. І.М.Гранчака. – К., 1966. – 423 с.

дослідження І.І.Колесник⁵. Проте ця пропозиція жодним чином не заперечує широкого наукового видноколу авторки. Без сумніву, ерудиція А.О.Сайпанової разом з іншими факторами дозволила уникнути фрагментарності, притаманної попереднім розвідкам, присвяченим С.І.Сидельникову.

За спостереженнями А.О.Сайпанової, формування інтересу до знань розпочалося у С.І.Сидельникова ще в дитинстві завдяки подвижництву матері, котра по загибелі чоловіка сама ставила на ноги вісьмох дітей, та дякуючи відданих праці вчителів, адже саме вони розгледіли й усіляко заохочували прагнення до розвитку та працелюбність підлітка. Розділи монографії, де висвітлюється первинна і вторинна соціалізація майбутнього історика (с.33–55) та представлено його особистісні риси, насичені багатим фактичним матеріалом. Вони, безсумнівно, мають високий пізнавальний рівень із погляду відтворення тогочасних конкретно-історичних і соціальних реалій. Простежуючи життєвий шлях С.І.Сидельникова як викладача, адміністратора (на посадах завідувача кафедри всесвітньої історії Харківського педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, завідувача кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Харківського університету імені О.М.Горького, декана історичного факультету цього ж вишу) авторка наводить приклади гідної наслідування соціальної поведінки в різних управлінських і педагогічних ситуаціях (с.97, 104, 106–107, 111–112, 114–115, 118–119). Вочевидь цей досвід не втратив своєї актуальності й зараз. До того ж такі приклади допомагають краще з'ясувати мотиви діяльності університетського професора як представника професійної соціальної групи за умов стагнації радянського суспільства.

Центральне місце в дослідженні, безсумнівно, належить аналізу наукової спадщини С.І.Сидельникова. При цьому А.О.Сайпанова неминує стикнулася з проблемою спадковості історичного знання, адже праці харківського професора відповідно до стандартів науковості радянського часу могли спиратися тільки на марксистську методологічну основу. Однак розгляд питань, задекларованих у рецензованій монографії, відбувається шляхом порівняльного аналізу, у тому числі з урахуванням надбань істориків сьогодення – як вітчизняних, так і зарубіжних. У сучасних умовах розвитку української історичної науки відсутність жорсткої регламентації дослідницького пошуку стала однією з причин кризи як перехідної доби, «котра містить різні вектори поступу»⁶. А.О.Сайпановій удалося знайти баланс між викликами сучасності й неупередженим ставленням до попередньої наукової традиції, уникнути викривального пафосу. Це виявляється особливо актуальним у зв'язку з докладним аналізом нової та новітньої історії країн Європи й Америки, історії південних і західних слов'ян в інтерпретації С.І.Сидельникова.

А.О.Сайпанова доводить, що стосовно нової історії країн Європи та Америки спостереження й висновки С.І.Сидельникова здебільшого пройшли випробування часом (с.76). При цьому вона окреслює коло сюжетів, трактування яких переглянуто у зв'язку з відмовою від формаційного підходу (с.77).

⁵ Колесник І. Українська історіографія: концептуальна історія. – К., 2013. – С.57, 106–110.

⁶ Там само. – С.119.

Оцінюючи висвітлення новітньої історії країн Європи й Америки харківським професором, авторка виходить не тільки з міркувань зміни методології, адже в радянській вищій школі історія цих країн як навчальна дисципліна була приречена на заідеологізованість. Указуючи на це, А.О.Сайпанова акцентує, що тексти лекцій професора С.І.Сидельникова з новітньої історії країн Європи й Америки можуть бути цікавим джерелом щодо стану викладання зазначеної дисципліни в той час, як багато у чому підходи до викладу історичного процесу значно змінилися (с.86).

Інтерпретація історії південних та західних слов'ян харківським фахівцем у тлумаченні А.О.Сайпанової є безсумнівним свідченням високої наукової кваліфікації та постійного творчого пошуку. Особливо переконливою ілюстрацією цього може бути звернення до македонської проблематики, яка тривалий час була «персоною нон-грата» у вітчизняному слов'янознавстві. Авторка аргументовано доводить, що новаторський внесок харківського історика полягав в обґрунтуванні самостійного характеру боротьби македонських слов'ян після Берлінського конгресу (1878 р.) та визнанні за ними права на власну історичну традицію на підґрунті формування національної самосвідомості (с.97). Проте цей неупереджений висновок наприкінці 1960-х рр. болгарська історична наука сприйняла як виклик (с.100), він і досі становить предметом дискусій.

Відзначаючи широту наукових інтересів та кругозір С.І.Сидельникова, А.О.Сайпанова головну увагу приділяє аналізу праць (у тому числі неоприлюднених та незавершених) з історії Болгарії, інтерес до якої зародився в нього ще у студентські роки. Цій балканській країні С.І.Сидельников присвятив кандидатську («Воз'єднання князівства Болгарії та Східної Румелії (1878–1886 рр.)», 1947 р.) і докторську («Створення та діяльність першого Болгарського революційного центрального комітету (1868–1973 рр.)», 1963 р.) дисертації з малодосліджених на момент захисту проблеми, три монографії, чимало статей, рецензій, фрагменти в підручниках з історії південних та західних слов'ян – усього понад 70 наукових розвідок⁷. Авторка монографії з'ясує коло питань, у дослідження яких внесок історика беззаперечний, нараховуючи при цьому 14 позицій (с.178), доводячи, що центральною темою його наукової роботи був Болгарський центральний революційний комітет. При цьому поза увагою дослідниці не залишилися проблеми, у розробці яких пріоритет належить харківському професору (с.174–175). Вона цілком справедливо оцінює як новаторські спроби здолати обмеженість завданої стандартами того часу схеми наукового пошуку через запровадження квантитативних і соціологічних методів у дослідженні суспільних процесів (с.179). Важливо, що А.О.Сайпанова доводить конкретними фактами тезу про затребування праць фахівця: на них посилаються сучасні дослідники. «Це є беззаперечним визнанням його спадку», – констатує авторка.

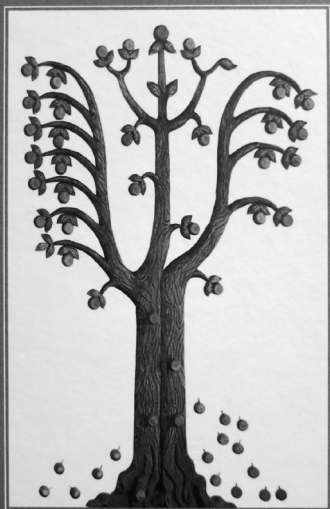
Отже поява цієї книжки є не тільки свідченням поступу сучасної української болгаристики. Вона ставить під сумнів усталений стереотип щодо

⁷ Сидельников Степан Иванович – профессор Харьковского университета: Биобиблиограф. указ. / Сост. С.Р.Марченко, А.А.Сайпанова; вступ. ст. А.А.Сайпановой; науч. ред. С.Ю.Страшнюк; библиогр. ред. С.Б.Глибицкая. – Х., 2009. – С.13–23.

провінційного характеру наукової творчості на периферії за радянської доби, коли вивчення історії зарубіжних країн здебільшого було прерогативою столичних наукових установ і вищих навчальних закладів. Монографія А.О.Сайпанової також є добрим спонукальним чинником для створення більш ґрунтовного, всебічного й неупередженого соціального портрета української інтелектуальної верстви радянської доби.

Н.І.Самойленко (Полтава)

*Руслана
Маньковська*

МУЗЕЇ УКРАЇНИ
у суспільно-історичних викликах
XX – початку XXI століть

МАНЬКОВСЬКА Р.

**Музеї України у суспільно-історичних
викликах XX – початку XXI століть. –
Л.: Простір-М, 2016. – 408 с.**

Українські науковці довгий час не могли похвалитися ґрунтовними працями з історії та теорії музейної справи, що було обумовлено майже повним припиненням досліджень у цій галузі гуманітарного знання, спричиненим репресіями проти відомих музейних працівників наприкінці 1920 – у 1930-х рр., а також ідеологічним відмежуванням музейників радянського часу від досягнень світової музейної спільноти у сфері теорії й практики музейної роботи. Тим часом наука про музеї впродовж XX – початку XXI ст. зробила суттєвий крок уперед, іноді цілковито змінивши наші уявлення про сутність, функції

та призначення музеїв, можливості застосування новітніх технологій у музейному просторі, а також бачення можливостей взаємодії експонатів, працівників і відвідувачів закладів.

Саме тому поява монографії старшого наукового співробітника Інституту історії України Національної академії наук України, заслуженого працівника культури України, заступника голови Національної спілки краєзнавців України, дослідниці проблем українського музейництва, пам'яткознавства, краєзнавства й туристичної справи Руслани Вікторівни Маньковської одразу привернула до себе увагу як науковців, так і музейників України. Передусім книга зацікавила оригінальною постановкою питання про місце та роль музеїв нашої країни у суспільно-історичних викликах XX – початку XXI ст. Не менше вразив ґрунтовний перший розділ, який дослідниця присвятила місцю науки про музеї у системі соціогуманітарного знання. Зміст розділу засвідчив глибоке осмислення авторкою наявної історіографії проблеми, питань визначення, змістового наповнення, розмежування усталених та інноваційних дефініцій музейної справи й музеології. Тут також докладно висвітлено структуру музеєзнавчої науки та її основні теоретико-методологічні засади існування й розвитку. Подальші розділи монографії, за задумом дослідниці, повинні були продемонструвати особливості розвитку музейної справи в Україні впродовж 1920–1930-х рр., коли, власне, ще існувала можливість говорити про саме українське музейництво; функціонування музеїв за часів радянської влади та розвитку радянської музеєзнавчої науки, тобто 1939–1950-ті рр.; розуміння науковцями феномену музею у сучасній соціокультурній парадигмі; внесок у

розвиток музеєзнавства співробітників Інституту історії України НАНУ, зокрема академіка П.Т.Тронька; стан музейного краєзнавства в його ретроспективі та перспективи майбутнього розвитку. Одним зі складових елементів монографії Р.В.Маньковської стали додатки, в яких представлено авторські проекти щодо розвитку музеїв ХХІ ст.

До незаперечних переваг рецензованої монографії слід віднести її насиченість різноманітною інформацією: відомостями про ґрунтовні музеєзнавчі дослідження європейських та американських фахівців, теоретичні й практичні розробки вітчизняних музеєзнавців, цікавою статистикою, інформацією про численні державні програми щодо розвитку музейної справи в Україні, біографіями відомих музейників, особливо тих, хто зазнав репресій за радянських часів, а також тих, хто доклав зусиль до створення найбільш відомих нині музеїв та й музейних комплексів країни. Зміст монографії переконливо доводить, що авторка продовжує дослідження музейної тематики (кандидатська дисертація Руслани Вікторівни: «Музейництво в Україні: питання теорії і практики (1917 – червень 1941 рр.)»), розширюючи хронологічні межі праці до початку ХХІ ст., використовує апробовані матеріали численних наукових статей, присвячених музейникам минулого століття, місцю та ролі краєзнавчих музеїв у дослідженні регіональної історії України, проблемам новітньої інтерпретації культурної спадщини музеями нашої країни.

Слід відзначити й той факт, що Р.В.Маньковська, багато років працюючи під керівництвом академіка П.Т.Тронька, прагнула відвести у своїй книзі окреме місце для висвітлення та оцінки його внеску в організацію музейної справи як радянської, так і незалежної України. Окрім спеціального підрозділу, присвяченого аналізу його багатогранної діяльності, сама монографія дослідниці стала своєрідною подякою та способом ушанування пам'яті двох значимих для неї людей: рідного батька – академіка В.Ф.Коваленка та наукового наставника – академіка П.Т.Тронька.

Попри значну працю, яку здійснила Р.В.Маньковська, збираючи та осмислюючи матеріал для своєї монографії, вона не позбавлена дискусійних моментів. Щиро переконана, що студії, які спонукають до дискусії та обговорення запропонованих фаховій аудиторії питань, дуже потрібні. Щодо власних міркувань із приводу змісту й оформлення матеріалів, зібраних та осмислених авторкою, дозволю собі зауважити наступне. Попри наявність цікавих, а іноді навіть унікальних відомостей і власних оригінальних висновків, загальна архітектоніка монографії видається не зовсім вдалою, адже кожен розділ міг би бути цілком самостійною працею. Прагнучи поєднати в одній книзі всі свої здобутки в різних галузях наукової діяльності, Руслана Вікторівна свідомо спробувала викласти теоретичні та історичні аспекти своєї теми. Наслідком цього стали повтори текстового матеріалу, переповідання в різних розділах однакових ідей і міркувань, при тому, що ціла низка важливих або навіть бажаних питань просто «загубилася», не знайшла свого місця в тексті книги.

Узявши на початку своєї праці досить високу планку теоретико-узагальнюючого дослідження, далі авторка свідомо обрала для себе описовий принцип викладу матеріалу, застосовуючи який, більше уваги приділила

історії визначених питань. Окресливши дуже важливу та складну проблему побутування різноманітних дефініцій у музеєзнавстві й описавши до десятка термінів і понять, дослідниця не подала рекомендованого нею понятійно-категоріального апарату, який був би найбільш притаманним та прийнятним для вітчизняних музеєзнавців, або найбільш наближав їх до існуючих європейських стандартів. Неодноразово й докладно описавши в тексті монографії різні класифікації музеїв за адміністративним принципом, за призначенням і за профілем, дослідниця не окреслила найбільш прийнятну для неї особисто та для вітчизняних науковців типологію, яка дозволила б розкрити змістовне наповнення музеїв, їх здатність або нездатність до трансформації, до швидкого реагування на потреби суспільства. Доволі оптимістичним видається твердження Р.В.Маньковської про «суспільноформуючу функцію» сучасного музею, особливо за наявності в Україні доволі незначної кількості музеїв на 1000 мешканців, за недостатнього фінансування музейних установ, за збереження у практиці вітчизняного музеєзнавства нерідко примітивних або застарілих уявлень про можливості музеїв. Нарешті, у висновках залишилося без чіткого окреслення питання, винесене авторкою в назву монографії, тобто питання про виклики. Дослідниця слушно констатує, що у світі ще з другої половини ХХ ст. почався процес формування «нової музейної парадигми», сутність якої полягає в перенесенні уваги музейних інституцій на відвідувача, однак при цьому вона сама так і не зацентувала, у чому полягає небезпека такого підходу, з якими ризиками можуть зіткнутися музейники й науковці, наскільки небезпечним чи, навпаки, перспективним може стати така постановка питання, такий виклик.

Не можна не погодитися з Р.В.Маньковською, що неусталеність понятійно-категоріального апарату – це закономірний процес розвитку «відносно молодой» музеєзнавчої науки. Водночас дослідниця чітко не артикулює свою позицію. У той час, як саме у цій неусталеності, недостатній розробленості й полягає науковий потенціал теоретичного музеєзнавства, перспектива подібних досліджень у майбутньому. Авторка неодноразово пише про «піднесення ролі музеїв», їх здатність «відчувати суспільні потреби та відповідати на виклики часу», але по суті у книзі все зводиться лише до констатації розширення мережі краєзнавчих, народних, громадських музеїв, що явно не може бути всеохоплюючим змістом такої потреби. Переконана, що подібні проблеми ще потребують докладного теоретико-методологічного дослідження та обговорення. Не впевнена, що для «нової інтерпретації культурного надбання», про яке зазначає Р.В.Маньковська, достатньо розширення типів музеїв, зміни принципів музейної роботи та поглиблення діалогу з суспільством. Цілком очевидно, що це питання потребує ґрунтовного осмислення, причому не лише у середовищі музейників, але й у значно ширших колах науковців, які репрезентують різні галузі знання. Так само, як і проблема відродження меценатства, розвитку форм музейної педагогіки, залучення традиційних музеїв до навчального процесу та ін.

Така кількість коментарів і зауважень, які виникли при докладному ознайомленні з монографією Р.В.Маньковської, обумовлена перш за все

важливістю питань, що їх узялася висвітлити авторка. Окремі дослідницькі завдання вона розкрила детально, зі знанням справи, інші – ще явно потребують доопрацювання в майбутньому. Загалом книга не залишить байдужим жодного зацікавленого читача, стане у пригоді як музейникові-практикові, керівникові музейного закладу, науковцеві, так і студентів, котрий щойно розпочав оволодівати музеєзнавчою наукою.

О.О.Ковалевська (Київ)

ХРОНІКА

О.Т.ГОНЧАР (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «МИКОЛА КОСТОМАРОВ І УКРАЇНА»

Помітна наукова подія, присвячена 200-літньому ювілею визначного українського вченого та громадського діяча М.Костомарова, відбулася 16–17 травня 2017 р. за ініціативи Інституту історії України НАНУ та Ніжинського державного педагогічного університету імені М.Гоголя. Завдяки спільним зусиллям установ та організацій, що долучилися до цього заходу, вона пройшла на високому фаховому рівні й об'єднала численну когорту дослідників з нашої країни, а також Франції. До оргкомітету входили представники академічного Інституту історії України, Національної спілки краєзнавців України, Української академії історичних наук, Ніжинського державного педагогічного університету, Прилуцької міської центральної бібліотеки імені Л.Забашти.

Конференція мала міждисциплінарний характер і традиційно складалася з пленарного та секційного засідань. Захід відкрив директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України *В.Смолій*, який у вітальному слові відзначив, що М.Костомаров є визначною постаттю на українському інтелектуальному небосхилі, але багато років його ім'я та спадок перебували під забороною з ідеологічних причин. Тому нині дуже важливо привернути увагу наукової спільноти до оновлення образу вченого відповідно до вимог сучасності. Він висловив сподівання, що учасники конференції у процесі дискусії узагальнять проблеми українського костомаровознавства та визначать актуальні напрями майбутніх міждисциплінарних досліджень. Привітав зібрання й голова Національної спілки краєзнавців України член-кореспондент НАНУ *О.Ресніт*. Він відзначив, що нинішня конференція – одна з найважливіших наукових подій, які проводяться в нашій країні в рік ювілею визначного історика, а її результати будуть відображені у відповідному збірнику матеріалів, виданому Інститутом історії України.

Із доповідями виступили канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *О.Гончар*, наголосивши на значенні М.Костомарова для сучасної України та проблемах пам'яті, пов'язаних з його ім'ям. Д-р іст. наук, проф. *О.Удод* актуалізував образ ученого у сучасному інформаційному та освітньому просторі. Про безпосередній зв'язок найвідомішої монографії історика «Богдан Хмельницький» з однойменним твором французького письменника П.Меріме учасники заходу дізналися з доповіді д-ра іст. наук, доц. Ніжинського державного педагогічного університету *Є.Луняка*. Міжнародний аспект «Книг буття українського народу» висвітлив д-р іст. наук, проф. Київського національного університету культури і мистецтв *В.Ластовський*. Д-р іст.

наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *В.Шандра* проаналізувала особливості наукової кар'єри *М.Костомарова*. На завершення пленарного засідання відбулася презентація чергової бібліографії вченого, виконаної співробітниками київської бібліотеки ім. *М.Костомарова*.

Далі перший день конференції продовжився у вигляді секційного засідання, в якому брали участь представники Києва, Рівного, Ніжина, Батурина, Запоріжжя, Ужгорода тощо. Заочну участь у заході взяв відомий французький українознавець, голова Французької асоціації українських студій *Д.Бовуа*. Широке коло напрямів наукової дискусії було зумовлене різноманітною соціогуманітарною тематикою виступів. Наприкінці засідання модератор секції д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *О.Ковалевська* та член оргкомітету конференції канд. іст. наук *О.Гончар*, підсумовуючи результати дискусії, висловили думки про значні успіхи і здобутки сучасного українського костомаровознавства, досягнуті завдяки спільним зусиллям фахівців різних напрямів – істориків, археографів, філологів, політологів, філософів, краєзнавців, музейників, етнологів тощо. Одночасно стали цілком очевидними першочергові завдання – видання творів *М.Костомарова* українською мовою, комплексна публікація джерел особового походження, створення новітньої інтелектуальної біографії та ряд інших наукових проблем. Абсолютно недостатньою є увага органів державної влади до історичної пам'яті про *М.Костомарова*. Як наслідок, єдиною реакцією на ювілей стала монета «*М.Костомарову – 200*».

Другий день конференції пройшов на Прилуччині, спочатку – у стінах міської центральної бібліотеки імені *Л.Забашти*. Завдяки інтересу місцевої влади, краєзнавців, бібліотечних та музейних працівників ушанування пам'яті *М.Костомарова* відбулося в декілька етапів. Насамперед на засіданні, де виступали дослідники з Києва, Ніжина, Чернігова, Прилук. Згодом учасники конференції відвідали с. Дідівці Прилуцького р-ну, де знаходиться садиба, в якій *М.Костомаров* із родиною перебував в останні 10 років свого життя. Нині приміщення відремонтовано за ініціативи громадсько-політичного діяча *М.Томенка* й керованого ним фонду «Рідна країна», а також за підтримки місцевої влади. Безумовно, це – позитивна подія, пов'язана з ім'ям відомого українського вченого. Однак учасники конференції відзначили й ряд проблем. Насамперед статус об'єкта ще досі не визначено. Назва «Музей Кирило-Мефодіївського братства імені *М.Костомарова*» не відповідає історії цього будинку, адже він відійшов у спадок *А.Крагельській* після смерті її першого чоловіка *О.Кисля*, не має ніякого відношення до періоду діяльності Кирило-Мефодіївського братства, його не відвідували члени організації в пізніший період – лише *М.Костомаров* після одруження з *А.Крагельською* в 1875–1884 рр. Реалізуючи проект такого масштабу та значення необхідно було б залучити костомаровознавців-істориків, музейників, і тоді він мав би належний вигляд.

Учасники конференції ухвалили резолюцію про першочергову проблему популяризації творчої спадщини *М.Костомарова* серед широкого загалу та про подальший розвиток костомаровознавчих студій, адже ми зобов'язані повернути цьому великому українцеві належне місце в духовному й культурному надбанні нашої держави.

Г.Б.БАСАРА-Тилищак (Київ), В.В.Скальський (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «РЕВОЛЮЦІЯ, ДЕРЖАВНІСТЬ, НАЦІЯ: УКРАЇНА НА ШЛЯХУ САМОСТВЕРДЖЕННЯ (1917–1921 рр.)»

Масштабний науковий захід, організаторами якого стали Інститут історії України НАНУ, Київський національний університет імені Т.Шевченка, Український інститут національної пам'яті, Програма досліджень сучасної історії і культури України імені П.Яцика, відбувся 1–2 червня 2017 р. у залі засідань вченої ради Київського національного університету імені Т.Шевченка. Вагому підтримку організаторам надали Міжнародний фонд «Відродження», Сіверський інститут регіональних досліджень і Польський інститут у Києві.

Актуальність заходу підсилило відзначення 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. на державному рівні. У сучасному українському суспільстві існує стійкий інтерес до історичних тем і немає однозначності в їх трактуванні. Шукаючи свій шлях у майбутнє, українці намагаються спиратися на власний історичний досвід, складний, неоднозначний, сповнений як перемогами, так і поразками. Саме такою є історія Української революції 1917–1921 рр. Чимало сторінок революційного минулого все ще залишаються предметом дискусій, які щоразу виникали у ході конференції.

У програмі заходу передбачалося понад 50 доповідей з України, США, Канади, Австрії, Польщі, Білорусі. Відкрив роботу декан історичного факультету Київського національного університету імені Т.Шевченка *Іван Патриляк*. Привітали учасників конференції віце-прем'єр-міністр України *Павло Розенко*, проректор із наукової роботи КНУ імені Т.Шевченка *Віктор Мартинюк*, голова Українського інституту національної пам'яті *Володимир В'ятрович*. Директор Інституту історії України НАНУ академік *Валерій Смолій* привітав науковий форум від імені Президії НАН України. Він відзначив здійснену дослідниками за роки незалежності України велику роботу з історичної реконструкції революційних подій 1917–1921 рр. Головним здобутком стало майже повне звільнення вітчизняної історіографії від ідеологічних нашарувань, кліше, міфів радянських часів.

На конференції було заслухано доповіді, що стосувалися різних аспектів революційної проблематики. Їх можна об'єднати в декілька тематичних груп, які відображають сучасні напрями в дослідженні Української революції: загальне осмислення революційних процесів, їх історіографічна оцінка, аспекти становлення національної державності, протистояння імперського й національного, регіональний фокус подій 1917–1923 рр., неукраїнські історії революції, а також військова історія, спадщина та пам'ять про революцію.

Про особливості переходу від методологічної парадигми «Великого Жовтня» до концепції Української революції 1917–1921 рр. ішлося в доповіді *В.Ф.Верстюка*. Концептуальне бачення феномену тогочасних подій було представлено у виступах *Марка фон Гагена* (Арізонський університет, США) – щодо розуміння революції 1917 р. як революції гідності через співвідношення імперського виміру та української державності, *Марка Корната* (Інститут історії імені Тадеуша Мантойфеля Польської академії наук) – про альтернативні варіанти геополітичних коаліцій у Східній Європі 1917–1921 рр., *Миколи Литвина* (Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України) – про історичний досвід державотворення Західноукраїнської Народної Республіки, *Ярослава Калакури* – щодо ментального вибору Української революції.

Заключною у секції стала доповідь *Станіслава Кульчицького* (Інститут історії України НАНУ), в якій аналізувалися причини перемоги радянської влади в Україні.

Розмаїття історіографічних інтерпретацій подій в Україні 1917–1921 рр. було присвячено другий тематичний блок конференційних засідань. Учасники заслухали доповіді *Руслана Пирога* (Інститут історії України НАНУ) – про оцінку ролі генерала Вільгельма Гренера в політичному житті Української Держави 1918 р., *Ірини Матяш* (Інститут історії України НАНУ) – про архівну україніку 1917–1921 рр., *Володимира Сергійчука* (Київський національний університет імені Т.Шевченка) – щодо осмислення Української революції як нового етапу відродження національної державності.

Георг Соляр (Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного) проаналізував роль українських політичних партій у революції 1917–1921 рр. Предметом уваги у доповіді *Віталія Тельвака* (Дрогобицький державний педагогічний університет імені І.Франка) стала творчість М.Грушевського революційної доби. Здобутки й перспективи новітньої історіографії ЗУНР представив *Володимир Великочий* (Прикарпатський національний університет імені В.Стефаніка).

Секція, присвячена регіональним дослідженням Української революції, мала найширшу географію українських учасників – від Одеси до Чернігова, від Кременчука до Чернівців. *Тарас Вінцовський* (Одеський національний університет імені І.Мечникова) проаналізував роботу українських губернських з'їздів на півдні України в 1917 р., *Олександр Добржанський* (Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича) – становлення та соборницькі прагнення української влади на Буковині восени 1918 р. *Володимир Бойко* (Сіверський центр післядипломної освіти) дав розгорнуту характеристику «Детройтських зошитів» Романа Бжеського. Виступ *Ганни Капустян* (Кременчуцький національний університет імені М.Остроградського) представив панораму Холодноярської епопеї. Політичні та соціокультурні аспекти розгортання Української революції в повітових містах проаналізовано в доповіді *Галини Басари-Тилищак* (Інститут історії України НАНУ), а діяльність 1917 р. українських політичних партій у Москві стала предметом наукового інтересу *Григорія Сергійчука* (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України).

Під час роботи секції «Імперії vs національні держави: чи був шанс в українців?» свою відповідь на винесене у заголовок питання представили *Ян Яцек Бруський* (Ягеллонський університет) у доповіді «Проти імперій: Польсько-український союз 1920 р.: реальний шанс чи ілюзія?», *Геннадій Корольов* (Інститут історії України НАНУ), який здійснив компаративний аналіз новітньої історіографії українських національних проектів та східноєвропейських «держав-націй» 1917–1923 рр., *Олег Павлишин* (Львівський національний університет імені І.Франка) проаналізував ідеологічні засади та практичне втілення інтеграції УНР і ЗУНР у 1918–1920 рр., *Віталій Лозовий* (Національний інститут стратегічних досліджень) привернув увагу до соціокультурних чинників революційних і державотворчих процесів в Україні 1917–1921 рр., а *Тетяна Осташко* (Інститут історії України НАНУ) зупинилася на осмисленні вибору шляхів державотворення у творчій спадщині В.Липинського.

Важливий напрям у сучасних студіях представила секція «Неукраїнські історії Української революції 1917–1921 рр.». Було заслухано доповіді *Бериса Куцмані* (Інститут досліджень новітньої та сучасної історії Австрійської академії наук) щодо витоків ідеї закону про національно-персональну автономію в революційній Україні, *Валентини Мятлицької* (Білоруська археографічна комісія при департаменті архівів

та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь) з оцінкою білоруського фактора Української революції, *Анатолія Трафимчика* (Інститут літературознавства НАН Білорусі) про першу спробу суверенітету Білорусі в контексті політики держав-сусідів (1918 р.). Взаємовплив українського та кримськотатарського національних рухів проаналізував *Андрій Іванець* (Таврійська гуманітарна платформа), а про становище караїмської громади Києва в 1917 р. говорив *Віталій Скальський* (Інститут історії України НАНУ).

Другий день роботи конференції був не менш насиченим за кількістю, тематикою й актуальністю розглянутих питань. До одного з найбільш продуктивних на сьогодні напрямку у студіях Української революції належать доповіді, виголошені на секції «Нація в поході»: армія УНР і військова історія» (модератор Ігор Срібняк, Київський університет імені Б.Грінченка). В її роботі взяли участь провідні дослідники військової проблематики 1917–1921 рр. Доповідь *Григорія Савченка* (Київський національний університет імені Т.Шевченка) стосувалася українського руху в російській армії в 1917 р. *Михайло Ковальчук* (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України) проаналізував військове будівництво Центральної Ради й організацію оборони УНР від більшовицької агресії наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. *Андрій Руккас* (Київський національний університет імені Т.Шевченка) зупинився на формуванні військових частин Армії УНР на Поділлі на початку 1920 р., а *Віктор Венглевич* (Ягеллонський університет) – на перебуванні інтернованих українських вояків у Вадовіцах упродовж 1920–1921 рр.

Секція, присвячена становленню національної державності, об'єднала провідних дослідників організації та функціонування державних інститутів у період Української революції. Зокрема з доповіддю «Моделі державності революційної доби 1917–1921 рр.: концепції та спроби реалізації» виступила *Олена Любовець* («Енциклопедичне видавництво»). Персональний склад Ради Народних Міністрів охарактеризувала *Олександра Кудлай* (Інститут історії України НАНУ). Основні етапи зміни державного статусу радянської України у планах та практиці комуністичного будівництва впродовж 1917–1921 рр. під час своєї доповіді проаналізував *Геннадій Єфіменко* (Інститут історії України НАНУ). Здобутки та проблеми в дослідженні гетьманської держави стали предметом наукового зацікавлення *Романа Тимченка* (Інститут історії України НАНУ).

Напрацювання щодо одного з найперспективніших напрямів у вивченні Української революції було представлено під час заключної секції другого дня роботи конференції «Спадщина і пам'ять про українську державність 1917–1921 рр.» (модератор Ярослав Файзулін, Український інститут національної пам'яті). Виступ *Валентини Піскун* (Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України) стосувався еґо-документування та концептуалізації Української революції політичними емігрантами в першій половині ХХ ст. *Ольга Гнатюк* (центр східноєвропейських досліджень Варшавського університету, Національний університет «Києво-Могилянська академія») у своїй доповіді «провела» учасників конференції за лаштунки фільму «ПКП» («Піلسудський купив Петлюру»), проаналізувавши мету створення цієї радянської антипольської й антиукраїнської агітки в 1926 р. та мотиви її заборони в 1929 р. Особливості сприйняття і спадкоємності УНР у сучасній Україні представив *Василь Яблонський* (Національний інститут стратегічних досліджень). Доповідь *Томаша Стриєка* (Інститут політичних досліджень Польської академії наук) «Сто років потому: місце боротьби поляків та українців за незалежність у 1918–1921 рр.

у політиці пам'яті сучасних влад» базувалася на ґрунтовних соціологічних опитуваннях, представлених у детальній презентації, що супроводжувала виступ дослідника. Заключною у цій секції стала доповідь *Віталія Огієнка* (Український інститут національної пам'яті) щодо позитивності установчого міфу Української революції 1917–1921 рр. та завдань політики національної пам'яті.

Під час роботи конференції відбулася візуальна презентація проекту Тадеуша Кшонстека (Варшавський університет) «Місця пам'яті та пам'ятники Симонові Петлюрі й воjakам Армії УНР», яка стала результатом багаторічних експедицій і тривалих наукових зацікавлень польського дослідника військово-історичної тематики.

Завершальним заходом міжнародного наукового форуму, присвяченого 100-річчю Української революції, став круглий стіл «Чим є Українська революція 1917–1921 рр. для (не)українських істориків?». Під час його роботи відбулося обговорення мови опису революційних подій у текстах сучасників та істориків. Учасники намагалися дати відповідь на запитання: чим були події 1917–1921 рр. в Україні – «Українською революцією», «визвольними змаганнями», «революційною добою в Україні», «національно-демократичною революцією» чи «війною за незалежність»?

Під час круглого столу думки про природу та характер Української революції висловили Владислав Верстюк, Марк фон Гаген, Ярослав Грицак, Марек Корнат, Томаш Стрик, Ян Яцек Бруський, Валентина Піскун, Володимир Сергійчук, Роман Сербин, Володимир Шевченко.

Зокрема *Владислав Верстюк* зазначив, що на сьогодні різнобій в опису подій 1917–1921 рр. уже не такий відчутний, як двадцять років тому. «Українська революція» – тематично широке поняття, включає у себе й період більшовицької окупації України, і перетворення УНР на Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Воно охоплює також найбільш активний період боротьби з цієї окупацією – 1920–1921 рр., а верхня хронологічна межа сягає 1923 р. Тоді як «визвольні змагання», що прийшли з української еміграційної історіографії, закінчилися 1919 р. На переконання В.Верстюка, події 1917–1921 рр. мають усі ознаки революції, тобто швидкої зміни суспільства та влади. Особливістю Української революції стало поєднання національних і соціальних ознак. На першому етапі вони збігалися, далі – вступали у суперечність. Окремо фахівець зупинився на понятті «громадянська війна», зазначивши, що сучасні українські історики відмовилися від цього терміна, як і не існувало його у працях перших дослідників історії Української революції. Для цього визначення немає жодного підґрунтя, оскільки не було таких внутрішніх суспільних конфліктів, що їх можна було б потрактувати як «громадянську війну» однієї частини суспільства з іншою (як це було, наприклад, у Росії). Нав'язування цього терміна радянською історіографією, а тепер і російською – це цілком зрозуміло, оскільки «громадянською війною» можна було прикрити окупацію, вторгнення російських військ в Україну, утримування тут величезного військового контингенту, завдяки якому було подолано опір українського населення.

Марк фон Гаген зазначив, що не дивлячись на міцну пов'язаність української й російської революцій, перша відрізнялася від другої з самого початку. У західній історіографії є концепція східноєвропейської революції – це національна революція у Чехословаччині, Австро-Угорщині, навіть події у Польщі. Українська революція – транзитна між російською та східноєвропейською революціями. Тут з одного боку були більшовики, екстремісти, а з іншого – політичні партії, які формували уряди та прагнули до парламентаризму. Якісною особливістю Української революції став постійний пошук демократичного рішення політичного устрою. Тоді як більшовицький

підхід – це «класова боротьба», «диктатура пролетаріату». На думку фахівця, територіально Українську революцію не можна обмежити тільки кордонами УНР, адже це лише дев'ять українських губерній, тоді як українські громади були й за цими межами, і це також національна революція, яка мала транскордонний характер. М. фон Гаген звернув увагу на те, що солдатський рух у Росії мав зовсім інший характер, аніж український військовий рух. Тоді як у Росії він був спрямований на розвал армії, то в Україні – це прогресивна й найбільш демократична складова національного руху. І ще однією важливою особливістю Української революції, на думку історика, була ідея рівних прав для всіх національних меншин, яку відобразив закон про національно-персональну автономію. Наприкінці свого виступу М. фон Гаген наголосив на необхідності для західних істориків звільнитися від штампів неусвідомленого імперіалізму, здійснити внутрішню деколонізацію революційного простору, перестати інтерпретувати його як нібито єдину Російську революцію.

Ярослав Грицак зазначив, що питання про терміни та хронологію – це питання домовленостей, котрі мають урахувати й сучасний запит суспільства. Як автор «Нарисів історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.», опублікованих 1996 р., він зауважив, що книгу, яка свого часу зробила внесок у легітимізацію української державності, було написано в національній парадигмі. Однак цей підхід, залишаючись важливим для шкіл, які виховують громадян, для науковців на сьогодні вже застарів. На його думку, складні процеси, яким є й Українська революція, не можуть бути вповні пояснені в рамках національної парадигми. В Українській революції Я.Грицак убачає декілька взаємопереплетених процесів. У першу чергу – це Перша світова війна, в якій Україна відіграла вирішальну роль і була театром цієї війни. Другий – це російська революція та пов'язана з нею російська громадянська війна. Те, що відбувалося в Україні, також мало вирішальне значення для долі цієї революції, наприклад наступ військ А.Денкіна в 1919 р. і його провал. Третій процес – це Українська революція як наша національна революція, створення Центральної Ради. І тут (не погоджуючись із тезою В.Верстюка), на думку Я.Грицака, додається й українська громадянська війна, елементами якої були переворот П.Скоропадського, боротьба армії Директорії та повалення нею гетьманату. Четвертий процес – це селянська революція й селянські повстання, найкращим прикладом яких став рух під проводом Н.Махна. Упровадження цього селянського моменту дає цілком відмінний контекст стосунків російських більшовиків з Україною, і саме проблеми у цих стосунках відіграли важливу роль у створенні СРСР. Тож Українська революція – це декілька революцій, які між собою тісно переплітаються, оскільки Україна є не центром, а периферією декількох великих держав, а на пограниччі процеси набагато складніші. Доля Української революції була визначальною для долі всієї Європи і цей геополітичний масштаб теж треба враховувати дослідникам. Тому Українську революцію слід перевести у глобальну парадигму як вирішальний для двох світових воєн і долі світу процес. Україна – це така собі «Палестина XX ст.» – територія, де локальні конфлікти мають глобальне значення. Українська революція, зазначив Я.Грицак – це ключова подія історії України XX ст. не тільки тому, що вона поєднала XIX і XX ст., але тому, що створила зовсім інший контекст, поставивши українське питання у центр світової політики.

У виступі *Марека Корната* прозвучало декілька основних тез. Найперше, що Українська революція стала типовим явищем східноєвропейських націєтворчих процесів. У Польщі теж проявилися революційні елементи, адже тоді була широка суспільна

криза й поняття польської ірреденти у цьому аспекті дуже виразне. По-друге – це питання модернізації, і центром модернізаційних процесів, посиляючись на Р.Шпорлюка, М.Корнат уважає національну державу. Схожі погляди в польській історіографії також присутні (варто згадати А.Валіцького, А.Новака). По-третє, щодо співвідношення соціального та національного, у випадку Польщі соціальний мотив, який є основою кожної революції, був підпорядкований національній хвилі. Іншими словами, національна держава виявилася набагато важливішою, аніж зовнішні впливи. Доказом цього став консенсус головних політичних сил, особливо врядування прем'єра І.Я.Падеревського в 1919 р. Також інший аспект, коли більшовики переоцінили потужність революційних настроїв у польському суспільстві після інвазії 1920 р. Четверте питання, на якому наголосив польський дослідник, – це те, що слід сприймати явище національних революцій, які зародилися й мали місце в нашому регіоні Європи, у рамках «геополітичної революції», яка відбулася після падіння імперій. Створення національних держав стало елементом геополітичного перевороту. Підсумовуючи, М.Корнат, зазначив, що кожна революція значною мірою формує національну свідомість і без урахування цього її зрозуміти не можна. Тому виникає питання про масовість участі в революційних подіях у випадку Польщі або України.

Томаш Стриек відзначив, що для польських істориків термін «революція» виявився доволі проблемним, оскільки повертав до комуністичної практики й намагався вкласти події в Польщі 1918–1919 рр. у загальноросійський контекст. І це те, що зараз поборюють українські дослідники. Зупинившись на аналізі природи революції як боротьби за незалежність та егалітарних революцій, Т.Стриек залучив широкий європейський контекст, підсумувавши висновком, що Україна виявилася лабораторією революційних рухів.

У своєму виступі *Ян Яцек Бруський* зазначив, що поняття «Української революції» відоме для польських істориків, проте усталеної традиції його використання немає. Сприймаючи певні аспекти цього поняття, дослідники звертаються до національного руху. Революційний момент стосується знищення польських маєтків на Правобережній Україні. Ширший вимір звернення до поняття «Українська революція» відбувся завдяки працям Я.Грицака, особливо про нові інтерпретації та поразку Української революції. Сьогодні в Польщі немає широкої рефлексії над цим поняттям. Я.Я.Бруський представив цікаву інформацію, віднайдену в архівних матеріалах. Ще у грудні 1917 р. експерт зі східних питань, уродженець Києва Роман Кноль у своїй аналітичній записці використав поняття «Українська революція» як антитезу російській революції. Спочатку він відзначав наростання українських революційних подій у залежності від Петрограда, але потім вони набули виразного самостійного значення.

Підбиваючи підсумки, учасники конференції високо оцінили належну організацію й змістове наповнення заходу. Результатом роботи форуму, дискусій та активної співпраці фахівців стане збірник матеріалів. Міжнародна наукова конференція «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)» посилить у професійному середовищі рефлексії навколо історичної спадщини революційних зрушень та сприятиме якісному методологічному поступу.

С.Л.Юсов (Київ), О.В.Булгакова (Київ)

КРУГЛИЙ СТИЛ «ГОЛОД 1946–1947 рр. В УКРАЇНІ: НОВІ ПОГЛЯДИ ТА ДЖЕРЕЛА (ДО 70-РІЧЧЯ ТРАГЕДІЇ)»

Науковий захід, приурочений трагічній сторінці вітчизняної історії – голоду 1946–1947 рр., відбувся 11 травня 2017 р. в актовій залі Інституту історії України НАНУ. У програмі було заявлено 26 виступів. Утім реальну участь у круглому столі взяли 18 фахівців, більшість із них представляли наукові установи та виші Києва. Це – В.Даниленко, С.Кульчицький, В.Марочко, А.Мартинов, Т.Катаргіна, Л.Ковпак, І.Безлюдна (всі – Інститут історії України НАНУ), В.Сергійчук (Київський національний університет ім. Т.Шевченка), І.Романюк (Вінницький державний педагогічний університет ім. М.Коцюбинського), А.Киридон («Енциклопедичне видавництво»), М.Гич (Переяслав-Хмельницький) та ін. Із репліками та ремарками виступили П.Бондарчук і Р.Маньковська (Інститут історії України НАНУ). Учасників і гостей форуму привітав академік НАН України В.Смолій.

Відкрив роботу круглого столу модератор цього наукового заходу завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України *Віктор Даниленко*. Тема виступу: «Причини голоду 1946–1947 рр. в радянській Україні». Головним, що призвело до трагедії, на його думку, стала тоталітарна система загалом, оскільки вона не давала суспільству, передусім селянству, економічної свободи. Також про причини голоду 1946–1947 рр. в УРСР ішлося у виступі д-ра іст. наук, проф. *Станіслава Кульчицького*, який, не дивлячись на тему свого виступу («Голод 1946–1947 рр. на Донбасі»), докладно зачепив низку загальніших питань, ніж регіональні особливості голоду. Серед його причин дослідник, у першу чергу, назвав високі температурні показники в 1946 р., що призвело до посухи (на Донбасі, наприклад, температура на поверхні ґрунту сягала 50°C). Було звернуто увагу й на катастрофічну ситуацію у сільському господарстві, що склалася внаслідок повоєнної розрухи. Історик не оминув офіційного фактора, адже радянський уряд з ідеологічних і політичних причин у ті роки надавав продовольчу допомогу багатьом європейським країнам (не лише східноєвропейським), що вимірювалася сотнями тисяч тон збіжжя.

С.Кульчицький порушив питання порівняльної характеристики голодів 1921 і 1946–1947 рр. та Голодомору 1932–1933 рр. Зокрема голод 1946–1947 рр. якісно відрізнявся від подій 1932–1933 рр. Голодомор став наслідком терору голодом, який мав своєю метою створення умов, несумісних із життям. Під час повоєнного голоду компартійно-радянське керівництво не ставило за мету знищення непокірного селянства, терористичної складової в ньому не було, але сталінська держава не зробила всього того, що могла й мала зробити задля уникнення людських жертв. Утім людей лікували від дистрофії, голодуючому селу надавали продовольчу, фуражну та насінневу допомогу. Керівництво СРСР навіть звернулося по допомогу до Адміністрації допомоги й відбудови при ООН, яка її надала.

Термінологічні питання та порівняльна характеристика голодоморів, про що йшлося у виступі С.Кульчицького, викликали жваву дискусію. Більша частина учасників обстоювала думку стосовно відповідності терміна «голодомор» для всіх трьох голодів радянського часу. Натомість сам С.Кульчицький не вважає, що до голоду 1921 р., а тим більше 1946–1947 рр., коректно застосовувати термін «голодомор», оскільки ознак, притаманних терору голодом, що відбулося 1932–1933 рр., там немає.

Голова ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні д-р іст. наук, проф. *Василь Марочко* у своєму виступі «Голодомор у 1946–1947 рр.: соціально-антропологічний дискурс» обґрунтовував перспективність соціально-антропологічного підходу щодо дослідження зазначеної проблематики. Цей підхід, на його думку, може спиратися на праці соціолога П.Сорокіна, антропологів Л.Ніколаєва, С.Войсенберга, В.Бунака, О.Івановського, медиків Б.Франк та Л.Айхенвальда, які теоретично й експериментально встановили деструктивний вплив голоду 1921–1923 рр. на фізичний стан і соціальну поведінку людей. Зокрема тривале голодування деформує психіку, емоції, переконання, бачення, почуття, світогляд, руйнує особисте «я». Пошук їжі, думки про неї ставали головними для фізичного самозбереження індивіда.

В.Марочко зазначав, що факти масового недоїдання, голоду, опухання, дистрофії, епідемії тифу, самогубства, випадки людодства, зафіксовані в архівних джерелах 1940-х рр., свідчать про негативні соціально-антропологічні зміни особи. Зазначені ознаки характеризують соціальний тип жертви голоду. У червні 1947 р. виявили 1,2 млн «дистрофіків», тобто виснажених голодом людей. До них належали жінки, чії чоловіки загинули на фронті, а також інваліди війни, дорослі й діти. Вони зазнали фізичних уражень від голоду, а разом із померлими (від 0,6 до 1,2 млн осіб) становили соціально-правовий тип – жертви голодомору. Дослідник також констатував відсутність ґрунтовних монографій із тематики голоду 1946–1947 рр.

Д-р іст. наук, проф. *Володимир Сергійчук* у своєму виступі «Проблема Голодомору 1946–1947 рр. у пропагандистській діяльності ОУН–УПА» аргументував ефективність і дієвість пропагандистської діяльності вказаних національно-визвольних організацій. Доповідач навів приклади документів, цитував із них фрагменти. Історик акцентував увагу на тому, що ОУН та УПА подавали трагічні події 1946–1947 рр. як приклад «ґеноциду українців». Критикуючи, у зв'язку з цим, колгоспну систему, пропагандисти ОУН та УПА закликали не давати хліб і збіжжя. В їхніх документах, листівках, газетах давалася статистика голоду по селах: кількість опухлих, померлих, факти канібалізму та ін. Підсумовуючи, В.Сергійчук зауважив, що голод надав можливість ширше заявити про національно-визвольний рух. Він також окремо зупинився на проблемі наслідків голоду, зокрема розповсюдженні аморальності, божевілля, жебрацтва тощо.

Виступ д-ра іст. наук, проф. *Алли Киридон* «Пам'ять про голодомори: Модуси темпоральності» мав історіографічний і теоретичний характер. Вона зачепила й термінологічні питання. Так, приміром, історик простежила «модифікацію сутнісних номінативних характеристик» події в історіографічному дискурсі, коли в історіографії кінця 1940 – середини 1950-х рр. трагічні події іменувалися «труднощами у відбудові сільського господарства, пов'язаними з посухою 1946 р.». У середині 1950 – середині 1980-х рр. ішлося про «недорід», «неврожай», «продовольчі труднощі». Наприкінці 1980-х рр. – про «голодні роки», «голод», «повоєнний голод». А починаючи з 1990-х рр. у вітчизняній історіографії йдеться про «людомор», «голодомор» стосовно зазначених подій. Із кінця 1990-х рр. домінує визнання штучності голоду 1946–1947 рр. А.Киридон досить детально розкрила різні теоретичні аспекти колективної пам'яті. Вона торкнулась також і питання практичних аспектів активації спогадів в інформаторів.

Різні аспекти «усної історії» зачепили у своїх виступах канд. іст. наук, ст. наук співроб. Інституту історії України НАНУ *Людмила Ковпак* та краєзнавець із Переяслава-Хмельницького *Михайло Гуч*. Темі їхніх виступів: «Деякі аспекти історіографії та усної історії при дослідженні теми голоду 1946–1947 рр.» і «Голод 1946–1947 рр. в Україні крізь призму усної історії». Канд. іст. наук, ст. наук співроб.

Інституту історії України НАНУ *Тетяна Катаргіна* також продовжила тему «пам'яті». Її виступ мав назву «Роль української діаспори в увічненні пам'яті жертв голодомору-геноциду 1932–1933 рр.».

Д-р іст. наук, проф. *Андрій Мартинов* у своєму виступі «Голод 1946–1947 рр. як фактор зміни уявлень про СРСР в Європі» зосередився на темі впливу трагічних подій в УРСР на перебіг «холодної війни». Дослідник також, як і С.Кульчицький, указав, що важливою причиною голоду було вивезення зерна та продовольства до країн Східної Європи з метою утримання їх у радянській сфері впливу. Однак така внутрішня й зовнішня політика позбавила ілюзій насамперед ліві політичні сили у Західній Європі. Сталінський авторитаризм став причиною тривалого міждержавного конфлікту з Югославією, адже Сталін і Тіто мали різні погляди та плани стосовно відбудови народного господарства. Основний висновок А.Мартинова такий: «Унаслідок голоду 1946–1947 рр. СРСР втратив в Європі імідж країни історичного прогресу».

Д-р іст. наук, проф. *Іван Романюк* виступив із темою «Сільське дитинство в умовах голоду 1946–1947 рр.». Він зупинився на таких наслідках голодування серед дітей, як дистрофія та інші хвороби. Дослідник навів статистику дитячої смертності й дистрофії по регіонах УРСР, а також – цифри про зникнення дітей (що, вочевидь, стали жертвами канібалів). Щоби врятувати дітей від голодної смерті батьки часто віддавали їх до дитбудинків, де більш-менш витримувалися мінімальні норми харчування. Більш вузько дитячу тему повоєнного голоду розглянула у своєму виступі здобувачка Інституту історії України НАНУ *Ірина Безлюдна*, котра зосередилася на характеристичі тогочасних дитячих будинків («Діти-сироти УРСР в умовах голоду (1946–194 рр.)»).

Практично всі учасники констатували малодослідженість проблематики голоду 1946–1947 рр. порівняно з подіями 1921, 1932–1933 рр., указавши на відсутність спеціальних монографій. Дослідники, що взяли участь у роботі круглого столу, визнали наукову перспективність подальших студіювань у зазначеній ділянці історії України.

Я.В.ВЕРМЕНИЧ (Київ), Т.В.ДОВКО (Київ)

КРУГЛИЙ СТИЛ «ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДНЯ І СХОДУ УКРАЇНИ: ЗДОБУТКИ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ (2014–2017)»

Історію України на «до» й «після» знову розділила війна – цього разу неоголошена, неконвенційна, «гібридна», яку за впливом на суспільні настрої можна порівняти з соціальним конфліктом. Тисячі смертей, десятки тисяч скалічених доль, сотні тисяч вимушених переселенців, мало не вщент зруйнований потенціал великого промислового регіону – такою виявилася ціна політичних амбіцій одних та несправджених ілюзій інших. Але, здається, суспільство ще не до кінця усвідомило, якими віддаленими викликами загрожує йому ціннісний розкол, що сягає рівня цивілізаційного. Притаманні таким розламам агресивність і насильство здатні множитися за формулою ланцюгової реакції й давати про себе знати навіть після понад трирічної «гібридної війни».

Із певністю можна говорити лише про те, що як політикам, так і науковцям-соціогуманітаріям надовго вистачить роботи щодо осмислення витоків, причин, суспільних наслідків того, що сталося в Україні в 2014–2017 рр. Обнадіює те, що ця робота вже почалася: про Донбас, приміром, за останні роки видано більше праць, ніж за всю радянську добу його історії. І зрушення тут, зрозуміло, не лише кількісні. Одна за одною зникають ті «фігури замовчування», котрі донедавна стояли на заваді об'єктивному висвітленню економічних, політичних, екологічних, демографічних та інших процесів на сході, півдні України. А отже відкриваються й висвітлені на нових підходах у соціальній аналітиці пояснювальні можливості, і нові різновиди інтерпретацій та репрезентацій. І масштаби втрат, значна частина яких належить до розряду непоправних, і нові виклики, ризики, загрози, наявні сьогодні та здатні з'явитися вже в осяжній розумом перспективі, стають об'єктом підвищеної наукової уваги, знаходять відображення в побудованих в її руслі дискурсивних моделях. Цільове призначення останніх – недопущення «розповзання» небезпечних проявів сепаратизму, напрацювання механізмів протидії екстремізму в усіх його формах і проявах, запобігання процесам деконсолідації української нації та недопущення входження етнополітичного, значною мірою віртуального розколу, що вже намітився, у стадію незворотності.

Новизна проблем, що у цьому контексті постали перед соціогуманітаріями, потребує нової дослідницької «оптики». Спробу її пошуку було здійснено під час проведення круглого столу «Дослідження Півдня і Сходу України: здобутки академічної науки (2014–2017)», який відбувся 16 травня 2017 р. в Національній бібліотеці України імені В.І.Вернадського в рамках XI Всеукраїнського фестивалю науки.

Організаторами заходу виступили НБУВ та Інститут історії України НАНУ, які впродовж 2014–2017 рр. плідно працюють над виконанням спільного комплексного наукового проекту – серії наукових і науково-популярних праць «Студії з регіональної історії», орієнтованого на створення наукового підґрунтя для вироблення концептуальних підходів дослідження регіонів України та популяризацію наукових знань із регіональної історії в українському соціумі. Серія є унікальним науковим проектом, який спрямований на переосмислення традиційного історичного нарративу вітчизняної історії під кутом зору територіальності та регіональної ідентичності й донесення до широкого загалу впливу територіального чинника на процеси формування ментальностей та ідентичностей.

У контексті реалізації проекту в 2014 р. започатковано 2-томне видання «Схід і Південь України: час, простір, соціум», концепція якого підпорядкована осмисленню

теоретико-методологічних підходів до дослідження регіональної специфіки та презентації можливостей впливу науки на формування загальносуспільних цінностей, здатних об'єднати будь-який соціум. Поєднання наукового потенціалу та інформаційних технологій двох поважних академічних інституцій України дало можливість підготувати унікальну працю, яка складається з колективної монографії (т.1; 30 друк. арк.) та бібліографічного покажчика (т.2; 73 друк. арк.). Саме навколо презентації другого тому праці «Схід і Південь України: час, простір, соціум: Матеріали до бібліографії» й обговорення всієї серії «Студії з регіональної історії» і відбувся цікавий обмін думками та пошук шляхів інтеграції українського суспільства.

Зі вступним словом до учасників круглого столу звернувся генеральний директор НБУВ член-кореспондент НАН України *Володимир Попик*. Він зауважив, що воєнна агресія з боку Росії спонукала українських учених-гуманітаріїв до глибокого осмислення історичних, соціокультурних, соціально-психологічних передумов цих трагічних подій, їх наслідків та перспектив урегулювання конфлікту й повернення тимчасово окупованих земель до юрисдикції України. Водночас дослідницькі можливості суттєво звужував один фактор – відсутність сучасного систематичного бібліографічного ресурсу, який би інтегрував інформаційні джерела, присвячені східному та південному регіонам нашої держави. Тож Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського взяла на себе вирішення цього масштабного завдання. За словами В.Попика, робота науковців над бібліографічним покажчиком дозволила не лише зібрати величезний масив публікацій, а й виявити лакуни в напрацюваннях учених, визначити проблеми, на розробленні яких необхідно зосередитися, а також окреслити коло питань, що замовчуються або фальсифікуються нашими ідейними супротивниками.

Моральним і науковим подвигом назвав роботу багатьох вітчизняних учених у комплексному науковому проекті «Схід і Південь України: час, простір, соціум» директор Інституту історії України НАНУ академік *Валерій Смолій*. Водночас він наголосив, що підготовлені в рамках цього проекту численні монографічні видання та бібліографічний покажчик потребують широкої популяризації, яка сприятиме зрушенням у свідомості українців, особливо молоді.

Презентувала бібліографічний покажчик «Схід і Південь України: час, простір, соціум» завідувач відділу науково-бібліографічної інформації НБУВ доктор наук із соціальних комунікацій *Тетяна Добко*. «Це був наш інформаційний фронт. Перед нами було поставлено непросте завдання: зібрати монографії, нариси, брошури, матеріали конференцій, збірники наукових праць, загальні та регіональні енциклопедії, різноманітні довідники, картографічні матеріали, видані в Україні та поза її межами від кінця XVIII ст. до сьогодення українською, російською та іншими мовами. Непросто було одразу осягнути тему й розробити схему покажчика», – зазначила Т.Добко. Укладачі здійснили копітку науково-пошукову, науково-інформаційну й аналітичну роботу, у результаті якої до покажчика загалом увійшло понад 5,7 тис. бібліографічних записів документів, географічні межі котрих охоплюють сучасні Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську, Миколаївську, Одеську, Херсонську області та Автономну Республіку Крим.

Академік НАН України *Олексій Онищенко* відзначив, що підготовлений науковцями НБУВ бібліографічний покажчик є справжнім інтегрованим ресурсом, адже вміщені в ньому інформаційні матеріали об'єднують дані з бібліотечних, архівних, музейних фондів, мають широку тематичну спрямованість (історія, географія, економіка, літературознавство тощо), відображають чималий спектр різних видів джерел, поєднують

бібліографічний опис з електронними анотаціями й рефератами. Підкресливши інформаційну цінність презентованого покажчика, О.Онищенко висловив сподівання, що «цей потужний бібліографічний масив слугуватиме подальшим науковим дослідженням, осмисленню історичного досвіду, прийняттю управлінських рішень на державному рівні».

«Дослідження проблематики розвитку інформаційної сфери українського суспільства, що мають стати основою взаєморозуміння і толерантності, сприяти поверненню територій Донбасу і Криму в політико-правовий і соціокультурний простір України – один із пріоритетних напрямів наукових зацікавлень фахівців Центру дослідження соціальних комунікацій НБУВ», – зазначив у своєму виступі його керівник – заступник генерального директора НБУВ д-р іст. наук, проф. *Валерій Горовий*. За його словами, створювані в НБУВ інформаційні ресурси та інформаційно-аналітичні матеріали означеної тематики особливо затребувані користувачами не лише підконтрольних українській владі територій, а й тими, що перебувають на окупованих землях.

У контексті обговорення проблем дослідження регіональної специфіки Сходу і Півдня України учасники круглого столу обмінялися думками щодо причин та передумов російської агресії в Україні, особливостей гібридної війни проти нашої країни в різних вимірах, можливих шляхів подолання політичних, соціально-економічних, гуманітарних, демографічних наслідків збройного конфлікту.

Зокрема до проблеми семантичного розуміння поняття «Схід і Південь України» звернувся завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України д-р іст. наук *Ігор Гирич*; концептуальні моделі регіональної історії в сучасній історичній проекції представила завідувач відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, проф. *Ярослава Верменич*; закономірності історії радянського Криму розкрив гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, проф. *Станіслав Кульчицький*; історичний досвід, модерні виклики та перспективи Донбасу і Криму в економічному, суспільно-політичному, етнокультурному просторі України окреслила завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук *Лариса Якубова*. Про дискурс окупації як механізм осмислення російської агресії проти України йшлося у виступі ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ д-ра іст. наук, проф. *Олени Стяжкіної*; соціально-антропологічні аспекти Голодомору 1932–1933 рр. на Донбасі проаналізував гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, проф. *Василь Марочко*; результати джерелознавчих досліджень Півдня і Сходу України в Інституті української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України (2014–2017 рр.) означив заступник директора з наукової роботи цієї установи канд. іст. наук *Олександр Маврін*.

До обговорення результатів наукових досліджень Сходу й Півдня України долучилися співробітники Інституту економіки промисловості НАН України – д-р економ. наук, проф. *Валентина Антонюк* і канд. соціолог. наук, доц. *Оксана Панькова*. Науковці презентували колективну монографію «Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху», в якій проаналізовано проблеми соціально-економічного розвитку Донбасу, причини й наслідки воєнного конфлікту, масштаби вимушеного переселення мешканців Донецької та Луганської областей, запропоновано підходи до оцінки можливостей використання потенціалу вимушено переселених осіб як ресурсу розвитку територіальних громад та до формування концепції відновлення й розбудови миру на сході України.

Підсумки круглого столу підбив заступник директора Інституту історії України НАНУ член-кор. НАН України, проф. *Геннадій Боряк*. Він позитивно відзначив роль НБУВ в упорядкуванні онлайн-ресурсів Інституту історії України НАН України, а також у забезпеченні вільного доступу до цифрового формату презентованого бібліографічного покажчика «Схід і Південь України: час, простір, соціум» на порталі НБУВ. За словами Г.Боряка, це не лише сприятиме популяризації вітчизняних наукових досліджень, а й суттєво розширить читацьку аудиторію, збагатить інтернет-ресурси, що відображають нашу історико-культурну спадщину, забезпечить інформаційну підтримку державотворчих процесів, соціальної сфери суспільства, української науки та культури.

КРУГЛИЙ СТІЛ «ДЕКОМУНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У КРАЇНАХ ЄВРОРЕГІОНУ НИЖНІЙ ДУНАЙ: ЗАСОБИ, ДОСВІД, НАСЛІДКИ»

Захід відбувся 28–29 квітня 2017 р в Одеському національному морському університеті в рамках Міжнародної наукової конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Уже вшосте ця конференція проходить завдяки організаційній діяльності доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету Миколи Михайлуци. Цього року в роботі наукового зібрання взяли участь представники вищих навчальних закладів і музеїв Одеси, Інституту історії України НАНУ, університетів Бухареста й Ґалаца, Державного університету Молдови, співробітники Українського інституту національної пам'яті, бухарестського Інституту з розслідування злочинів комунізму та пам'яті румунської еміграції.

Предметом обговорення учасників круглого столу став черговий етап державних заходів щодо вилучення з публічного простору зразків комуністичного минулого в Україні та суспільні дискусії, які ці процеси супроводжують. Розпочалося все зі стихійного «ленінопаду» під час Євромайдану 2013–2014 рр. Демонтаж пам'ятників комуністичним лідерам було легітимізовано, він отримав державну підтримку після ухвалення Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. чотирьох законів, що отримали загальну назву декомунізаційних. Ці акти викликали зливу критики з ліберальних, юридичних та інших позицій, не останньою чергою – від фахових істориків з нашої країни та з-за кордону¹. У критиків не виникало сумнівів щодо необхідності деконструювання комуністичної ідеології та легітимації нових соціокультурних практик, але стосовно методів їх здійснення думки експертів розійшлися². Одночасно важливо розглядати й оцінювати ухвалені закони в комплексі контрпропагандистських заходів під час війни з Російською Федерацією, яка активно використовує суспільну ностальгію за радянським минулим для аргументації власних геополітичних амбіцій і виправдання агресії проти України.

Розпочала дискусію д-р іст. наук, проф. Алла Киридон («Енциклопедичне видавництво»), яка у своєму виступі «Декомунізація в Україні: природа та сутнісні характеристики процесу» здійснила екскурс у тривалу історію прощання з комуністичним минулим у нашій країні. Цей процес розпочався ще у 1990-х рр. з декомунізації освіти та виховання, коли з навчальних програм було вилучено дисципліни, присвячені вивченню основ комуністичної ідеології, історії партії тощо. На підприємствах та у військових частинах ліквідували так звані «Ленінські кімнати», прибрали бюсти партійних діячів. На відміну від сучасних декомунізаційних законів, які покладають чітку відповідальність за їх виконання на Кабінет Міністрів України та місцеві органи влади й навіть окреслюють порядок і терміни реалізації відповідних положень, попередні спроби декомунізації, зроблені свого часу Л.Кравчуком (1992 р.), Л.Кучмою (2001 р.) та В.Ющенком (2007 р.) у формі декретів, вимагали усунення пам'яток тоталітаризму,

¹ Див., напр.: [Електронний ресурс]: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions>; <http://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-tak-zvanoho>. Висновок Венеціанської комісії див.: [Електронний ресурс]: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2015\)045-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2015)045-e)

² Motyl A. J. Kiev's Purge: Behind the New Legislation to Decommunize Ukraine // Foreign Affairs. – 2015. – April 28 [Електронний ресурс]: <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2015-04-28/kievs-purge>

а проте не передбачали жодних правових механізмів утілення, залишившись такими собі політичними деклараціями. Провівши детальний аналіз складових декомунізації (нормативної та самого процесу, передусім у суспільній сфері), А.Киридон підсумувала, що це – складова значно глибшого процесу деколонізації. Водночас вона зазначила, що «радянськість» не зникає після перейменування вулиць, знесення пам'ятників та демонтажу атрибутів комуністичного правління. Очевидно, остаточно ми розпрощаємось із нею лише після декомунізації свідомості. Тому конче потрібне забезпечення належного інформаційного супроводу на виконання законів. Декомунізація – справа не лише політичних інституцій, але й усього суспільства.

Завідувач відділу історії України у Другій світовій війні Інституту історії України НАНУ д-р іст. наук, проф. *Олександр Лисенко* у своєму виступі «Пам'ять про Другу світову війну між ритуалом та дійсністю» розмірковував над конфліктністю пам'яті про війну в Україні, над процесом формування радянської версії війни у формі концепту «Великої Вітчизняної» та засвоєнням його на індивідуальному рівні. Зрештою пам'ять про «Велику Перемогу» стала частиною індивідуальної ідентичності значного соціального прошарку населення України. Демократизація суспільства на рубежі ХХ–ХХІ ст. сприяла появі в публічному просторі й закріпленні на державному рівні альтернативних радянській версій Другої світової війни: легітимації забутих, змаргіналізованих свідків та учасників війни, як-от підпільників ОУН, бійців УПА, в'язнів нацистських концтаборів, інших категорій жертв нацизму й сталінізму. Ці конфлікти пам'яті періодично виходять на поверхню щоразу, коли відбуваються тектонічні політичні та соціально-економічні зрушення. Ситуацію «підігрівають» деякі політичні сили, які активно експлуатують пам'яттеві стереотипи з електоральною метою. Тому поведження з пам'ятниками, топонімами, пов'язаними з Другою світовою війною, на думку доповідача, потребує вдумливих і неспішних кроків.

Про формування традиції щорічного відзначення «Дня перемоги у Великій Вітчизняній війні» як частини комуністичної ідеології та про запровадження в Україні 2014–2015 рр. нової символіки свята як заходів контрпропаганди в умовах війни з Росією та декомунізації розповіла у своєму виступі ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Тетяна Пастушенко*.

Повідомлення канд. іст. наук *Олени Шипотілової* було присвячене діяльності історико-просвітницького товариства «Меморіал» та Народного руху України на рубежі 1980–1990-х рр. Авторка розповіла, як у Миколаївській, Херсонській та Одеській областях проходили перші публічні заходи цих громадсько-політичних організацій для відновлення історичної пам'яті, ушанування пам'яті жертв радянських репресій, голоду 1932–1933 рр., діячів УНР, популяризації серед населення регіону релігійно-національних традицій українців.

Виступ д-ра іст. наук, проф. *Миколи Михайлуци* «Декомунізація по-одеськи в історії й зараз» був актуалізований ситуацією навколо рішення міського голови Одеси Г.Труханова призупинити перейменування вулиць та інших географічних об'єктів. Так збіглося, що саме напередодні круглого столу, 26 квітня, міська влада ухвалила рішення про повернення старих назв раніше перейменованим керівником обласної держадміністрації М.Саакашвілі вулицям. У відповідь прокуратура відкрила кримінальне провадження за фактом скасування Одеською міською радою рішення про декомунізацію низки вулиць, а Приморський районний суд Одеси визнав незаконним і скасував попереднє рішення міськради. Цей конфлікт на рівні виконавчої влади став також свідченням спротиву у самому суспільстві різноманітним заходам

позбавлення від тоталітарного минулого, який виявляється в підтримці старих топонімів, пам'ятників, свят. М.Михайлуца присвятив свій виступ історії назв вулиць Одеси – від часів Російської імперії до сьогодення. Фактично методи та практики перейменувань за радянської чи румунської влади, періоду незалежної України суттєво не змінилися. Характерною місцевою особливістю в наш час стала перевага неполітичних топонімів. Після набуття чинності закону України «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні й заборони пропаганди їх символіки» в Одеській області було перейменовано 460 вулиць. Серед нових назв найчастіше зустрічаються «Центральні», «Абрикосові», «Козацькі», «Соборні» та «Миру». Але чи може проста заборона на символи й пам'ятники бути ефективною у процесі побудови суспільства, вільного від тоталітарних практик? Думки про необхідність підвищення історичної обізнаності населення та наполегливу роботу істориків у публічній сфері, що їх висловив у своєму виступі М.Михайлуца, підтримала більшість учасників круглого столу.

Завершував «українську» частину дискусії виступ начальника відділу аналізу регіональних особливостей та політики національних меншин Українського інституту національної пам'яті канд. іст. наук *Бодана Короленка*, який став своєрідним звітом про виконання місцевими органами влади декомунізаційного закону №317-VIII від 9 квітня 2015 р. Доповідач повідомив, що впродовж майже восьми місяців – із листопада 2015 до липня 2016 рр. – відбулася найбільша з часів здобуття незалежності кількість перейменувань населених пунктів України. Так, від 25 листопада 2015 до 14 липня 2016 рр. Верховна Рада України ухвалила 13 постанов, якими було перейменовано 987 населених пунктів і 25 районів. Б.Короленко проаналізував кількісні та якісні показники перейменувань, а також підсумував досвід роботи Українського інституту національної пам'яті з громадськістю. Наведені дані засвідчили ще й одноманітність комуністичних топонімів. Наприклад, із назв, які зникли з карти в результаті перейменування, 133 були на честь «Жовтневої революції», 108 – В.Леніна, 69 – Г.Петровського, 48 – С.Кірова, 35 – В.Чапаєва. Також багато назв походило від імен і прізвищ М.Калініна, В.Куйбишева, Ф.Сергєєва (Артема), Ф.Дзержинського, Г.Котовського, Я.Свердлова тощо. Зокрема було перейменовано таку кількість населених пунктів: 88 Жовтневих, 42 Петровських, 29 Кірових, 28 Ленінських, 25 Радянських, 24 Чапаєвки, 23 Комсомольських тощо. Відновлено понад 300 історичних назв, із них близько 70 належать до культурної спадщини корінних народів та національних громад України – кримських татар, болгар, греків, євреїв тощо. Процес перейменування населених пунктів і районів на виконання закону супроводжувався помітним суспільним резонансом. Дискусії, публічні коментарі та громадські акції, пов'язані з перейменуванням міст Дніпропетровськ/Дніпро, Кіровоград/Кропивницький та Комсомольськ/Горішні Плавні, активно висвітлювалися у засобах масової інформації та обговорювалися у загальнонаціональному масштабі. Особливо політизованими були дискусії щодо назви Кіровограда, якому окремі політичні сили пропонували повернути стару імперську назву Єлисаветград. Спроби довести «неправомірність» деяких перейменувань здійснюються у судах і досі. Як підсумував у своєму виступі Б.Короленко, станом на середину жовтня 2016 р. суди розглядали близько 20 таких позовів, однак випадків задоволення позовних вимог на цей момент не було.

Політичний контекст, історичний хід подій і сучасний стан декомунізації у сусідній Молдові учасникам круглого столу представив проф. Молдовського державного університету (Кишинів) *Анатоль Петренку (Anatol Petrencu)*. У доповіді «Республіка

Молдова на шляху декомунізації, або Біг на місці» він поділився власними хвилюваннями, такими близькими та зрозумілими українським історикам, коли електоральні коливання впливають на темпи, стратегію й послідовність подолання комуністичної спадщини. Незважаючи на 25-річний період незалежності, очевидне прагнення до європейської інтеграції, запровадження безвізового режиму з країнами Євросоюзу, усе ж у країні досі зберігається чимало назв, що відображають її комуністичне й колоніальне минуле. Це стосується як топонімів, так і пам'яток радянським діячам (В.Ленін, Г.Котовський, С.Лазо та ін.).

Доповіді співробітників бухарестського Інституту з розслідування злочинів комунізму та пам'яті румунської еміграції (ICSMRE) показали зовсім іншу, відмінну від української й молдовської, ситуацію, в якій відбувалася декомунізація в Румунії. Питання заборони комуністичної символіки, демонтажу пам'яток, зміни топонімів не викликали дискусій – це було практично одностайне рішення суспільства й керівництва країни. Виступи румунських колеґ стосувалися вже практичних заходів встановлення місць поховань, імен жертв комуністичної диктатури, увічнення їх пам'яті. Так, експерт департаменту аналітики комуністичного режиму ICSMRE д-р *Космін Будеанке* (*Cosmin Budeancă*) розповів про пошуки свідків таємних розстрілів кінця 1940 – початку 1950-х рр. у Румунії, організацію проведення розкопок та результати ексгумації поховань невідомих жертв комуністичного режиму. Як правило, це були місцеві жителі, селяни, аж ніяк не активні опоненти комуністичної влади. Така пошукова робота особливо важлива, адже арешт цих людей і їх страта не фіксувалися у жодному офіційному документі, їхні рідні вперше дізналися про долю своїх близьких лише через 70 років.

Докторантка історії та музеєзнавства *Ірина Хаснач* (*Irina Hasnas*), яка досліджує роль ініціатив художників-кураторів у створенні унікальних та інтелектуальних виставок/музеїв, представила проект ICSMRE щодо відкриття в колишній в'язниці міста Римник-Серат меморіалу «Тюрма мовчання» та навчального центру з історії комунізму в Румунії. Упродовж 1945–1963 рр. тут утримували політичних, громадських і релігійних діячів, противників комуністичної влади. У червні 2007 р. будівля колишньої римницької в'язниці перейшла у відання Інституту з розслідування злочинів комунізму та пам'яті румунської еміграції, який розпочав низку заходів, спрямованих на підвищення обізнаності політиків та інформування громадськості про меморіальну цінність цього місця. Нині розроблено проект, на території колишньої тюрми розпочалися реставраційні роботи, створено пересувну виставку та веб-сайт, який розповідає про історію цього місця, біографії в'язнів³. Головною метою створення меморіалу «Тюрма мовчання» проголошується перетворення колишнього місця примусової ізоляції на місце роздумів про кримінальний характер комунізму.

Усі виступи учасників круглого столу (а це д-р іст. наук, проф. *Ігор Тарнавський*, канд. іст. наук *Олег Бажан*, д-р іст. наук, проф. *Ірина Тюрменко*, д-р іст. наук *Павло Гай-Нижник*, д-р іст. наук *Олександр Тригуб*, канд. іст. наук *Олександр Бонь* та багато інших) викликали жваве обговорення. Головне питання, навколо якого точилася дискусія, полягало в тому, що за понад чверть століття по завершенню комуністичного панування в Європі наслідки збанкрутілої системи та суспільної й ментальної шкоди

³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://memorialulramnicusarat.ro>

від неї ані в Україні, ані в інших державах постсоціалістичного табору остаточно так і не подолано. Мільйони людей у ході волелюбних революцій виявили своє прагнення жити в об'єднаній, постімперській Європі, де панують свобода та демократія. Але як, дотримуючись верховенства права, мультикультуралізму, свободи слова, боротися із залишками тоталітаризму, не здійснюючи радикальних кроків, котрі можуть не сподобатися певній частині населення?

Із текстами виступів, виголошених на засіданнях круглого столу та на конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» можна ознайомитися у збірнику, представленому на веб-сайті Інституту історії України НАНУ⁴.

⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/0.pdf>

В.В.Ставицька (Київ)

X МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ СЕМІНАР «ТЕРМІНОЛОГІЯ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА ТА СУМІЖНИХ ГАЛУЗЕЙ ЗНАТЬ»

2 червня 2017 р. в конференц-залі Київського національного університету культури і мистецтв за сприяння й підтримки Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, Співки архівістів України відбувся ювілейний десятий міжнародний науково-теоретичний семінар, присвячений «іменитету» науки – термінології – документознавства, архівознавства, джерелознавства, книгознавства та інших дисциплін історичного, соціокомунікаційного циклів. За десятиріччя існування семінару його учасниками стали відомі фахівці, дослідники галузевої термінології Т.Боряк, І.Войцехівська, С.Зозуля, О.Гаранін, К.Климова, С.Кулешов, І.Матяш, О.Михайлюк, Ю.Нестерович, С.Посохов, С.Савченко, Н.Стрішенець, Н.Христова, В.Шандра, Г.Швецова-Водка та ін. Незмінним керівником семінару залишається д-р іст. наук, проф. В.Бездрабко.

Започаткований у 2007 р. семінар став унікальним явищем не тільки вітчизняної, але й зарубіжної науки. Більшість термінологічних дискусій, відмічених інтересом учасників, зумовлені актуальною міждисциплінарною тематикою, пропонованою вишівською наукою та академічними, галузевими науково-дослідними інституціями. Продуктивні діалоги спрямовуються, у першу чергу, на те, щоб поставити під сумнів багаторічний обміркований пошук визначень термінів і понять наук історичного, документально-комунікаційного циклів. Консервативна критика традицій термінології загального, історичного документознавства, джерелознавства, книгознавства, дипломатики та суміжних галузей знань і їх перегляд у дусі радикального релятивізму породжує нові, зумовлені розвитком мови науки, пропозиції.

Історики-архівісти й документознавці, бібліотекознавці та книгознавці, філологи й літературознавці, правники та філософи, математики й ІТ-технологи зібралися разом, аби обговорити назрілі термінологічні питання. Це створило семантичний «ефект 3D» – наповнення понять багатшаровим значеннєвим об'ємом із метою формулювання чіткої однозначності.

Більшість виступів на ювілейному семінарі було присвячено загальним та окремим проблемам архівознавчої, документознавчої термінології, що зумовлено об'єктивними обставинами у відповідь на «термінологічну атаку» інших дисциплін, передусім книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства. Цілком природно, що розвиток останнім часом документознавства як соціокомунікаційної дисципліни спричинив доповіді про трансформації документознавчих термінів і понять, а також зміни їх змісту та значення на тлі захоплення дослідниками теорією соціальної комунікації (Н.Христова, О.Гаранін, В.Бездрабко, В.Бойко, Ю.Нестерович, Є.Плешкевич, С.Савченко, Л.Ткач). Ураховуючи незаангажовану відкритість учасників семінару до діалогу руйнується спекуляція окремими теоретичними ідеями, стереотипне переконання про однобічне превалювання модних течій у теорії наук. Натомість чітко віддзеркалюються сучасні тенденції розвитку термінології документознавства та суміжних галузей знань, «внутрішня напруга» у з'ясуванні значень базових термінів, як-от *документ/історичний документ, доджерело/джерело/історичне джерело, інформація/наукова інформація* тощо.

Міждисциплінарна природа народження й розвитку наук у ХХ–ХХІ ст. зумовила міцні термінологічні запозичення. Примітним виявився факт тісного розгляду

студійованої документознавчої проблематики в контексті зв'язків з архівознавством (К.Климова, Т.Білушак, Н.Христова), електронним документознавством (В.Кудлай), джерелознавством (С.Жумарь, Ю.Нестерович), книгознавством (Г.Швецова-Водка), археографією (О.Гаранін). При цьому наголос робиться на змісті запозичень, а також на термінологічних колізіях уживання спільних (загальних) понять у межах різних наук.

Важливим композиційним елементом дискусії стали галузеві проблеми термінології на тлі базової проблематики термінознавства, що передбачає дискурс про мову науки у загальному та спеціальному руслі. Актуалізуючи систематизацію термінофонду української мови, проблематику кодифікаційних процесів у сучасних терміносистемах, стандартизацію термінології, окремі учасники семінару у стилі класичної науковості вдало демонструють етимологію нинішньої термінології в Україні та за кордоном (М.Гінзбург, О.Глушан, В.Бабенко та ін.), а доповіді документознавців (В.Бездрабко, Л.Гарашенко, Г.Гордієнко), архівознавців (К.Климова, О.Гаранін, Н.Христова, Ю.Нестерович, С.Жумарь), бібліотекознавців (С.Чуканова, Ж.Бабенко, Е.Огар, Г.Швецова-Водка) та інших фахівців деконструюють загальні теоретичні схеми на конкретних прикладах реалізації термінологічних завдань. Важливою стала доповідь М.Гінзбурга, в якій порушено проблеми практичного термінознавства, що особливо актуально з огляду на численні спроби укладання спеціальних галузевих тлумачних словників і гармонізації міжнародних та європейських стандартів. Отож оприлюднені доповіді відбивають як традиційні, так і новаторські погляди на архівознавство, документознавство, спеціальні галузі історичної науки, зосереджуючись на новітніх процесах «кочування» термінологічних запозичень, що відбуваються здебільшого під впливом модерних дискусій і визначення місця науки в межах соціальних комунікацій.

Окремо слід відзначити виступи С.Дубової, С.Литвинської, Г.Сілкової, О.Збанацької, присвячені проблемам сучасної освіти, зокрема питанням розвитку спеціальності 029 «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа», що викликало бурхливе обговорення та ще раз підкреслило актуальність порушеної теми поза традиційними рамками семінару.

Незважаючи на очевидні досягнення в галузі термінології документознавства та суміжних галузей знань, учасники ювілейного семінару вказали на низку нерозв'язаних і нереалізованих проєктів, які потребують підвищеної уваги дослідників. У першу чергу ідеться про розроблення галузевих лексикографічних продуктів з урахуванням вітчизняних традицій оперування термінами та поняттями, необхідність кореляції їх значень згідно з новітніми пропозиціями зарубіжного досвіду в умовах інтеграції національного інформаційного простору у світовий.

ЮВІЛЕЇ

О.П.РЕЄНТ (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА О.А.УДОДА

Олександр Андрійович Удод народився 10 травня 1957 р. Його мала батьківщина – село Тарасівка в Пологівському районі на Запоріжжі. У краї, де все буквально «дихало» історією, не стати істориком Олександр просто не міг. До того ж істориками були його перші педагоги: директор восьмирічної школи Павло Пилипович Коваленко (створив музей Тарасівки) та класний керівник Леонід Леонідович Вайновський. Усі роки навчання у восьмирічці юнак був відмінником, його фото незмінно прикрашало Дошку пошани школи. Тож за ним закріпилося пророче прізвисько «Професор». Натомість справжнього професора вперше Олександрові вдалося побачити 1968 р., коли до Тарасівської восьмирічки завітав Олександр Захарович Жмудський (1910–1977 рр.),

її випускник, а тоді – доктор фізико-математичних наук, професор, проректор Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Для дітлахів він став уособленням небожителя. Не вірилося, що син селянина-чоботаря, випускник простої сільської школи міг стати професором, досягти вершин науки. Мине ще майже сорок років і другим професором в історії Тарасівки стане саме О.А.Удод.

Інтерес до історії, народного календаря виховувався в Олександра у сім'ї, яка відзначалася здоровими патріархальними традиціями. Батьки – Андрій Наумович і Марія Федорівна – знали всі 365 днів календаря за його святцями, дотримувалися народних і релігійних свят. Особливо відзначалася на початку літа Трійця – адже це було храмове свято в Тарасівці (колишній Петропавлівці).

Визначальним у подальшому професійному становленні О.А.Удода став період навчання в Басанській середній школі (1972–1974 рр.), де улюбленцем усіх учнів був молодий випускник історичного факультету Полтавського педінституту вчитель історії Володимир Панасович Курочка. Під його керівництвом Олександр разом зі своїм однокласником і згодом одногрупником Анатолієм Хлистуном (зараз директор школи) неодмінно перемагав на всіх районних та обласних олімпіадах з історії, в яких брав участь. А тому вступ до Запорізького педінституту, на нещодавно відкритий історичний факультет, став для юнака абсолютно логічним кроком.

Роки навчання у Запоріжжі (1974–1978 рр.) були вирішальними у здобутті професії історика. О.А.Удод повсякчас відмінник, отримував підвищену стипендію, перемагав у всесоюзних і республіканських конкурсах студентських наукових робіт, закінчив виш із червоним дипломом, отримав направлення в аспірантуру. Серед улюблених викладачів були Ф.Г.Турченко, В.Г.Роїк, О.М.Мальований, А.І.Карагодін, А.М.Черненко, С.Р.Лях, Б.Я.Гарбарець та ін. За іронією долі, єдиною «четвіркою» стала оцінка саме з історії України (від професора Гарчева)...

Усі студенти-історики знали, що найскладніші предмети – це історіографія та методика викладання історії. На них спотикалися найчастіше. Природна позитивна впертість О.А.Удода забезпечила йому всупереч викликам найбільші успіхи саме у цій царині. Згодом він стане по суті головним історіографом в Україні, очоливши відділ української історіографії в Інституті історії України НАНУ, та головним методистом, очолюючи понад 6 років провідну методичну установу в нашій країні – Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України.

У радянські часи існувало залізне правило – мінімум три роки відпрацювати за розподілом і, здебільшого, у сільській школі. У 1978–1981 рр. О.А.Удод працював упродовж трьох навчальних років відразу у трьох восьмирічних школах – Інженерненській, Новокарлівській і Пологівській №6, викладаючи історію та географію, а з 1979 р. ще й курс «Основи комуністичної моралі».

У 1981 р. О.А.Удод переїхав на Дніпропетровщину. У вересні того року приступив до роботи в Костромській середній школі. Годин історії не було, а тому погодився на пропозицію завідуючого райвно історика В.М.Замуленка викладати німецьку мову, яку добре знав. У невідомому раніше для О.А.Удода Апостолівському районі, без жодної підтримки зовні, тільки завдяки особистим здібностям він добився значних успіхів. Після курсів підготовки керівних кадрів освіти в Києві у Центральному інституті вдосконалення вчителів у січні – лютому 1982 р. О.А.Удода призначили інспектором шкіл Апостолівського райвно, де він працював упродовж 1982–1986 рр. У 1986 р. за «партійним дорученням» (рішення Апостолівського райкому партії) призначений директором Апостолівської середньої школи №3 ім. С.М.Кірова – центральної та найбільшої школи в районі. До того ж у 28 років він став наймолодшим директором у районі. Рівно через рік, у 1987 р., партія, так само вольовим рішенням, реалізуючи свою кадрову політику, призначила О.А.Удода завідуючим районним відділом народної освіти. У 1990 р. спочатку як здобувач, а згодом як аспірант (заочна форма навчання) він почав роботу над кандидатською дисертацією у Дніпропетровському державному університеті під керівництвом професора М.П.Ковальського.

Новим поворотом у біографії О.А.Удода став травень 1992 р., коли його перевели до Дніпропетровська на посаду начальника управління освіти новоутвореної обласної державної адміністрації. У 35 років він став (укотре) наймолодшим в Україні начальником обласного управління освіти. Роки його діяльності на цій посаді (1992–1998 рр.) ознаменувалися сміливими експериментаторськими починаннями: змінами у структурі органів управління, перебудовою методичної служби, заснуванням обласної педагогічної премії, газети й журналу, утворенням потужних позашкільних установ, міжнародними контактами, будівництвом житла для вчителів. За 1992–1998 рр. у Дніпропетровській області було споруджено 63 нових школи. Такого показника ніколи раніше не досягала ані область, ані Україна у цілому. Повне завантаження за основною роботою, реалізація нових сміливих освітніх проектів не змогли відволікти О.А.Удода від справи всього життя – історичної науки й освіти. Не було жодного навчального

року, коли б він не викладав історію – спочатку у школі, а потім і у Дніпропетровському університеті. Наукове керівництво професора М.П.Ковальського забезпечило успішний захист кандидатської дисертації на тему «Кость Гуслистий – історик України» (1994 р.). У 1997 р. О.А.Удод здобув учене звання доцента по кафедрі історії СРСР Дніпропетровського університету. Тут він розробив та успішно викладав нові курси, зокрема з методології історії, основ педагогічної майстерності історика тощо. У 1998 р. у рейтингу викладачів ДНУ зайняв перше місце.

У 1990-х рр. О.А.Удод не міг стояти осторонь політичного життя. У 1996–1997 рр. був заступником голови Дніпропетровської облдержадміністрації з політико-правових питань, брав участь у виборчому процесі, партійних проектах, обирався депутатом обласної та районної рад, балотувався до Верховної Ради України, був помічником народного депутата.

Наприкінці 1990-х рр. О.А.Удод вирішив зосередитися на історичній науці. У 1998 р. він став докторантом Дніпропетровського університету, а 2000 р. (за два роки замість трьох нормативних) захистив дисертацію на тему «Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 20–30-ті рр. ХХ ст.». Науковим консультантом був професор В.К.Якунін, а опонентами – професори І.І.Колесник, В.В.Кравченко, С.В.Кульчицький. Дослідження теми духовних цінностей привело О.А.Удода до зацікавленості аксіологією. Із цієї тематики наприкінці 1990-х рр. він першим у нашій країні опублікував десятки праць, зробив доповіді на міжнародних конференціях. У цей самий час проходив стажування в університеті м. Монпельє (Франція), як гостьовий професор читав лекції у Цюрихському університеті (Швейцарія). Багато років є науковим керівником експерименту зі впровадження вальдорфської педагогіки в Україні, сприяв утворенню перших вальдорфських шкіл. Найуспішніша з них і досі працює у Дніпрі. У 1995 р., коли наша держава стала членом Ради Європи, почалися контакти та спільні проекти з історичної освіти. Перший семінар з історії під егідою цієї міждержавної організації відбувся саме у Дніпропетровську за активної участі О.А.Удода. Тоді ж він став одним із провідних організаторів історичної освіти – був автором програм з історії, концепції історичної освіти, видав декілька навчальних посібників, очолював предметну комісію МОН України з історії та ін.

Особливий предмет уваги О.А.Удода – підручник з історії. Ще у середині 1990-х рр. разом із професором Ф.Г.Турченком та провідним спеціалістом Міносвіти Н.Г.Теплоуховою брав участь у написанні першого покоління підручників з історії. Саме глибоке занурення у процес підручникотворення спричинило черговий поворот у біографії О.А.Удода. У листопаді 2001 р. він переїхав до Києва, де став головним редактором видавництва «Генеза», яке на той час було провідним саме в ділянці історичної літератури, випустивши у світ «Довідник з історії України» (три видання), «Малу енциклопедію етнодержавознавства», «Українське козацтво: Мала енциклопедія» (два видання), шеститомну «Політичну історію України», «Українську історіографію: Курс лекцій» (два видання) та ін. Тут же було створено декілька поколінь підручників з історії України та всесвітньої історії для 5–11 класів.

Від 2002 р. О.А.Удод працює в Інституті історії України НАНУ. Спочатку у відділі історії України 20–30-х рр. ХХ ст., а 2006 р. очолив новоутворений відділ української історіографії та спеціальних історичних дисциплін (з 2008 р. – відділ української історіографії).

У 2008–2009 рр. професор О.А.Удод очолював Державний комітет архівів України. За короткий час архівної діяльності він багато зробив для документального

підтвердження Голодомору як геноциду проти українського народу, організовуючи виставкову діяльність, налагоджуючи міжнародні контакти. У липні 2008 р. брав участь у Міжнародному конгресі архівів у Куала-Лумпурі (Малайзія), де виступив із доповіддю. У 2009 р. за рекомендацією першого віце-прем'єр-міністра України О.В.Турчинова очолив Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України, де працював по березень 2015 р., після чого знову повернувся на постійну роботу в академічний Інститут історії України.

О.А.Удод бере активну участь у підготовці кадрів вищої кваліфікації з історичних наук. У 2011–2015 рр. очолював відповідну експертну раду МОН України. Є членом спеціалізованої вченої ради Інституту історії України НАНУ із захисту дисертацій. Підготував п'ять кандидатів історичних наук, є науковим консультантом докторантів. Активно працює в «Українському історичному журналі», де курирує тематичну рубрику «На допомогу викладачеві історії». Упродовж 2009–2017 рр. відділ української історіографії під керівництвом професора О.А.Удода виконував роботу за науководослідними темами «Доакадемічні й академічні образи української історіографії», «Дисциплінарні виміри української історіографії», «Українська історіографія та сучасна європейська соціогуманітаристика». У 2016 р. співробітники відділу створили сучасну історію Інституту історії України НАНУ у трьох книгах: «Українська історична дидактика: академічний дискурс (До 80-річчя Інституту історії України)» (О.А.Удод), «На чолі республіканської науки... Інститут історії України (1936–1986): нариси з інституціональної та інтелектуальної історії (До 80-річчя установи)» (О.В.Ясь), «Інститут історії України: нове українське відродження» (І.І.Колесник).

Якщо узагальнити творчий доробок професора О.А.Удода у царині української історіографії та історичної дидактики, то до безсумнівних його заслуг слід записати дослідження духовних цінностей та аксіологічного підходу в історичній освіті, романтизацію історії воєн, історію повсякденності, історіографічні школи, інтеграцію історичної науки й історичної освіти, розробку концептуальних основ історичної освіти в Україні, питання історичної пам'яті та історичної політики, інструменталізації історії, історичної науки в інформаційному просторі нашої країни, історичної симптоматології, філософії історії та ін.

У 2010 р. О.А.Удода обрано до складу Національної академії педагогічних наук України (відділення загальної середньої освіти, член-кореспондент). Упродовж 2012–2017 рр. він – член Президії НАПН України. У 2012–2016 рр. працював членом правління Національної спілки краєзнавців України, а в 2017 р. на її VI з'їзді обраний заступником голови. Активно долучився до написання й видання підручника з історичного краєзнавства. У різні роки співпрацював із відомими вітчизняними істориками, педагогами, громадськими діячами – В.А.Смолієм, С.В.Кульчицьким, О.П.Реєнтом, Я.С.Калакурою, М.Ф.Юрієм, О.О.Рафальським, Ф.Г.Турченком, І.І.Колесник, Г.К.Швидько, П.Т.Троньком, В.Г.Сарбеем, М.П.Ковальським, В.В.Кравченком, С.І.Посоховим, Ю.І.Терещенком, В.П.Коцуром, І.Ф.Курасом, Ю.І.Шаповалом, В.Г.Кременем, В.М.Ткаченко, О.І.Ляшенком, Т.В.Ладиченко, В.М.Литвином та ін.

Біографія професора О.А.Удода, його історіографічний доробок надзвичайно багаті й насичені. Серед різноманітних зацікавлень чітко виділяються три основних іпостасі: історія як наука та освіта, історіографія й архівна справа; освітня діяльність, менеджмент в освіті, педагогіка середньої та вищої школи; підручникотворення, видавнича діяльність. Здобувши величезний досвід наукової і практичної роботи у цих сферах, зараз О.А.Удод зосередився на громадському секторі інституціалізації освіти

й історичної науки, проблемах інтеграції української та світової історії, творенні нових підручників і методичних систем, питаннях публічної історії й функціонування історії у сучасному українському суспільстві. Постійно виступає з відкритими лекціями для службовців вищого рівня в Національній академії державного управління при Президентові України.

Визнанням заслуг професора О.А.Удода стало присвоєння йому в 2013 р. звання заслуженого діяча науки й техніки України, відомчих відзнак НАН України та НАПН України, обрання почесним професором Переяслав-Хмельницького педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Щиро бажаємо шановному ювілярові міцного здоров'я, наснаги, реалізації всіх планів!

IN MEMORIAM

МАШКІН ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ

20 травня 2017 р. на 56-му році життя після важкої швидкоплинної хвороби відійшов у Вічність старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ кандидат історичних наук Олександр Миколайович Машкін.

Народився він 11 серпня 1961 р. у м. Алма-Ата в родині службовців. Коли маленькому Сашкові було 2 роки, сім'я переїхала до Києва, де і пройшли його дитинство та шкільні роки. Після закінчення школи в 1979 р. він вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка, який закінчив 1984 р., отримавши диплом із відзнакою за спеціальністю історик-викладач історії та суспільствознавства.

Свою трудову діяльність Олександр Миколайович розпочав у 1984 р. на посаді стажиста-дослідника відділу історії України періоду капіталізму Інституту історії АН УРСР. За два роки О.М.Машкіна було призначено на посаду молодшого наукового співробітника відділу історії України XIX – початку XX ст. Уже в перших своїх наукових публікаціях він займався розробкою складних питань соціально-економічного розвитку України імперської доби.

Важливою подією у житті Олександра Миколайовича став захист у 1995 р. кандидатської дисертації «Історія зародження та розвитку акціонерних об'єднань у сільськогосподарському машинобудуванні України (XIX – поч. XX ст.)» (науковий керівник – В.Г.Сарбей). Після цього його було обрано на посаду наукового співробітника. Він активно публікувався в наукових та науково-популярних часописах, брав участь у роботі над колективними працями інституту. Коло його наукових інтересів поступово розширювалося. Окрім суто економічних проблем історії України XIX – початку XX ст. публікував дослідження з історії Стародавнього Світу та ін. У 2006 р. став відмінником освіти України.

2007 р. вийшла (у співавторстві з В.С.Гораком) його праця «Історія без міфів: Минуле Вітчизни: Відомі особистості», а наступного року світ побачила індивідуальна монографія «Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст.».

У 2009 р. Олександра Миколайовича було обрано на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії України НАНУ. Цього ж року з'явилася його перша закордонна публікація в Болівії. Загалом дослідник активно друкувався в наукових

і науково-популярних виданнях Російської Федерації, Нідерландів, вів міжнародну наукову співпрацю, здійснював рецензування монографій іноземних авторів. Із-під його пера вийшло чимало наукових статей, присвячених французько-російській війні 1812 р., подіям Першої світової, політичному розшуку в імперській Росії, убивству П.А.Столипіна в Києві 1911 р. та ін. Студії О.М.Машкіна вирізняються нестандартними підходами, критичним аналізом джерел, науковою новизною.

У липні 2014 р. в Інституті історії України НАНУ під його науковим керівництвом херсонський історик Є.С.Сидорович успішно захистив кандидатську дисертацію «Вихідці з Франції в економічному житті Півдня України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.». Олександр Миколайович виступав опонентом на захистах кандидатських дисертацій у провідних наукових установах нашої країни, підготував понад півсотні статей для десяти томної «Енциклопедії історії України», присвячених монополіям, робітничому руху, підприємцям та ін.

О.М.Машкін брав участь у роботі міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій, виступав на радіо й телебаченні в історичних програмах. Сфера дослідницьких інтересів Олександра Миколайовича обіймала різні напрями. Його працям притаманний глибокий аналіз моральних рис особистостей, процесів, подій, явищ. Українська історична наука втратила талановитого дослідника. О.М.Машкін 33 роки віддав активній науковій роботі в Інституті історії України НАНУ, усебічно й неупереджено відтворюючи історичне минуле.

Був людиною життєдайної енергії, глибоко переймався проблемами як історичної науки у цілому, так і особистими справами своїх учнів, друзів, близьких, яким до останнього подиху дарував любов і тепло... Усі, кому пощастило співпрацювати з Олександром Миколайовичем, пам'ятають його гумор, душевність, практичні поради. Пам'ять про нього ніколи не згасне в наших серцях...

В.Б.Молчанов (Київ)

ШЕВЧЕНКО ЛЕСЯ АНТОНІВНА

15 травня 2017 р. на 86-му році життя завершився земний шлях доктора історичних наук, професора Лесі Антонівни Шевченко. В Україні та за її межами вона була добре знана як фахівець з історії радянської доби, що зробила значний внесок у розбудову такого важливого напрямку, як культура українського народу – міцного фундаменту духовного відродження незалежної держави.

Народилася Леся Антонівна 23 вересня 1931 р. в Києві, у родині службовців (батько викладав економічну історію у вищому навчальному закладі; мати працювала в Академії наук УРСР). Навіки в пам'яті закарбувалися важкі 1930-ті рр. й особливо Друга світова війна. У 1941 р. десятирічна Леся з матір'ю, як і сотні тисяч громадян, були евакуйовані до Уфи, а потім до Узбекистану. Після відступу загарбників (липень 1944 р.) повернулася з евакуації до Києва, де продовжила навчатися у середній школі №57, яку закінчила 1949 р. зі срібною медаллю. Рано втратила матір. Чотирнадцятилітній дівчинці довелося перебрати на свої плечі життєві дорослі проблеми й побутові труднощі. Того ж 1949 р. вступила на історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Саме у студентські роки в неї з'явилося бажання пов'язати свою долю з наукою. По закінченню 1954 р. вишу (диплом із відзнакою) поступила до аспірантури. 17 грудня 1958 р. на засіданні спеціалізованої ради історико-філософського факультету Київського держуніверситету успішно захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук та була прийнята на роботу асистенткою кафедри КДУ.

1959 р. став рубіжним у трудовій біографії, яка відтепер була тісно пов'язана з академічним Інститутом історії України. Тут розкрився талант Л.А.Шевченко як дослідниці й організатора науки. Вона пройшла шлях від молодшого до провідного наукового співробітника. Упродовж 1960–1980-х рр. долучилася до підготовки низки фундаментальних узагальнюючих видань – одинадцятитомної «Історії Української РСР», «Історії Києва», «Історії робітників Донбасу», праці «Розвиток соціально-класової структури населення УРСР». У 1989 р. Л.А.Шевченко успішно захистила докторську дисертацію «Підвищення культурного рівня трудящих УРСР у період 1960 – першій половині 1980-х рр.: Досвід і проблеми». Невдовзі їй було присвоєно вчене звання професора.

Л.А.Шевченко щиро сприйняла проголошення незалежності України й доклала багато зусиль до розвитку соціогуманітарного знання, дослідження ключових проблем історії 1990–2000-х рр. Спільно з колегами по відділу сучасної історії України Інституту історії України НАНУ долучилася до нової проблеми – українська державність в історичній ретроспективі, яка передбачала розробку широкого комплексу недосліджуваних тем. Леся Антонівна спрямувала увагу на питання культурного розвитку 1991–1999 рр. Вона розробляла такі теми, як «Культурне життя Києва», «Культурний розвиток українського села», «Роль духовної спадщини в утвердженні національної свідомості», «Культурно-творчі процеси в реаліях незалежності». Брала участь у

підготовці «Енциклопедії історії України», «Нарисів історії України: Друга половина ХХ ст.». У доробку дослідниці – близько 150 наукових праць.

Л.А.Шевченко проводила велику науково-організаційну роботу, спрямовану на зміцнення позицій вітчизняної науки у світовому науковому просторі. Брала активну участь у численних наукових і науково-практичних конференціях (Єреван, Мінськ, Москва). Працювала членом редколегії низки авторитетних міжнародних і вітчизняних видань. Зробила вагомий внесок у виховання наукових і педагогічних кадрів України, підготувала чотирьох кандидатів історичних наук.

Була прекрасним дослідником і педагогом, великодушною, порядною, вимогливою людиною з широким кругозором, оптимісткою та життєлюбом. Світла пам'ять про Лесю Антонівну Шевченко назавжди залишиться у серцях колеґ і всіх тих, хто її добре знав...

Н.П.Барановська (Київ), Л.В.Ковпак (Київ), С.С.Падалка (Київ)

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

- II (позачергова) та III конференції Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України (17 січ. 2012 р. та 27 лют. 2013 р.):** Мат. та док. / Упор.: О.Гончаров, В.Дмитрук. – К.: КМО НСКУ, 2017. – 100 с.
- Акти Виживівської міської книги XVII ст. /** Відп. ред. В.М.Мойсієнко; підгот. до вид. І.Б.Царалунга. – Житомир, 2015. – 172 с. (серія актових документів і грамот; «Пам'ятки української мови»)
- Антологія конституційного процесу в сучасній Україні /** Авт.-уклад. В.Мусіяка. – К.: Заповіт, 2017. – 784 с.
- Бабін Яр: Історія і пам'ять /** За ред. В.Гриневича, П.-Р.Магочія. – К.: Дух і літера, 2016. – 352 с.
- Бойко В.**
Українські голови в Баварії: як працює самоврядування. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2016. – 52 с.
- Верменич Я.**
Пошук моделей консолідації української нації на рубежі XIX і XX століть: погляд з понад сторічної відстані: Аналітична доповідь / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 99 с.
- В'ячеслав Липинський та його доба:** Наук. зб. / Під ред. Ю.Терещенка. – К.: Темпора, 2017. – Кн.5. – 836 с.
- Гай-Нижник П.**
Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. – К.: Леся, 2017. – 332 с.
- Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст. /** Гол. упор. протоієрей Ю.Мицик; упор. І.Синяк, І.Тарасенко, П.Яницька. – Т.3: Документальна спадщина монастирів Гетьманщини. – К.: Вид. від. УПЦ Київського патріархату, 2017. – 608 с.
- Дрогобицький краєзнавчий збірник:** Спец. вип. / Гол. ред. Л.Тимошенко; упор.: М.Галів, В.Льницький, В.Футала. – Вип.3. – Дрогобич: Посвіт, 2017. – 450 с.
- Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України: Аналітична доповідь /** Кер. авт. кол. А.І.Кудряченко. – К.: Ін-т всевітньої історії НАН України, 2017. – 82 с.
- З історії західноукраїнських земель /** Гол. редкол. М.Литвин; упор. І.Орлевич. – Вип.10/11. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2015. – 318 с.
- Звіт про діяльність Національної академії наук України у 2016 р.** – К.: Академперіодика, 2017. – 566 с.
- Історичний часопис з богемістики і словакистики /** Відп. ред. та упор. І.М.Ліхтей. – Вип.5: Особисте і національне в історичному калейдоскопі словаків і чехів. – Ужгород: Ліра, 2015. – 100 с.
- Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків:** Мат. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р.) / Гол. редкол. О.М.Завальнюк; відп. ред. О.Б.Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Медобори, 2016. – 369 с.
- Киево-Печерська лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи /** Упор.: Т.М.Себга, Р.І.Качан. – К.: О.Філюк, 2016. – 1200 с.
- Когут З.**
Розкопки у Батурині 2015 р.: Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи / Упор. В.Мезенцев. – Торонто: Гомін України, 2016. – 32 с.
- Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби /** Під ред. М.Бевзи, Ю.Лукомського. – Л.: Растр-7, 2016. – 270 с.
- Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи: Зб. наук. пр. /** Відп. ред. П.М.Рудяков. – К.: Ін-т всевітньої історії НАН України, 2016. – 268 с.
- Крим. Спогади, реалії та візії: Фотоальбом = Crimea. Memories, Reality and Vision: Photobook /** Упор.: А.Даудзе, П.Вайтекунас, П.Кривонос та ін. – К.: Посольство Латвійської Республіки в Україні, 2015. – 40 с.
- Кудлай О.Б.**
Формування вищих органів управління у сфері військового будівництва УНР (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 181 с.
- Культурний шар: Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна /** Відп. ред. О.П.Толочко. – К.: Лаурус, 2017. – 496 с.
- Куций І.**
Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.:

між Слов'янщиною та Європою. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. – 480 с.

Лук'яненко Л.

Від хохла до українця: Роздуми. – К.: ТОВ Юрка Любченка, 2014. – 143 с.

Магочій П.-Р.

Євреї та українці: тисячоліття співіснування / Пер. з англ. О.Форостина. – Ужгород: Вид. В.Падяка, 2016. – 315 с.

Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції: 60-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників присвячується / Відп. ред. О.М.Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – 600 с.

Микола Іванович Костомаров 4 (16) травня 1817 р. – 7 (19) квітня 1885 р.: Біобібліограф. покажч. / Уклад. С.Онишук; ред. М.Молода, Н.Жаборовська. – К.: Інформ. центр Б-ки ім. М.Костомарова, 2017. – 72 с.

Миколаївський обласний краєзнавчий музей «Старофлотські казарми»: 100 років / Гол. ред. А.Кокошко. – Миколаїв: І.Гудим, 2013. – 144 с.

Між війною та соборністю. Соціокультурна інтеграція та адаптація переселенців з Донбасу та Криму: Західноукраїнський вектор. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2017. – 454 с.

Нові сторінки історії Донбасу: Зб. ст. / Гол. ред. О.В.Стяжкіна. – Кн.23/24. – Вінниця: ДонНУ, 2015. – 159 с.

Пилипчук Д.

Про дозу дьогтю в бочці меду: Статистика українського друку на тлі гібридної війни. – К.: Просвіта, 2017. – 64 с.

Прищепя Б.

Погоринські міста в X–XIII ст. / Наук. ред. Г.Ю.Івакін. – Рівне: Дятлик М., 2016. – 296 с.

Ревегук В.

Селянство Полтавщини в добу Української революції 1917–1921 рр.: До 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. – Полтава: Полтавський літератор, 2017. – 386 с.

Рудницький Л.

Іван Франко і німецька література / Відп. ред. О.Купчинський. – Л.: Наук. т-во ім. Шевченка у Львові, 2002. – 239 с.

Симон Петлюра 1879–1926: До 130-ліття з дня народження / Наук. ред. В.Верстюк; упор. О.Кучерук. – К.: Укр. ін-т нац. пам'яті, 2009. – 16 с.

Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. **Донбас і Крим:** місце в модерному національному проєкті (аналітична записка). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 66 с.

Снайдер Т.

Чорна земля. Голокост як історія і застереження = Black earth. The holocaust as history and warning. – К.: Медуза, 2017. – 394 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Гол. редкол. В.А.Смолій; відп. ред. О.Є.Лисенко. – Вип.18. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 261 с.

«Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України»: Мат. Міжнар. наук. конф. з нагоди святкування 150-річчя від дня народження М.Грушевського, 23 вересня 2016 р., Канів. – Черкаси: О.Третьяков, 2017. – 272 с.

Татаринів С.Й.

Історія промисловості та економіки Донбасу (від найдавніших часів до початку XX ст.): Навч. посіб. / Під заг. ред. В.М.Ковальова. – Х.: Л.І.Мачулін, 2013. – 188 с.

Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: Зб. наук. пр. / За ред. В.В.Бездрабка. – Вип.10. – К.: Четверта хвиля, 2017. – 240 с.

Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В.А.Смолій. – Вип.16. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 327 с.

Україна у Другій світовій війні: До 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. – К.: Укр. ін-т нац. пам'яті, 2015. – 28 с.

Український історичний збірник / Гол. редкол. Т.В.Чухліб. – Вип.19. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 475 с.

Український календар визвольної боротьби / Упор.-ред. Р.Коваль. – Кн.7. – К.: Укр. видав. спілка ім. Ю.Липи, 2017. – 196 с. (серія «Видатні українці»)

Українські жінки у горнилі модернізації / Під заг. ред. О.Кісь. – Х.: Глобус, 2017. – 304 с.

Ульяновський В.

Диво й дива київського Володимирського собору. – К.: Либідь, 2016. – 432 с.

Чорнобиль: Документи оперативної групи ЦК КПУ (1986–1988) / Упор.: О.В.Бажан, О.Г.Бажан, Г.В.Боряк, С.І.Власенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 830 с.

Шаповал В.М.

Виконавча влада (теоретичний і конституційний аспекти). – К.: Москаленко О.М., 2016. – 80 с.

Ялтинська конференція «Великої трійки» 1945 р. і еволюція міжнародних відносин у XX–XXI ст.: Зб. наук. пр. / За заг. ред. А.І.Кудряченка. – К.: Ін-т всесвітньої історії НАН України, 2016. – 165 с.

Historycy a socjalizm: Polska lewica niepodległościowa spod znaku Klio / Oprac. J.Kołbuszewska, M.Sikorska-Kowalska. – Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014. – 233 s.

Niwiński P.

Ponary – miejsce «ludzkiej rzeźni». – Warszawa: Uniwersytet Gdański, Instytut Politologii, 2015. – 32 s.

Polskie drogi przez Szwajcarię: Losy żołnierzy 2. Dywizji strzelców pieszych 1940–1945 na fotografiach ze Zbiorów Muzeum Polskiego w Rapperswilu / Wubor i oprac. T.Stempowski. – Warszawa; Rapperswil: Instytut Pamięci Narodowej, 2015. – 479 s.

Prace komisji historii wojen i wojskowosci PAU / Pod red. W.Rojka. – T.IX. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2015. – 123 s.

Straty wojenne: Zabytkowe dzwony, utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945 / Red. M.Dłutek. – T.1: Woj. Krakowskie i Rzeszowskie. – Poznań: Wyd-wo Naukowe S.C., 2000. – 422 s.

Straty wojenne: Zabytkowe dzwony, utracone w latach 1939–1945 w granicach Polski po 1945 roku (z wyłączeniem ziem należących przed 1939 rokiem do Rzeszy Niemieckiej) / Oprac. katalogu: T.Luczak. – T.2: Woj. Poznańskie. – Poznań: Wyd-wo Naukowe S.C., 2006. – 544 s.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Commemorating the 100th Anniversary of the Ukrainian Revolution of 1917–1921

Academician **V.A.Smoli** Speech at the International Scientific Conference “Revolution, Statehood, Nation: Ukraine on the Self-Affirmation Way (1917–1921th)” (Kyiv National Taras Shevchenko University, June 1, 2017) 4

VERSTIUK V.F. From “Velikaya Oktyabrskaya Sotsialisticheskaya Revolyutsiya i Grazhdanskaya Voyna na Ukraine (1917–1920)” To “Narysy Istorii Ukrain’skoi Revoliutsii” and Further: the Transformations of the Research Paradigm 8

PYRIH R.YA. Field-Marshal Hermann Eichhorn: His Military Service and Death in Ukraine (April–July, 1918) 24

KOVAL’CHUK M.A. Ukrainian Militant Organizations in Odesa at the Time of Central Rada: Formation, Organization Process, Way of Battle 46

MYKHAILOVS’KYI V.M. Shaping of the Territory of Historical Podillia in the Second Half of the 14th Century 67

VERHUN S.I. Transport Gendarmerie of Ukrainian Railways in the System of Special Corps of Gendarmes of the Russian Empire: Development Stages and Organizational-Legal Activity Principles ... 83

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

VERMENYCH YA.V. Crises of Ukrainian Regional Self-Identifications: Reflections and Receptions During 1917–2017 104

BEZDRABKO V.V. Archival Education in Ukraine: Traditions and Trends 129

PUBLICATIONS

From the Correspondence of the Clergy of the 1660’s (*introductory article and publication by Yu.A.Mytsyk*) 148

The Fragment of “Diary of the General Treasurer Yakiv Markovych» by a Copy of V.Modzalevs’kyi (*introductory article and publication by N.Yu.Matiash*) 157

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

ANTONOVYCH V.B. Three National Folk Types (*introductory article by O.V.Yas*) 171

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Viacheslav Lypyns’kyi and His Time (*Ya.S.Kalakura*) 191

Saipanova A. Historian-Bulgarist S.I.Sydel’nykov: Scientific and Pedagogical Activity (*N.I.Samoilenko, Poltava*) 197

Man’kovs’ka R. Museums of Ukraine in the Social-Historical Challenges of the 20th – Early 21st Centuries (*O.O.Kovalevs’ka*) 202

CHRONICLES

HONCHAR O.T. International Scientific Conference “Mykola Kostomarov and Ukraine” 206

BASARA-TYLISHCHAK H.B., SKAL’S’KYI V.V. International Scientific Conference “Revolution, Statehood, Nation: Ukraine on the Self-Affirmation Way (1917–1921th)” 208

YUSOV S.L., BULHAKOVA O.V. Round Table “Famine of 1946–1947 in Ukraine: New Views and Sources (Commemorating the 70th Anniversary of the Tragedy)” 214

VERMENYCH YA.V., DOBKO T.V. Round Table “Researching of the South and East of Ukraine: Achievements of Academic Science (2014–2017)” 217

PASTUSHENKO T.V. Round Table “Decommunisation Processes in the Countries of the Euroregion Lower Danube: Tools, Experience, Consequences” 221

STAVYTS’KA V.V. 10th International Scientific and Theoretical Seminar “Terminology of Document Science and Related Fields of Knowledge” 226

ANNIVERSARIES

REIENT O.P. Commemorating the 60-th Anniversary of Doctor of History, Professor O.A.Udod 228

IN MEMORIAM

Mashkin Oleksandr Mykolaiovych 233

Shevchenko Lesia Antonivna 235

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 237